

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1973**

A TARTALOMBÓL:

Szabad György: Madách „politikai hitvallása”

Mikó Krisztina: „Az értelem keresése”

Horváth Iván: A versérvék modellezése

*

Veres András: Erdélyi János és Az ember tragédiája

*Szegedy-Maszák Mihály: Létértelmezés és szerkezet
Az ember tragédiájában*

Szabó József: A Tragédia-fordítás úttörője

S z e m l e

Pándi Pál: Kritikus ponton (B. Mészáros Vilma)

Kiss Ferenc: Művek közléről (Szuromi Lajos)

Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Varga Imre)

*Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe
orientale (Mályuszné Császár Edit)*

*

Szabolcsi Bence (Sőtér István)

Pais Dezső (Komlószi Tibor)

Kunszery Gyula (Vargha Kálmán)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973. LXXVII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Kiss Ferenc
Klaniczay Tibor
Komlovszki Tibor
V. Kovács Sándor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTŐSÉG

Szauder József
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

1118 Budapest
XI., Ménési út 11-13.

Szabad György: Madách „politikai hitvallása” 357
Mikó Krisztina: „Az értelem keresése” 367
Horváth Iván: A versérzék modellezése 380

Kisebb közlemények

Veres András: Erdélyi János és *Az ember tragédiája* 398
Szegedy-Maszák Mihály: Létértelmezés és szerkezet *Az ember tragédiájában* 403 — *Bernáth Attila*: *Az ember tragédiája* koncepciójának néhány kérdéséről 408 — *Szabó József*: A Tragédia-fordítás úttörője 414 — *Schéda Mária*: A *Lantvirágok* és a magyar biedermeier költészet 417 — *Ifj. Horváth Nándor*: Adalékok a Madách-siremlék történetéhez 423

Adattár

Korzenszky Miklós Richárd: Kassai István 1629-i énekgyűjteménye. 426 — *Jankovics József*: Bethlen Miklós bécsi leveleiből. 439 — *Kóka György*: Kazinczy Ferenc ismeretlen tanügyi vonatkozású levelezése. 444 — *Scheiber Sándor*: Eötvös József levele Lévy Józsefhez. 454 — *Szörényi László*: Arany János levele Tóth Lőrincchez. 455 — *Varsányi Péter*: Egy Mórincz Zsigmondlevél. 455 — *Pergel Ferenc*: Az irodalmi ponyva ellen, a Ponyvalektorátus létrehozása 1942-ben. 456

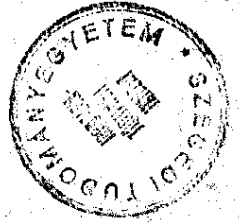
Szemle

Pándi Pál: Kritikus ponton (*B. Mészáros Vilma*) 463
Kiss Ferenc: Művek közelről (*Szuromi Lajos*) 466
Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig) (*Varga Imre*) 469 — Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale (*Mályuszné Császár Edit*) 471 — Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia (*Péter László*) 474
Studia Litteraria (Tomus IX.) (*Lőrinczy Huba*) 480

*

Iani Pannonii episcopi Quinque-Ecclesiensis illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe anteponendi, quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia. Opera Iannis Sambuci. Viennae 1569. — Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. — Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. — Hopp Lajos: A lengyel-magyar hagyományok újjászületése. — Mészáros István: Népoktatásunk 1553 — 1777 között. — Eötvös József kiadatlan írásai (1846 május—1848 február). — Babits Mihály: Halálfiái. — Sbarcea, George: Befejezetlen emlékirat magyar írókról és művészekről. — Krammer Jenő: Ödön v. Horváth. — Réz Pál: Szomorú Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. — Kocham twój kraj (*Boronkai Iván, Kovács Sándor Iván, Balázs Ádám, Kiss Gy. Csaba, Bitskey István, Bényei Miklós, Katona Béla, Varga József, Kajtár Mária, Dévényi Iván, Hopp Lajos*)

483

Költői életművének legjavát alig két esztendő alatt írta meg Madách. 1859 és 1861 között,¹ abban a rövid, de drámai konfliktusokban bővelkedő periódusban, amit történetírásunk az abszolutizmus válságszakaszának tekint. A válság tetőzése idején, 1861 első hónapjaiban figyelt fel az ország Madách Imrére, akinek korai költői és publicisztikai tevékenysége — szűkebb pátriáján kívül — éppen annyira ismeretlen vagy feledett maradt, mint korai közszereplése és a magánéletét is feldúló fogságba vetése az önkényuralom kezdetén. Amire 1861 elején felfigyeltek az sem a páratlan drámai termés volt, hiszen a *Civilizátor* és *Az ember tragédiája* a ládafiókban hevert még, a *Mózes* pedig befejezetlenül az íróasztalon. Nem a drámákra, hanem írójuk egy drámai politikai gesztusára terelődött először a közfigyelem.

A visszanező szinte teátrálisnak látja fellépését, a kortársak számára azonban a légkör feszültsége és a megnyilatkozás veszélyt vállaló őszintesége hitelessé tette. Nógrád megye választott bizottmányának közgyűlése 1861. márc. 12-én feleletül az országos felháborodást keltő Februári Pátens kibocsátására, amely a megszükkített jogkörű magyar országgyűlést a Reichsratnak kívánta alárendelni, kemény határozatot hozott: A megye „minden kivétel nélkül, legyenek azok országgyűlési képviselők, mágnások, országnagyok, megyei tisztviselők vagy bárkik is, egyszóval mindnyájokat, kik akár a magyar országgyűlésnek eddigi törvényhozói körét, úgy mint az adó- és katonaaállítás kérdéseiben is megrendíteni kívánnák, akár netalán a birodalmi tanács megalkotásában, úgy mint választók vagy mint választottak, bármilyen formában részt vennének, közreműködnének, megjelennének, mint önhazájuk törvényeinek megsértőit honarulóknak tekinti”. Alig hangzott el Repeckzy Ferenc volt 48-as kormánybiztos dörgő helyesléssel fogadott határozati indítványa, Madách Imre kért szót. Ma már tudjuk, hogy a pálfordulások históriájának és a cserbenhagyottak mártírológiájának milyen alapos és keserítő ismeretében tette meg kiegészítő javaslatát: „Nehogy valaki azt mondhassa, hogy a következendő határozat a többséget megfélemlítő kisebbség műve volt, nyissuk meg teremünk ajtajit, és mindazokat, kik a határozatért a felelősséget elvállalni nem akarják, távozásra szólítsuk fel, akik pedig a határozat hozatalába befolyási óhajtanak, azt aláírásaikkal szentesítsék.” A drámai felszólításra — amint a közgyűlés jegyzője megalapította — „senkisémet találok, ki e megye tanácskozási termékét elhagyta volna”. A határozatot — a kinevezett Zichy Ferenc gróf főispán távollétében — saját kezűleg írta alá a választott tisztikar egésze és a megyebizottmány valamennyi, összesen 149 jelenlévő tagja, feltehetően ülésrendben, Madách a huszonkilencedikként. Nógrád határozatát a később ülésöz

* Az MTA Irodalomtudományi Intézete által 1973. febr. 8-án rendezett emlékülésen elhangzott előadás jegyzetelt szövege.

¹ Madách Imre *Összes Művei* (a továbbiakban: ÖM) (S. a. r. HALÁSZ Gábor.) Bp. 1942. II. 1160—1162., 1165.

törvényhatóságok egész sora vette át, nem egy esetben szó szerint. Helyet kapott az átmenetileg cenzúramentességet élvező sajtóban is, Madách megnyilatkozásának kiemelésével.²

Nógrádban aligha keltett meglepetést Madách fellépése. A megyei autonómia helyreállítása óta eltelt időszak egyik legaktívabb helyi szereplőjének ismerték. Tagja volt a megyei bizottmányt alakító ún. „ösgyűlés” szavazatszedő bizottságának, magának a megyei választmánynak, a község szervezési és a költségvetési bizottságoknak, a megyei törvényszék bírói testületének és kezdeményezője, ill. társszerzője egész sor megyei politikai határozatnak.³ Madách idézett március 12-i megnyilatkozása kétséggel szándékosan figyelemfelhívó volt. Menten utána újabb felszólalásban javasolt megyei tiltakozást a kormányzat elnyomó intézkedései ellen, és aznap keltezzel bocsátotta ki *Politikai hitvallomásnak* nevezett képviselői programját. Jól előkészített fellépése a választásokon — mint ismeretes — sikeres volt, ellenjelölt nélkül, egyhangúan választották meg.⁴

Madách programnyilatkozata, amit nyomtatott röplapon közzé is tett, alig másfél oldalas szöveg.⁵ Programadásával nem csupán a színvallás és a nyílt politikai elkötelezés erkölcsi követelményének kívánt eleget tenni, amint arra a szövegben maga is utalt, szinte oktattva választóit az új demokratikus felelősségtudatra, amely megkívánja tőlük, hogy „nyílt politikai hitvallást” követeljenek „népképviselőjüktől”, akinek a kezére adják „a hon és saját magok legszentebb érdekét”. Megnyilatkozásával egyben szembefordult azzal, a polgári parlamentarizmus elleni antidemokratikus ihletettségu akcióval, amely követutasítási jogot követelt a még mindig nemesi többségu megyebizottmányoknak. Ugocsa megye volt a kezdeményezője, a hajdan békepartí Kovács Lajos, s rajta kívül Török János meg Kazinczy Gábor a legfőbb propagátorai a követutasítási rendszer új kiadásának, amit végül is csak további három megye tett magáévá, tegyük hozzá, a birodalmi centralizáció bécsi hirharangjainak igaz bánatára, hiszen, ha valami, úgy ennek a sikere lett volna alkalmas a magyar nemzeti és alkotmányos törekvések retrográd voltának bizonyítására. Az antiparlamentáris zavarkeltő akció megbukott tehát, de amikor Madách — aki később elvileg is állást foglalt a követutasítási rendszer felelevenítése ellen⁶ — kiadta nyilatkozatát, még állt a vita, azaz a személyes programadás ebben a vonatkozásban maga is állásfoglalást jelentett.⁷

Madách nem kevés bátorsággal Kossuth Lajosra hivatkozva — amit ekkor tájt szóban sokan megtettek, de nyilvánosságra bocsátott írásban már jóval kevesebben — beszélt arról, hogy a politikai cselekvésben az adott körülményekhez kell alkalmazkodni, ily módon, részletezett programot aligha adhatna „anélkül, hogy vagy az adott szó szentsége, vagy a haza java ne veszélyeztessék miatta”. Kötelességének érzi azonban „rendíthetetlen alapokul bevallani” azokat „az általános elvek”-et, amelyek „népképviselői” pályáján irányítani fogják. Az „alapelveket” — mint ismeretes — a francia forradalom hármass jelszavával határozta meg,⁸ hogy — kibontva a szerinte belőlük fakadó s a magyar viszonyokra alkalmazandó kö-

² Nógrád Megye Levéltára (NML) Bizottmányi Jegyzőkönyv (Bj.) 1861. márc. 12/252.; Pesti Napló (PN) esti kiadása, 1861. márc. 15.; PN 1861. márc. 19.; Megyei Alkotmányos Mozgalmak (MAM) . . . (Kiad. R[A]JKAI F[RIEBEISZ] I[STVÁN]) Pest, 1861. 172—174.; PALÁGYI Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 253—254.; SZABAD György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860—61). Bp. 1967. 265—266.

³ NML Bj. 1861. jan. 7/3—4, jan. 10/7, 11, 12, 19, 20, 27, márc. 12/253.; Magyar Országos Levéltár (OL) Kancellária 1861—VIII. N—11—1717.; vö. MAM 174—175.; SZABAD György 192., 202., 266., 272.

⁴ Vö. ÖM II. 1143—1144.

⁵ I. m. II. 683—684.

⁶ I. m. II. 653.

⁷ Vö. SZABAD György 245—249.

⁸ A hármass jelszó felidézése ismételt alkalmazott szónoki fordulat volt ez idő tájt. Idézte — többek között — már Madách előtt Fest Imre is Szepesben a megye újjászervezése idején, de — tőle eltérően — nem azonosítva lényegüket az 1848-as vívmányokéval, hanem jórészt az általánosságoknál maradva. PN 1860. dec. 22. Vö. SZABAD György 328—329.

vetelményeket — kijelentse: „Ez elvek le vannak . . . már téve az 1848-dik évi törvényekben.” Amikor Madách az 1848-as vívmányokról, mint a francia forradalom hármasszózatának megtestesítőiről beszélt, arra törekedett hogy az 1848-as törvények helyreállításának köve-
telését visszhangzó országban, amelynek ifjabb nemzedéke még nem tudatosan élte át a ma-
gyarság és európaiság eladdig legnagyobb találkozását, legbelső lényegüknek a fran-
cia forradalomával egybecsendülésére emlékeztessen. Aligha volt ez a rámutatás a lényeg lényegére
véletlen ötlet vagy választási fogás csupán a *Tragédia* írójától, aki az újra Keplerként ébredő
Ádámot, miután a nevezetes „álom az álomban” jelenet keretében megismertette — ha tet-
szik, megszenvedtette — a francia forradalommal — mint irodalom-történetírásunk kiemeli —
meghagyta az ott megismert, a történeti múlt egészen győzedelmeskedő eszmék hívének,⁹ köz-
vetlenül még Lucifertől is gáncsolhatóan: „. . . fejlődni látom szent eszméimet, Tisztulva
mindig, méltóságosan, Míg, lassan bár, betöltik a világot.”¹⁰

A képviselőjelölt Madách programnyilatkozatában nem maradt meg a francia forradal-
mi jelszavak hangoztatásánál, hanem a magyar viszonyokra alkalmazott tömör értelmezésü-
ket is adta. „A szabadság alatt — deklarálta Madách — értem hazám minden beolvasztás-
tól megóvott integritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze
fölötti rendelkezhetősé-
gének minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolcszázados
alkotmányos küzdelmeink virágát, a személyes felelősségre fektetett kormányt megyei municí-
piummal és sajtószabadsággal, ezen két legerősebb gyámolóval egyetemben.” Mindez sum-
mázata volt annak, amit az újjáalakult törvényhatóságok java része, köztük Nógrád megye
is Madách közreműködésére valló nyilatkozataiban követelt az Októberi Diplomában testet
öltő kiegyezési ajánlat elutasításával egyidejűleg, összhangban a hazai ellenállás szervezői-
nek, sőt az emigrációnak a legális taktikájával is.¹¹

Madách ugyanazon a március 12-i napon, amelyen kibocsátotta *Politikai hitvallomását*,
és olyan figyelemfelhívó gesztussal támogatta a Februári Pátensnek behódolókat „honarúlok-
ká” bélyegző megyei határozatot, nevezetes kezdeményezést is tett. Terjedelmes beszédben,
amit csak kivonatatosan, megyei határozatként jegyzőkönyvbe iktatott, illetve a kancelláriához
juttatott változatában ismerünk, a törvénysértő intézkedések légiója ellen emelt szót. Kífo-
gásolta, hogy „osztrák miniszter”, Schmerling kapott felhatalmazást a magyarországi szer-
bek zsinatának előkészítésére (tegyük hozzá, arra tehát, ami a 48-as törvény értelmében¹²
„a magyar felelős ministeriumra” hárult). Tiltakozott az ellen, hogy Fiumében — melynek
polgársága ellentmondott a sorsát nélküle eldöntő császári akaratsnak — ostromállapot ki-
hirdetésére került sor, törvénysértésnek minősítette magát a katonai rendszabályt, külön is
kiemelve az intézkedő császári tábornok jogosulatlanságát, mert „az ország . . . törvényes
tisztviselőjének . . . osztrák katonát nem ismerhet el”. Már itt egybekapcsolódott, s a foly-
tatásban teljes egyértelműséggel fonódott össze az abszolutizmus továbbéltetése ellen küzdő
Madách megnyilatkozásában a közjogi-nemzeti sérelmek és a polgári szabadságjogok lábbal
tiprása elleni tiltakozás. Konkrét példát is idézve¹³ emelt szót az ellen, hogy „egyes polgár-
társaink . . . rendes törvényes ítélet nélkül elfogatnak, s külföldi börtönökbe hurcoltatnak”

⁹ SÖTÉR István: Madách Imre. In: A magyar irodalom története. (Főszerk. SÖTÉR István) Bp. 1964—66. IV. 353.; KERÉNYI Ferenc: Van-e Madách legenda? Kritika, 1971/4. sz. 37.

¹⁰ *Az ember tragédiája*, 10. szin. ÖM I. 622.

¹¹ NML Bj. 1861. jan. 10/7., febr. 11/64.; PALÁGYI 250—251.; SZABAD György 140—149., 192., 241. Vö. a 2—3. jegyzetek hivatkozásaival.

¹² Vö. 1848: 20. tc. 8. §.

¹³ „Mások” mellett Asbóth Lajos volt honvédtábornoknak (Asbóth János apjának) az elhurcolására utalt, akit később a rendőrmisztérium az ellenállási szervezeti felszámolására használt fel. Vö. STEIER Lajos: Beniczky Lajos . . . Bp. 1924. 700—719., 723—732.; SZABAD György 284—285.

Kifogásolta az önkényuralom erőszakszervezeteinek további működését, „a császári csendőrség” alakulatainak jelenlétét, a megyei hatóság intézkedéseinek diszkreditálását a fináncok által, az „országgyűlés nélkül kivetett adók” katonai behajtását s a császári csapatok erőszakosságait, példaként említve fel az egri esetet; ott ugyanis (tegyük hozzá, amit Madách nem tudhatott: Ferenc József személyes utasítására) zászlóaljnyi katonaság akadályozott meg egy, a kápolnai csata évfordulójára tervezett gyászünnepséget.¹⁴ A Madách által kezdeményezett határozat befejezésül az „előszámlált szomorú törvénysértések” felszámolását, „minden nem törvényes hatóságok” eltávolítását követelte, és azt, hogy „saját törvényeink, az igazság, az előhaladott kor szelíd szelleme szerint” kormányoztassék az ország.¹⁵ Szögezzük le sietve: olyan tiltakozások követelések voltak ezek, amelyek sem eredetieknek nem mondhatók — hiszen visszhangzott tőlük az ország —, sem nagyobb jelentőségűeknek az ellenállás hétköznapi fegyvertényeinél. De éppenséggel nem lebecsülendő bizonyítékai Madách személyes kockázatot is vállaló helytállásának.

Madách, aki a polgári értelemben vett, azaz a népszuverenitást megtestesítő parlamentnek felelős kormányzásra,¹⁶ mint alapkövetelményre építő alkotmányosságnak a helyreállítását követelte, országgyűlési beszédében¹⁷ ehhez az igényhez mérten jelentette ki — mondhatni formális leegyszerűsítéssel —, hogy Bach és Schmerling rendszere „ugyanazon kutyá, csak más nyakravalóval”. Vajon azt jelenti ez, hogy nem vett tudomást Schmerling szítmájának alkotmányos vonásairól? Dehogynem. Maga is elismerte, hogy Schmerling kísérlete „az alkotmány zászlói alatt” folyik, mindjárt hozzátéve, hogy „az alkotmányos eszmék legnagyobb győzelme az, hogy a mai korban ellenők is csak a szabadság színe alatt lehet harcolni”. Madách azonban a döntő hatalmi eszközöket kezében tartó abszolutizmusnak és a gyáva konstitucionalizmusnak azt a Februári Pátensben testet öltő kompromisszumát, amin Schmerling rendszere nyugodott, nemcsak magyar nemzeti szempontból, hanem szubsztanciáját illetően sem tekintette tényleges alkotmányosságnak, hanem — egy fontos valóság-elem bizonyos eltúlzásával — csupán a megőrzött despotizmus színváltozatának, amire az ellenállás kényszerítette a hatalmat. A formálódó *Mózes*-dráma történelmi hasonlatrendszerét előlegezve¹⁸ szólt arról, hogy a letűnt Bach-rendszerben a nemzetet arra igyekeztek „mint Izrael népét a babyloni fogságban rákényszeríteni, hogy Isten ujjával írt törvényeinktől elpártolva, egy Baalhoz szegődjünk, kinek Istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbemenő vagyona millió szegénynek s elfolyó vére emberáldozatoknak”. A változott viszonyok között is továbbfolyik az erőszakoskodás — általánosította nógrádi határozati javaslatának konkrétumait — „az országot dragonade-ok rémülete járja végig utolsó filléreinktől fosztogatva”,¹⁹ el „nem ismert hatalom bérencei visznek ijedelmet a békés lakokba, . . . ugyanazon hatalom tisztviselői felmentve törvényeink alól, intézkednek fölöttünk”, de mindez azzal is párosul, hogy „most velünk, általunk, törvényes úton szándékolatik a nemzetgyilkolás végbevitelni”, azaz a lemondás a „legnagyobb két kincs”, „a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetés jogának minden idegen befolyástól való megőrzéséről”, aminek

¹⁴ I. m. 282.

¹⁵ A tiltakozás elemeinek sorrendjét illetően nem ragaszkodtunk az egymástól is eltérő szövegváltozatokhoz. NML Bj. 1861. márc. 12/253., OL Kancellária 1861—VIII. N.—11—3615.; PN. 1861. márc. 19.; MAM 174—175. Itt említjük meg, hogy Madách országgyűlési beszédében jól érzékelhető helytelenítéssel beszélt a megyei megnyilatkozások „felirati” alakjáról. ÖM II. 691.

¹⁶ Madách polgári alkotmányosságot igenlő politikai álláspontjának nem mond ellent, hogy „a személyes felelősségre fektetett kormányt” történet szemléletéből következően „nyolcszázados alkotmányos küzdelmeink virágá”-nak tekintette. ÖM II. 684.

¹⁷ I. m. II. 686—693.

¹⁸ Vö. SÖTÉR IV. 333.

¹⁹ Az éppen ekkor tájt kibontakozó katonai adószedő-hadjáratra ld. SZABAD György 530—534.

biztosítását a szabadság jelszó realizálásának legfőbb elemeként emelte ki programnyilatkozatában.²⁰

Madách a „szabadság” érvényesítése feltételének tekintett „személyes felelősségre fektetett kormány” legerősebb két gyámolójának a „megyei municipiumot” és a sajtószabadságot minősítette. — Emlékezetes, hogy a pályakezdő Madách a Kelet Népe-vita idején Kosuthal rokonszenvezett, és teljes erejével támogatta gazdaságpolitikai célkitűzéseit.²¹ Az államberendezkedés kérdéskörében viszont a centralisták hívének, sőt harcostársuknak is bizonyult.²² Annál meglepőbb a „megyei municipium” ilyen kiemelése képviselői programjában. Még hozzá nem is véletlen és elszigetelt mozzanatként. Az 1861—62 telére időzíthető²³ A helyzethez című írásában a megyei intézményről, amely „a nép rokonszenvét és tiszteletét minden ármány dacára híven megóvta”, mint „kedves hölgyről” beszélt, akit „a magyar”, Dobozi módjára, inkább maga öl meg (értsd: némit el, feloszlatva gyűléseit és új passzivitásba vonulva), „minthogy becsületét feladja”, azaz engedje, hogy Schmerling kényére-kedvére szolgáljon.²⁴ Néhány hónappal később vetette papírra Madách *Szabadelvűség és táblabíró politika* című, cikksorozatnak szánt írását, amelynek két fejezetét Halász Gábor fedezte fel a rövid életű *Felvidéki Magyar Közlöny* hasábjain.²⁵ A cikksorozat csonkasága ellenére egyértelmű. Madách kiemelte, mennyire „felkapták országos önállásunk, s ennek mellözhetlen feltétele, a parlamentáris kormány titkos s épp ezért legveszélyesebb ellenei azon hadicselt, hogy a magyar léttel, a nép valóságos rokonszenvével összeforrt megyei önkormányzást valóságos ellenlábassal tüntessék fel a parlamentarizmussal”.²⁶ Madách előadása a továbbiakban nemcsak megerősíti, hogy „a népélet legfőbb feltételét” a megyei önkormányzati rendszer népképviselői változatában látja, hanem magyarázattal szolgál arra is, milyen fejlemények formálhatták — mondhatjuk — polgári municipalistává. A franciaországi változások, a centralizált államban annak lehetővé válása, hogy a demokrácia eszközeivel visszaélő despotizmus könnyű szerrel döntse meg a polgári demokratikus alkotmányosságot — ami alighanem roppant hatással volt Madách általunk most nem vizsgált történelemszemléletének fejlődésére is — minden jel szerint az államberendezkedés kérdésében elfoglalt korábbi centralista álláspontjának felülvizsgálatára indította. „Álarcozott ellenségeink csak francia példákat hozhatnak fel a parlamenti kormány s a merev centralizáció együttlegessége mellett; már pedig — folytatta Madách, hajdan Cormenin buzgó követője²⁷ — Franciaország az alkotmányosság tudományában igen gyarló példa, mert fényes teóriákat sokszor s nagy zajjal láttunk ugyan benne születni, de állandó, biztos és nyugodt konstitucionális életet benne folyni soha; s mindannyiszori visszaesése merev centralizáció eredménye volt.” Ellenpéldaként Angliát idézte, „hol a parlamentáris kormányt legszebben látjuk frigyessülve az önkormányzással”. A követutasítási rendszer eltörlésének és a végrehajtóhatalom alkotmányos korlátozása korszerűsítésének Eötvösék oldalán hajdan kifejtett elveit fenntartva, Madách a „népképviselői municipium” és a felelős parlamentáris kormányzat teljes harmóniája megteremtésének lehetőségét hangoztatta.²⁸ Mindez — tegyük hozzá most csak utalásszerűen — nemcsak koncepcio-

²⁰ ÖM II. 683—684.

²¹ I. m. II. 628—634., 1181—1182., 1206.

²² I. m. II. 634—648., 1180—1182. Egyidejűleg igyekezett azonban a megyei keretek között elérhető javítási lehetőségeket is kihasználni. Vö. KERÉNYI 35.

²³ A megyei jegyzőkönyvek megcsonkításának megkezdésére utaló mondat teszi lehetővé írása keletkezésének időzítését. Vö. ÖM II. 707.

²⁴ I. m. II. 705—706.

²⁵ I. m. II. 648—655., 1182.

²⁶ I. m. II. 651—652.

²⁷ Louis de Cormenin (1788—1868) műveinek hatását a Timon álnevet is tőle kölcsönző, pályakezdő Madáchra már Halász Gábor megállapította. I. m. II. 1180.

²⁸ I. m. 651—655.

nálisan,²⁹ hanem konkrétumait tekintve is Kossuth belpolitikai programjával csendült egybe, alkotmánytervének vonatkozó előadásával, amit Madách közvetlenül is ismerhetett,³⁰ közvetett hatását viszont legalábbis valószínűnek tekintjük. Megjegyzendő azonban, hogy Kossuthnál mindez az általános választójog bázisára épült, aminek Madáchnál nincsen nyoma, és egy olyan nemzetiségpolitikai koncepcióval függött össze, amit Madách nem tett magáévá.³¹

Madách idézett két cikkét — ígérete ellenére — harmadik nem követte, talán Schmerling sajtórendszabályai következtében nem. Madách már az országgyűlés feloszlása után megjósolta, hogy vége lesz „a sajtó szabadabb mozgásá”-nak, „el fognak hallgattatni mindent”.³² Cikksorozata, utolsó politikai megnyilatkozása végül is befejezetlen maradt. A „szabadság” jelszó realizálásának a sajtószabadság biztosításában megjelölt feltétele érvényesíthetetlené vált.³³

Madách „politikai hitvallásának” második tétele így hangzott: „Az egyenlőség alatt értem a törvények alatti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését.” Állásfoglalása egyértelműen a polgári átalakulás kiteljesítésének irányába mutat, ha meglehetősen általánosságban tartottan is. Egykorú megnyilatkozásaiban Madách e kérdéskörrel részletezően nem foglalkozott. Ez a tartózkodás kétségtelen tény, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a pártok vezető szónokai bizonyos munkamegosztást érvényesítettek az országgyűlésen. Néhány közvetlen utalása programját ismételte csupán, mégis — közvetett források figyelembevételével — mód nyílik álláspontjának némileg pontosabb körvonalazására. Madách tagja volt Nógrádban egy, a lakosság számára politikai tájékoztatót fogalmazó választmánynak. Az elkészült szöveg felsorolta az 1848-as jobbágy-szabadító vívmányokat, majd hozzátette, hogy az általuk nem érintett „tartozások és jogok . . . jövőben is épségben maradnak, mert azok csak a népképviselői országgyűlés által változtathatnak meg”.³⁴ Míg a nógrádi nyilatkozat tehát a fennmaradt feudális kötelezettségekre és előjogokra figyelmeztetve csak reményt ébresztő, de ígéret mentes stílus fordulattal utalt megszüntetésük lehetőségére, addig Madách a legkisebb fenntartást is mellőzve vette programjába — a reminiscencia szót magyarítva — „minden feudális visszaemlékezések megszüntetését”. Fenntartás nélküli volt „a vallások egyenjogúságá”-nak a követelményére uta-

²⁹ Kossuth ez irányú korábbi célkitűzéseit kiteljesítve 1848-ban — az angol és amerikai példára is hivatkozva — a parlamentáris kormány és a népképviselőre alapozott municipiumok együttműködésére kívánta építeni a polgári államberendezkedést. Törekvéseit azonban a népképviselői rendszer kifejlesztése ellenfeleinek és a centralizáció híveinek együttes ellenálása folytán csak részlegesen érvényesíthette. Fejtegetéseit azonban az egykorú sajtóközleményekből Madách már ekkor figyelemmel kísérhette. Vö. Kossuth Lajos Összes Munkái (KÖM) XI. (S. a. r. BARTA István) Bp. 1951. 697., 714—725. Vö. VARGA János: A jobbágy-felszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 337—338.; SZABAD György: Eötvös József a politika útjain. Száz. 1971. 661—662.

³⁰ Amellett, hogy a Határozati Pártnak az emigrációval kapcsolatot tartó vezető csoportja révén is megismerhette Kossuth vonatkozó nézeteit, eljuthatott hozzá az alkotmánytervnek Daniel IRÁNYI—Charles Louis CHASSIN: Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—1849. Paris, 1859—1860. I. 365—398. lapjain közölt szövegváltozata is. Legvalószínűbb, hogy a Kossuth szerzőségére burkoltan utaló, hazai féllégális kiadványként megjelentetett gyatra fordítást ismerhette: „A magyar nemzet jövője. E nevezetes és legkorszerűbb mű minden alkotmányos érzelmű igaz magyarnak különös figyelmébe ajánlatik és szívére köttetik. Forditá és kiadja: KOZMA Imre. Győr, 1860.” Kozma később Madách képviselőtársa lett, de a kiadványra már találkozásuk előtt is felfigyelhetett a költő bizonyos hírverési kísérletek és sajtópolémia kapcsán. Vö. Pesti Hírnök 1861. jan. 24., 26.; PN 1861. jan. 31., febr. 2.; SZABAD György: Forradalom és kiegyezés választóján 245—246., 372., 404.

³¹ I. m. 20—22., 557.

³² ÖM II. 707.

³³ Vö. Magyar Sajtó 1862. dec. 31.; BERZEVICZY Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. Bp. 1922—1937. IV. 31—35.

³⁴ NML 1861. jan. 10/19.; Magyarország 1861. jan. 20.; SZABAD György 328.

lása is. Ezzel kapcsolatban egy megszorító jelzőnek a mellőzése érdemel külön is figyelmet. Mint ismeretes az 1848-as törvénykönyv még csupán a „bevett” felekezetek jogegyenlőségét mondta ki, amit a zsidó emancipációval 1849-ben egészített ki az országgyűlés. Tekintettel arra, hogy a legális fórumokon az 1849-es törvényekre hivatkozni nem lehetett, a vallási egyenlőség dolgában megnyilatkozókat, ha nem tértek ki a részletekre, nem kevésbé éppen az különböztette meg egymástól, ki korlátozta az egyenjogúság kivánalmát a „bevett” felekezetekre utalással s ki nem. Madách egyébként rész vett annak a 9 tagú, az országgyűlés további teendőivel foglalkozó választmányának a munkájában is, amelynek javaslata nyomán születt a sok mindent eléggé általánosságba fullasztó, de a zsidók egyenjogusítását alapkövetelménnyé emelő határozat. Ez a körülmény megerősíti annak indokoltságát, hogy véleményét e kérdésben is az 1848-as törvénykönyvbe foglaltak határain túlmutatónak tekintsük.³⁵

A harmadik jelszó, „a testvériség” értelmezésekor Madách meglegedett azzal, hogy „a különböző ajkú népfajoknak [így!] nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s köteleességekben” tűzze céljául.³⁶ Ezt mintegy kiegészítve, a választók bizalmát megköszönő nyilatkozatában külön a szlovákokhoz fordulva arról szövelt, „hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal tót testvére szabadságáért is viv”.³⁷ A nemzetiségi kérdésben Madách — mint ismeretes — terjedelmes beszédben készült kifejteti álláspontját, szövegét el is készítette, de elmondására a feloszlásra került országgyűlésen nem nyílt alkalma. Beszédének fogalmazványa az egységes magyar „politikai nemzet” hívének tünteti fel.³⁸ De ez nem minősíti egyértelműen állásfoglalását, hiszen egységes politikai nemzetről beszélt az országgyűlés Eötvös vezette nemzetiségi bizottságának többsége által készített javaslat, erről Kossuth, aki a nemzetiségeknek jóval szélesebb körű jogok biztosítását ajánlva rendkívül élesen bírálta ugyanezt a javaslatot, sőt politikai nemzetről szövelt a nemzetiségi bizottság többségi javaslatához csatolt különvéleményében Vlad és Popovici is, de ők azt csupán az országban élő „egyenjogú nemzetek” valamiféle külső keretének, összefogójának szánták.³⁹ Madách álláspontja ebben a kérdésben a nemzetiségi bizottság többségének a javaslatához állt közel.⁴⁰ Szembefordult a „külön teritóriumok” kialakítására irányuló törekvésekkel.⁴¹ A „személyes szabadság” biztosítása révén kívánta az etnikai és nyelvi közösségeknek tekintett⁴² nemzetiségek kielégítését. Előadása közvetve világossá teszi, hogy — a nemzetiségi bizottság javaslatával összhangban — meghaladni kívánta azt az 1848-as ideiglenes szabályozást nyújtó törvényt, amely a megyebizottmányok nyelvének csak a magyart ismerte el.⁴³ Madách szerint azonban a reformnak azt nem szabad eredményeznie, hogy a többség a maga nyelvének használatát „a többi nyelvek kizárásával” kényszerítse a kisebbségre,⁴⁴ ami azt mutatja, hogy Madách — ha ebben

³⁵ OL Országgyűlési Levéltár (Ogylt.) 1861—I—421/a.; SZABAD György 594—595.

³⁶ ÖM II. 684.

³⁷ I. m. II. 686.

³⁸ I. m. II. 694—703.

³⁹ SZABAD György 552—558. Vö. KEMÉNY G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Bp. 1947. 53—55.

⁴⁰ Madách nemzetiségpolitikai fejtegetései érthető módon tetszettek Eötvösnek. Vö. ÖM II. 930., 941—942. Vö. TÓTH Ede: Mocsáry, Eötvös és Madách a nemzetiségi kérdésről. Filológiai Közöny, 1962. 142—144. A politikai küzdelem alapkérdéseinek egész sorában azonban — megítélésünk szerint — koncepcionális különbségek választották el őket.

⁴¹ ÖM II. 700.

⁴² „... a nemzetiségek kérdése hazánkban egyedül a faji s nyelvi nemzetiségek kielégítésére vezetendő vissza, melynek elve ... nem lehet más, mint a személyes szabadság gyakorolhatása ...” I. m. II. 701.

⁴³ Vö. 1848: 16. tc. 2. §. e.

⁴⁴ „Nem ismerhetjük el továbbá azt, hogy egyes megyék többsége a megye nyelvét meghatározhatná a többi nyelvek kizárásával, mert ennek természetes következése lenne, hogy az egyes megye helyett az összes ország többsége határozza el az összes megyék nyelvét, m bizonyosan nem lenne kedvezőtlen a magyarra nézve.” ÖM II. 701.

a kérdésben maradt is el leginkább a kor nagy követelményeitől, haladó irányú kibontakozást keresett. Figyelmet érdemel az is, hogy Madách, aki az idézett értelemben a többséggel szemben a kisebbség védelmének követelményét támasztotta, éppen a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó előadásában idézte a szerinte a népre hivatkozással is alkotmányellenes fellépését álcázó Schmerling⁴⁶ fejére a „nép szava Isten szava” elvét.⁴⁶

„Politikai hitvallásának” befejező passzusában írta Madách: „az 1848-dik évi törvények... minden további státusélet egyedül létezhető kiindulási pontjai reánk nézve”.⁴⁷ Kétségtelen, hogy a továbblépést csupán a fentiek értelmében és mértékéig ítélve az adott körülmények között lehetségesnek és szükségesnek, Madách csak a joggyarapítás, az alap meg bővítése értelmében volt kész a hite szerint a forradalmi hármassá jelszót megtestesítő 1848-as törvénykönyv megváltoztatására. Egyetlen mozzanat sem mutatja, hogy a nemzeti és a társadalmi vívmányok bármelyikének csorbítására is hajlandó lett volna. E tekintetben a legkövetkezetesebbek közé tartozott, az emigráns Jósika szavaival „a legexplicittebb s erősebb szónokok egyikének” bizonyult⁴⁸ az országgyűlés fórumán is.

Madách — mint ismeretes — még Teleki László pártvezérsége idején a Határozati Párt-hoz csatlakozott⁴⁹, és annak egyik szónokaként mondta el nagyhatású beszédét a vita kibontakozása idején. Megnyilatkozásának egy nevezetes fordulata sok félreértés forrása lett. Műveinek legjobb kiadása is így idézi Madáchnak a felirati javaslatról mondott szavait: A „törvényes tért látom én mélyen tisztelt Deák Ferenc képviselő úr indítványának legtöbb pontjaiban elfoglalva, azért szavazatommal én is hozzájárulok”.⁵⁰ A Magyar Országos Levéltár őrzi a képviselőház eredeti naplójának kéziratát. Abban pedig az idézett részlet „hozzájárulok” helyett „hozzájok járulok” szavakkal végződik.⁵¹ Azaz a ténylegesen is a határozati indítványra szavazó Madách Deák javaslatának csak a 48-as alapot védelmező pontjait tette magáévá, azokat, amelyekkel korábban Teleki, sőt amelyekkel Kossuth is egyetértett, ha nem is érte be velük.⁵² Madách helyeslése azonban nyilvánvalóan nem vonatkozott Deáknak sem a felirati formára tett indítványára, sem azokra a tartalmi fejtegetéseire, amelyek elsődleges viszonyulási tényezővé emelték az alapszerződéséssé deklarált Pragmatica Sanctiót, illetve „a törvényszabta szigorú kötelezettség mértékén túl is” hozzájárulást ígértek a birodalom fenntartásának biztosításához stb.⁵³ Madách csatlakozott a „törvényes tér” védelméhez, ugyanakkor félreérthetetlen határozottsággal óvott „a szoros jogtól való eltérés lejtőjén” teendő minden lépéstől.⁵⁴ Érveléséből érdemes egy mozzanatot külön is felidézni. Egyes feliratiak, mindenekelőtt Andrassy a megegyezés esetére a közös Monarchia nagyhatalmi állá-

⁴⁶ I. m. II. 703., 705.

⁴⁷ I. m. II. 702. Nem feledjük a tömegek történelmi szerepével kapcsolatos szkepszisbe is átszűrő ambivalenciáját, amit drámai műveivel is jól szembesíthetően tükröz a *Nép szava* emlekezetes strófája: „A nép szava fenyítő üstökös, / Feltűnik olykor — elhalványul. / Kigúnyolják, — de egyszer visszatér / S kihányja a földet sarkaibul.” I. m. II. 390. Vö. SÓTÉR István: *Álom a történelemről. Madách és Az ember tragédiája*. Bp. 1965. 62–64.

⁴⁸ Ebben a mondatban — a továbblépés indoklásáról Madách által kifejtetteket is sumházva — nem kevéssé az csendül vissza 12 év múltán, amit Kossuth 1848. ápr. 16-án, a forradalmi vívmányok törvénybeiktatását követően így fogalmazott: „Nem minden ez, mi az egész nemzet jövődjét magában foglalná, hanem alapja jövő kifejlődésünknek...” KÖM XI. 742.

⁴⁹ Jósika Miklós (Brüsszel, 1861. jún. 1.) — Fehérvári Miklósnak. MTA kéziratára, Magyar Irodalmi Levéltár, 8 r. 1. sz.; SZABAD György 514.

⁵⁰ Elhelyezkedését a párton belüli csoportosulásokban nem ismerjük.

⁵¹ ÖM II. 691.

⁵² OL Ogylt. A képviselőház 1861. máj. 28-i ülésének kéziratosa naplója.

⁵³ SZABAD György 467–469., vö. i. m. 140–149., 586.

⁵⁴ Deák Ferenc beszédei. (Kiad. KÖNYI Manó) 2. kiad. Bp. 1903. III. 40–44.

⁵⁵ ÖM II. 691.

sának biztosításával kecsegtettek,⁵⁵ amire józanító gúnnyal vágott vissza Madách szónoki kérdése: „tartozik-e az boldogságunkhoz, hogy nagyhatalmasság legyünk?”⁵⁶ Ausztria hatalmi funkcióját és jövőjét egyébként is a kiegyezés útjára a realpolitika jelszavával tessékélők tényleges illúzionizmusától nagyon eltérően ítélte meg. Az országgyűlés feloszlását követően írta: Ausztriának „századokon keresztül hivatásának látszik lenni, hogy minden haladásnak a politikában, minden revolúciónak a szellemi világban merev negációja legyen”. Majd így figyelmeztetett: „ha áll is még az ortodox diplomácia előtt mint axioma, hogy Ausztria létele politikai szükség Európában; történt már, hogy ily axioma egy hatalmas szóra összerolott, minden reá épült következtetésekkel együtt.”⁵⁷

Mindez megérteti, hogy Madách nemcsak a morális integritás védelmezőjeként, hanem a Magyarország állami önrendelkezésének biztosítását célzó politikai koncepció híveként is mondott nemet az 1848-as törvények csorbításával kötendő alkura, sőt a felettük való újraegyezkedésre is. Képviselőházi beszédében jelentette ki: „egyezkedni annyit tesz — mint követeléséből is engedni akarni, a mi követéseink pedig éppen úgy nem lehetnek engedés tárgyai, mint a lenni vagy nem lenni, mint az élet és halál.”⁵⁸ Ezzel vissza is jutottunk a drámáiban túlkörzödő kételyeken politikusként is úrrá váló Madách *Politikai hitvallomásának* fogalomtételéhez: „vannak általános elvek . . . melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet”.⁵⁹ Az utolsó szavakban Madách kedvelt Schiller-idézete hangzik fel komor pátozásával.⁶⁰ — Mégis bizonyítottnak véljük, hogy a minden naiv optimizmust félrelökve is a küzdés vállalására szólító *Tragédia* és a céltudatosá vált küzdelem megvívásának mikéntjére tanító *Mózes* írója politikusként is az élet útját ajánlotta nemzetének. De nem az akármilyen életét. És semmiképpen sem a 48-as vívmányok rovására az abszolútizmussal kötendő alku útját. Fő feladatának érezte a magyarság és az európaiság összhangjának alapfeltételét megteremtő 1848 vívmányainak csorbíthatlan megőrzésére köteleznie el magát és nemzedéktársait. Az országgyűlés feloszlása után befejezett⁶¹ *Mózes*-dráma hőséhez hasonlatosan kívánta megőrizni a „törvényt” mindaddig, amíg továbbadhatja a „szolgaság és álművelődés mérgétől”⁶² már mentesnek remélt eljövendő nemzedékeknek, de nem a temetkező múlt sírfedelének kőtáblaként, nem is transzcendentális igazságok foglalataként, hanem az építkező jövő jó alapjaként.

⁵⁵ OL Ogyit. A képviselőház 1861. máj. 23-i ülésének kéziratosa naplója.

⁵⁶ ÖM II. 693.

⁵⁷ I. m. II. 709.

⁵⁸ I. m. II. 691—692. Ez a legeggyértelműbb bizonyítéka, hogy Madách a Habsburg-birodalomhoz való viszony kérdésében alkalmazkodott Kossuthék koncepciójához, amit a Határozati Párt élén Teleki is érvényesíteni kívánt. Ennek egyik alapkövetelménye éppen annak a megakadályozása volt, hogy a Habsburg-hatalom, amelynek nemzetközi helyzetét újabb — végül is 1866-ig elodázott — válság fenyegette, a krízis beköszönté előtt ne csábíthassa, vagy szoríthassa alkura az országgyűlést. Vö. SZABAD György 311., 452—453., 468.

⁵⁹ ÖM II. 683. Az országgyűlés feloszlása után írta: „A francia forradalom története bizonyítja, mennyire hozzászoknak az emberek a börtönhöz, a proskripcióhoz, a nyaktilóhoz, — hány szónok használta beszéde csattanó befejezésül azt, hogy magát főbe lőtte. S hát ránk, kik a római császárság minden borzalmait meglehetősen közelről ismerjük, még azt is alig kivéve, hogy az üresen maradt akasztófára embert kerestek a tömegeből, — fognak-e az ilyen felmelegített argumentumok az újság meglepetésének ijedelmével hatni? — Alig hiszem.” I. m. 708—709.

⁶⁰ „Das Leben ist der Güter höchstes nicht.” A Schiller *Die Braut von Messina* c. drámájának zárójelenetéből vett mondatot az országgyűlés feloszlását követően újraidézte. ÖM II. 705.

⁶¹ Saját feljegyzése szerint 1860. jún. 9-én kezdte el, és 1861. nov. 16-án fejezte be a *Mózes* megírását. I. m. II. 1165.

⁶² *Mózes* IV. felv. I. m. I. 798.

LA „PROFESSION DE FOI POLITIQUE” DE MADÁCH

C'était entre 1859 et 1861, quand à la suite de l'ébranlement du système gouvernemental absolutiste de la maison d'Habsbourg qui cherchait à assimiler la Hongrie défaite en 1849, une crise politique aiguë s'est développée, que Imre Madách a créé ses oeuvres principales, le *Civilisateur*, *La tragédie de l'homme* et *Moïse*. C'est en 1861 que Madách a attiré sur lui pour la première fois l'attention du pays, mais cette fois-ci encore non pas comme dramatisse, mais comme adversaire intrépide des mesures terroristes et des efforts d'assimilation des Autrichiens. Son programme intitulé *Politikai hitvallomás* (Une profession de foi politique) montre Madách, député du parlement élu au printemps de 1861, un partisan fidèle d'une conception politique d'accord avec son rôle de comitat et plus tard de parlement, avec son activité d'écrivain publique et, pas en dernier lieu, avec ses oeuvres dramatiques. Madách qui se référait hardiment à Kossuth, le banni, a prêté serment en faveur de la devise „Liberté, égalité, fraternité !” qui était l'essence du code hongrois créé en 1848. L'interprétation qu'il a donné de cette triple devise, confrontée avec ses autres manifestations aussi, prouve que Madách considérait le code contenant les conquêtes de la révolution de 1848 comme une base à évoluer, mais à conserver intacte jusqu'à la réalisation de cette évolution, en refusant tout compromis avec le pouvoir oppressif, au détriment de ce code.

MIKÓ KRISZTINA

„AZ ÉRTELEM KERESÉSE”

Halász Gábor a magyar felvilágosodás irodalmáról

„A középkor óta talán egyetlen kor sem tudta világtérfogását és akaratát olyan világos, határozott, mindenre megoldást és megnyugvást adó, és egyben oly kevés számú eszmébe sűríteni, mint a felvilágosodás. Innen mindkét kor lelki egysége, mely annyira meglepi a mai idők emberét.”¹ — írja a felvilágosodás korát idéző első nagyobb lélegzetű tanulmányában Halász Gábor. A fenti idézetnek Halász egész életpályáját meghatározóan három kulcsszava is van, melyet az eszményképévé állított korból próbál átmenteni saját valóságába: megoldást, megnyugvást és lelki egységet, tehát mindazt, ami valóságélményéből hiányzik. Ez a hiány teremti meg a közeledést, sőt a nosztalgiaát is, s egymás után születnek azok a tanulmányai, amelyek e hármasság szintézisében a megvalósított lehetőségekről beszélnek.

Az írások tematikája időrendi egymásután, s ezzel feltehetjük az egyik legizgalmasabb kérdésünket, beszélhetünk-e Halász munkásságában irodalomtörténeti rendszerező elvről, Halász Gábor „irodalomtörténetéről” akkor, amikor kortársai, Babits, Schöpfung, saját nemzedékéből pedig Szerb Antal világirodalmi és magyar irodalmi vonatkozásban összefüggő rendszereket alkotnak. Az írók kényszerű tájékozódási törekvése ez az eltűnt idő nyomában, hiszen minden alkotás ki nem mondottan is a XX. század első harmadával, egy világháború emlékével, egy másik elődzetével és egy különféleképpen megélt, de vesztett kitörési kíséreltetel, a Tanácsköztársasággal szembesítődik.

Íróink bárhová tekintsenek is maguk körül, a bálványozott lelki egység, magyarság és európaiság szintézise, melyet írói alkatuknak megfelelően más-más korban fedeznek fel önmaguk számára, az ellenforradalmi Magyarországon csak ábránd lehet. Az is világos, hogy nincs még kor (magyar és európai viszonylatban egyaránt), mely jobban igényelné az összefüggések feltárását és a tisztánlátást. Az emberi humanum megőrzésének missziója egységesíti és formálja haladóvá a két világháború közötti írónemzedékeket. Ez az egység viszont, mivel „sohasem voltak idők veszélyesebbek”,² az azonos valóságélménynek megfelelően azonos típusú kérdések megoldására, illetve megoldási kísérletére kényszerít.

A kor legfontosabb egységesítő eleme az értelemkeresés, amely azonban írói alkatoknak megfelelően átértelmeződik, sőt új problematika szüldje is: az eltérő klasszicizmus-eszményé, azaz az eltérő múlthoz kapcsolódásé. Ez a kettősség azonban egy ponton mégis egységes: polgári írókról lévén szó, a polgáreszmény megtestesítésében, amely ezúttal, teljességgel átmentve a felvilágosodás nagy vívmányát, a klasszikus világpolgár-értelmezésben realizálódik. Ez összponosul az értelem keresésében, s a vonzások és taszítások szintézisében válik érthetővé az a küzdelem, amely a fent említett szintézisreteremtő munkák megszületését eredményezte.

¹ HALÁSZ G.: Berzsenyi lelkivilága (Symposion, 1926. 77.)

² BABITS: A legnagyobb magyar, 1936. (Ezüstkor, é. n. 335.)

Az ekkor született írások, a koncepcióbeli eltérések ellenére megegyeznek abban, hogy valamennyi olyan nagy egyéniségek életművével foglalkozik, akik történelmünk sorsfordulóin hűségükkel és helytállásukkal bizonyítottak, s munkásságuk előremutatónan befolyásolta az irodalmi fejlődést. A harmincas évek múltban tájékozódása azonban a példára alkalmas életutak kijelölése mellett több lényeges, a tanulmányírók saját korát meghatározó kérdést vet fel Hűség és helytállás problematikája a múltban olyan párhuzamok segítségével világítódik meg, amelyek a tanulmányíró sorskérdéseire is választ keresnek. Ezáltal születik meg a leglényegesebb kontaktus: a korszakok szintézise. Ez két újabb jelenség magyarázatát adja: a Halász Gábor-i értelemben vett portré előretörését és az esszé primér műfajjá alakulását.

Irodalomtörténet és kritika c. tanulmányában a portré kialakulásának ok-okozati összefüggéseiről Halász így ír: „A lélektani kritika aktualizál, állandó kapcsolatot teremt a múlt kiháshitott szakasza és jelenünk között.”³ Az elemzés leglényegesebb motívumává tehát a már említett korszakok közötti szintézist emeli, s így folytatja gondolatát: „A műnek hatalmában vagyunk, a személy hatalmunkban van. Kommentáló tisztelet és formáló fölény, a kritikus két alapérzése szabadon érvényesülhet . . .” Az irodalomtörténeti elemzés sikerét az elemzett alkotó teljes értésének függvényében jeleníti meg. Tisztelet és formáló fölény kölcsönhatása olyan egyéniségek értékelését igényli, akikkel a korszakhatárokat feloldó, szinte személyes kapcsolaton túl az esszéíró a továbbgondolkodás lehetőségét is érvényesítheti.

Saját gondolati formálódását motiválандó, Halász Gábor a későbbiekben még egyszer vizs-zsater a portréműfaj definiálásához abban a tanulmányában, amely esszéírói módszerének két „végletét” analizálja. A *portré és tabló* 1942-ben készült; már tárgyilagos áttekintése Halász tanulmányírói múltjának. „A portré, ez az egyszerre bizalmaskodó és tiszteletludó műfaj, jó festő kezén leleplezi a magánembert, de megadja a rangot is, a kor divatjára árulkodik a járulékokban, az örök dolgokra utal a lényegben”⁴ — írja. A tanulmányíró választása tehát vallomás, hiszen kendőzetlenül vall elemzett hőséről és saját alkotói szubjektumáról is. S ami a leglényegesebb: „örök dolgokra utal a lényegben”, meghatározza a szerző múltra vonatkoztatott értékrendjét, s a pélaadásra alkalmas egyéniségek kiválasztásának ok-okozati összefüggését.

Ez az oka egyébként az esszé két világháború közötti uralkodó műfajjá válásának is. Feladata a megőrzés, az emberiség szellemi értékeinek feltérképezése és megmentése a pusztulástól. Az irodalomtörténetés elsősorban „az irodalom elkerülhetetlen, örök voltában” hisz, ezt teszi Babits Mihály, akinek „európai szemléje csak ürügy, hogy az elvesztett idő keresésére induljon”, ezt Szerb Antal, „az íróban feltámadt olvasó”, és ezt bizonyítja Halász Gábor értelemkereső programja is.

Az esszé e harmadszori újjászületése ezúttal is kaotikus kor irodalmon keresztül szintézist teremtő törekvése, csakúgy mint a megelőző kísérletek: a 48 utáni világnézet-alakító lehetőségek kutatása Gyulai vagy Kemény munkásságában, s a nagy Nyugat-nemzedék világháború utáni önigazolási kísérlete. Azonos problémákat idéznek ezek a törekvések, az „ember az embertelenségben” kérdését, így a három esszéíró korszak között is beszélhetünk szintézisről ugyanúgy, mint a tanulmányírók által megidézett egyes alkotók esetében.

Halász Gábor munkásságában a tragikus hősök magánya pélaadás a jelen számára. Mivel minden jelenséget az ész és a kultúra kölcsönhatásában szemlél, irodalmi tájékozódásának középpontjában is azt a kort jeleníti meg, és szembesíti saját valóságával, amelyben a kultúra életforma volt, sőt a világrendező ész is diadalra juttatta. Irodalmi portréi ezért idézik a XVIII. század tiszta racionalizmusát és a felvilágosodás eszmeiségét, amely magyarság és európaiság szintézisét utoljára teremtette meg.

³ HALÁSZ G.: *Irodalomtörténet és kritika*, 1933. (Vál. írásai, 112.)

⁴ HALÁSZ G.: *Portré és tabló*, 1942. (Vál. írásai, 646.)

A múlt példájának idézése így tulajdonképpen politikai vetülettel bővül, mert annak következtében, hogy Halász behatol a személyiség mélyébe, történelmileg is elhelyezi hőseit. Maga így vall erről későbbi kötete: *Az értelem keresése* (1938) előszavában: „... csak szenvedéllyel és rokon érzéssel lehet az idegen valóságba, rejtőzködő lelkekbe behatolni”. Ez magyarázza azt, hogy kiutat az értelem keresésében lát, s makacs ragaszkodása a rációhoz egyike Halász Gábor legpozitívabb tulajdonságainak.

„A legigazibb méltatás a kommentár”

„A teremő kritika mindenkor abban látta hivatását, hogy irodalmi ideálokat tüzzön ki, az ízlést tudatosítsa... A magasabb rendű eszme, az idők hullámmásában bármilyen mélyre süllyedjen más, szerencsésebb gondolatok mellett, megőrzi a szellem rangját... Vannak örök tanítók, akik bármilyen mellőzöttek, élő erőknél maradnak meg...”⁵ — hangzik Kazinczy példáját idézve Halász Gábor ars poetica-számba menő vallomása. A kiragadott sorok azt bizonyítják, hogy Halász választott hősei magatartásformáival azonosul, az emberi tartás példaadásával tulajdonít elsődleges jelentőséget az ész és az értelem fegyelmező rendjének, s így törvényszerűen kapcsolódik a felvilágosodás, „az értelem megtalálásának” korához.

A tiszta racionalizmust idézve keres és talál kapcsolatot a kor, az életutak és a művek között, s az érzékeny tollú esztétát az az egység ragadja meg leginkább, melynek következménye, hogy „egyetlen kor emberei sem értették jobban a szépen élés és a szépen meghalás tudományát”.⁶

E lehetőségének kutatása igen élő problémája Halász Gábor korának, s ennek megoldására kellene a nagy egyéniségek, azaz Halász szép megfogalmazásával élve: a tanítók. Mesterei azonban saját korukat meghaladó, s ezért válságba kerülő nagy egyéniségek: az önmagával és korával szembenéző, s a szembesítődéstől összeroppanó Berzsenyi, Kazinczy, a klasszikus ízlés mestere, az értelemkereső Bessenyei s a lélek nagy kalandjait megjáró Széchenyi.

A saját korukon túlmutató egyéniségek tehát szinte törvényszerűen kerülnek ellentmondásba jelenükkel. Ezért van szükség az értelem diadalára az érzelmek felett, s hogy mindenképpen az értelem győzzön, Halász Gábor szerint az sem baj, ha a társadalmi valóságról kevesebb szó esik. Az érzelmek letisztulásához vezető legbiztosabb út a lélekelemzés (=portré), hiszen annak lényege, hogy „... az ember igyekszik a lelki élet jelenségeit... keletkezésük irracionális mélységeiből a tudat és a rendező értelem világosságára hozni, a lelki életet mintegy racionalizálni”.⁷

Halász Gábor nagy lélekelemző seregszemléje Berzsenyi portréjával kezdődik. Eckhardt Sándor fent idézett gondolata igazolja, hogy a portrék a lelkivilág racionalizálási törekvéssel készültek, de szinte akaratlanul megjelenik egy másik vetület: az élmény nem tisztán szubjektív, a társadalmi valóságtól nem függetleníthető. Az elemzések leszűkítése az élményvilágra, a közvetlen írói szándék ellenére is utal a környezet formáló hatására: Kazinczy értékelésekor kibontakozik előttünk a XIX. század eleji Magyarország ízlést tudatosító világa, Széchenyi ábrázolásakor a romantika egész légköre, Bessenyei vizsgálatakor pedig a felvilágosodás magyarországi válságának történeti helyzete is. Halász Gábor Berzsenyi-portréja pedig már indításában a felvilágosodás társadalmi-politikai hatásának elemzéséből vezeti le a költő belső tragédiáját: „Az ész és a kultúra eszményei ráeszméltették Berzsenyit saját tudatlanságára, a magyarság hanyatlására és haladással szembeni közömbösségére. Megvaló-

⁵ HALÁSZ G.: Kazinczy emlékezete, 1931. (Vál. írásai, 79.)

⁶ Uo.

⁷ ECKHARDT S.: A francia szellem 1938. 224.

sításuk nehézségei feltámasztották lelkében a csüggedést, az önmagával való elégedetlenséget . . . Az ideálok siettették a kétségbeesést.”⁸ A költő lelkivilágának analízise ebben a szintézisben Halász Gábor tanulmányát a Berzsenyi-irodalom egyik legértékesebb darabjává avatja. Miután erre a tanulmányra is érvényes Halásznak az a meghatározása, hogy „A legigazibb méltatás a kommentár”, már Berzsenyi lelki törésének megvilágításában megfogalmazódik az a gondolat, amelyet Halász később Széchenyi Ferencsel kapcsolatban ír: „útja . . . az egész felvilágosodásé, amely heves rázkódásokon keresztül jutott el önmaga tagadásáig.”

Halász értékítéletében a Berzsenyi tragédiáját tulajdonképpen okozó világnézeti kiegyensúlyozatlanság európai kitekintésben a francia forradalommal, magyar viszonylatban pedig a köztársasági mozgalom bukásával szembesítődik. „A felvilágosodás két ízben érezte hatását nálunk. Az első az írók, gondolkodók közvetlen hatása volt . . . A francia forradalom megváltoztatja a helyzetet. Az irodalmi szempont háttérbe szorul a bölcséleti és politikai mellett . . .”⁹ — írja. Találónan differenciál a mozgalom szépirodalmi és elvi-filozófiai programját illetően, amikor a kettő közé a forradalmi megmozdulást állítja választóvíznek.

Saját korában fordítottan ismétlődött meg ez a jelenség a Tanácsköztársaság bukásával, s mintha Halászt is „A régi jobb volt” babitsi eszméisége irányítaná . . . Mert Halász Gábor számára mindenképpen elsődleges az irodalmi szempontok diadala a politikai felett, de a retrográd irányban meghatározott „fejlődés” ez esetben csak elősegíti, hogy Berzsenyi közvetítésével a történelmi perspektívatlanság korában az örök értékek felé forduljon. Akkor ugyanis, amikor Berzsenyi költészetének lényegi elemeként a tudás etikai szerepét hangsúlyozza, saját korának is megvalósítandó feladatát jelöli ki.

A Berzsenyi-tragédia szintézisében Halász Gábor önmagáról is vall, s végső soron ez az alapja a történelmileg helyes értékelésnek annak ellenére, hogy a tulajdonképpeni meghatározó tényezőket inkább csak kiegészítésként, az általa elsődlegesen fontosnak tartott lélekvizsgálat szekunder elemeként említi meg. Berzsenyit a Halász korára vonatkoztatottan is érvényes, belső magatartás alapjait kereső nyugtalanúsága emeli korának tragikus hőisévé, s habár Halász azt írja, hogy az élményeket befogadó lélek „természete miatt” születik meg ellentmondásossága, következő gondolata már ok-okozati összefüggésekkel magyaráz: „Az elmúlás érzése végzetes biztonsággá erősödött a törvényszerűség gondolata által.”¹⁰ Berzsenyi belső dilemmáját már az értelmi belátással magyarázza: az osztálykorlátain csak élete vége felé túljutni tudó költő önmarcangoló felismerésével, miszerint „A cifra dolmány és a philoszophusi köpeny ellentéte élete nagy tragikumát jelentette”.¹¹ Halásznak ez a mondata összefoglalását adja egész fejtegetésének. A cifra dolmányos nehézkesség ellentmond a filozófusi köpeny megalapozott, könnyed tudatosságának, a nemesi osztálytudat a felvilágosodás értelemkereső gondolatkörének, s ez eredményezi a tragédiát. Hiába akar használni nemzetének, hiába becsüli az értelmi diadalokat, ha önmagával szemben bizalmatlan. Berzsenyi elfogadta a felvilágosodás eszmekörét, de mire tudatosította önmagában, az eszméket megcáfolta a valóság: a ráció valóban az elmúlás gondolatát erősítette, hiszen Martinovicsék bukásával kátyúba jutott a világrendező értelem, azaz az előremutató korszak lezárult. Az egyetemes elmúlás mindent elsöprő képei, az értelem keresése és a belülről formált lelki táj szembesítődik egymással Berzsenyi lírájában, s a szelíd emlékezés ad csak némi feloldást a sokat csalódott költőnek, aki oly találónan foglalta össze önnön tragédiáját: „Béborult az élet vidám álarcája!” Halász Gábor tanulmánya irodalomtörténeti tudatossággal vezeti végig azt a folyamatot, amelyben a „még nem és már nem” kölcsönhatásának súlyát elviselni nem tudó költőt a hirtelen rászakadt öregség megbénította.

⁸ HALÁSZ G.: Berzsenyi lelkivilága (Symposium 1926. 106—107.)

⁹ Uo.

¹⁰ I. m. 92.

¹¹ I. m. 105.

„A jelennek a múlthoz kell igazodnia, hivatása csak a múlt újra élesztése lehet”¹² — írja Berzsenyi kapcsán Halász Gábor, s ha megállapítását kiegészítjük már felvetett gondolatunkkal, hogy Halász Gábor kora igényli a magányos, példaadásra alkalmas íróegyéniségek ábrázolását, szinte törvényszerű a kapcsolatteremtések egész láncolata. A romantikát a felvilágosodás eszmeisége fölé helyező Szerb Antal sajátos preromantika-koncepciójában a költői ihletet tartja a Berzsenyi-líra leglényegesebb meghatározójának. Az ihlet megléte vagy hiánya szerint értékeli; ezen keresztül közvetve utal a Berzsenyi költői világát meghatározó már említett „még nem-már nem” kettősségére. Szerb Antal életművében többször idézi az érzelmeit klasszikus formával fegyelmező költőt, s nagyon igaz és előremutató az a megállapítása, amelyet utolsó Berzsenyi-tanulmányában fogalmaz meg: „A rom talán a szépség legtökéletesebb formája . . . Valami romszerű szépség van abban az egészben is, ami Berzsenyi lényé és költészete együtt.”¹³ Ezzel a megállapításával is igazolja ihlet-alapú koncepcióját. De ezen keresztül jut ahhoz a felismeréshez is, ami a Berzsenyi-irodalom alaptétele — s amit egyébként már Halász Gábor lélekelemzése is felismert —: a kettősséghez, amely a vívódó költőt a klasszikus mérték egyik legnagyobb mesterévé tette. Tragikus alapérzését klasszikus formába fegyelmező ereje emeli Berzsenyit továbbgondolkodásra készítő társsá, sőt prófétává a harmincas évek világa.

Erről tanúskodik a Halással azonos emberi alapállású, de költőként gondolati formálódásában törvényszerűen továbblépő Radnóti Miklós lírai vallomása, amely Berzsenyi kapcsán Dániel próféta könyvét idézi: „S egyedül én, Dániel, Láttam e látomást, a férfiak pedig, akik velem valának, nem látták a látomást.”¹⁴ Ez a vallomás Radnótinál már a magyarság esetleges — sőt az ő korában egyre valószínűbbnek látszó — pusztulását idéző Berzsenyiről emlékezik, aki „látta a látomást”, és szembenézett vele, tehát vállalta kora valóságát. És megőrizte emberségét a káoszban, „sértetlen próféta az oroszlánok között” — ezért méltó a megemlékezések sorozatára.

Halász Gábornak a felvilágosodás eszmeiségét idéző következő tanulmánya az ízlés mesterét, Kazinczyt idézi. A *Kazinczy emlékezete* (1931) az író halálának századik évfordulójára íródott szintézistanulmány. Mottója a Halász Gábor irodalomfelfogását motiváló megjegyzés: „A legigazibb méltatás a kommentár.” Különös jelentőségű, hogy ez a gondolat Kazinczyt idézve fogalmazódik meg nyíltan benne, bár láttuk, hogy eddig is e szempont figyelembevételével alkot. Ez az összefoglalás egyébként előrevetíti az esszéíró elemzésének módszerét is: Egyéniség, Vezérszerep és Ízlés (a három alcím) együtt hatásának analízisét. Kazinczy egyéniségének megítélésében Halász leglényegesebb szempontja, hogy „ő az első és legtökéletesebb literátorunk”. A továbbiakban tehát azt fejti ki, hogy milyen legyen a tökéletes literátor. A Halász korára is vonatkoztatott leglényegesebb szempont kerül elő: az ízlést tudatosító irodalmi diktátor értékelése.

Miután Babitsot illetően Halász korának is égető kérdése ez — hadd emlékeztessünk itt az őt izgató nemzedékproblémára is —, bár az analízis igen mélyreszántó, nem lehet nem észrevenni Halász Gábor szinte minden mondatában, hogy utalásai a jelenre is vonatkoztattak. A szó igazi értelmében vett keresés az oka annak, hogy Kazinczy portréja sem egészen egyértelmű értékelésében: tökéletes literátor, azaz szervező ugyan, de: „A hirtelen indulatok emberével szemben az ész fegyelmező rendjét kellett képviselnie, hogy fölényben maradjon.”¹⁵ Halász e mondatában a hangsúly a kényszer, s nem a magától értetődő vállalás irányába tolódik el.

¹² I. m. 99.

¹³ SZERB A.: Berzsenyi estéje, 1943. (A varázsló . . . Bp. 1969. 125.)

¹⁴ RADNÓTI M.: Berzsenyi Dánielről, 1936. (Próza. Bp. 1971. 275.)

¹⁵ HALÁSZ G.: Kazinczy emlékezete, 1931. (Vál. írásai, 52.)

Jellemzi Kazinczyt, jellemzi korának irodalmi diktátorát, Babitsot, aki 1919 bukása után hasonlóképpen, mint a börtönéből szabadult Kazinczy, az irodalom, az ízlés egyedül üdvözítő területére lép, s úgy alkot és szervez nagy egyéniségének nagy elfogultságaival, ahogy a viszonyok engedik. Ez a gondolat természetesen Halász Gábor személyes vallomása is. További leglényegesebb fejtegetései is — keresését motiválandó — hasonló szintézisben jelennek meg: egyaránt illik a XIX. század elejére és az Ady nagy nemzedéke nyomában fellépő Halász Gábor korára, hogy „nem bírt zseniket elővarázsolni”. Ugyanakkor azonban a megalkuvó kor esszéistája nem győzi hangsúlyozni a megalkuvásra kényszerült Kazinczyval kapcsolatban, hogy „Az ideál szolgálatában ő maga nem ismer megalkuvást”. Ez az ideál mindkettjük esetében a leglényegesebb közvetítő kapocs, az irodalom volt, a kifinomult kevesek ízlés-világa.

„Az irodalmi diktátorság mindenütt sajátos korviszonyokhoz kötött volt. Expanzív, zaklatott időszakok után szinte észrevétlenül megváltoznak az igények . . . A lélek normát, az ész tekintélyt kíván maga fölé.”¹⁶ Ebben a megjegyzésben Halász kapcsolódása ismét kétirányú: mind Kazinczy, mind pedig saját kora vonatkozásában tulajdonképpen elfogadja, sőt a felvilágosodás korában kifejezetten igényli az „irodalmi abszolút uralkodó” fellépését, mert értelemkereső programjához hozzátartozik az ízlés fegyelmező egységesítése is.

Halász Gábor, mivel nem tartja eléggé eredeti alkotói egyéniségnek Kazinczyt, elmarasztalja azért, mert irodalmi diktátorságában Goethehez igyekezett hasonlítani magát. „. . . a festő olykor magának dolgozik, nem másnak is” — írja börtönaplójában Kazinczy, s e megjegyzése alapján Halász azt az embert látja benne, aki fogsága után a lehetőségek keretein belül alkot, s e feltételek között alakuló pályáját véli alapvető vonásának. Halász példái azonban mégis azt sugallják: a misszió, amit Kazinczy teljesített, goethei mértékű volt. Végső soron, annak ellenére, hogy Halász nem azonosul minden ponton Kazinczy „lelkivilágával”, életművét, azaz az életét analizáló tanulmánya tárgyilagos tisztelettről tanúskodik.

Láthatjuk, hogy Halász Gábor a felvilágosodás vívmányait mértékül állítva értéket; Berzsenyi kapcsán a világnézeti egység példáját idézi, Kazinczy esetében az ízlés tudatformáló szerepét, következő hősnél, Széchenyinnél pedig azt vizsgálja, hogyan formálódik akkor a személyiség, ha nem az ész és az értelem az irányadó, hanem „a tömegek lázadása”, s ezen keresztül az értelem tagadása, a romantika. Halász értelem segítségével fegyelmező koncepciója elvet minden ösztönösnek minősített megmozdulást — így a francia forradalmat és a magyarországi köztársasági mozgalmat is —, amely szem elől téveszti a világrendező ésszt és felszabadítja az érzelmeket. Mindent fegyelmező elgondolása saját kora összetevőinek ismeretében válik meggyőzővé: a történelem maga támasztja alá az értelemkereső koncepció példaadó jellegét. Halász saját valóságában tapasztalja, hogy korában az érzelmelek sok irányban eltolódhatnak — 1937 pl. nemcsak a Márciusi Front megalakulásának éve, hanem a nyilaspártok egyesülését is —, ezért idézi a múlt példáját oly módon, hogy saját jelene ellentmondásait magyarázzák tanulmányai alapkoncepcióját.

Széchenyi portréját magyarázva nem lehet nem felidézni Halász Gábor egyik későbbi tanulmányát Ortegárról. Ez motiválja Halász irodalomtörténetírói elveinek lényegét: *A tömegek lázadását* idézve elhatárolja magát mindenfajta társadalmi megmozdulástól, mert véleménye szerint „Európát a gondolkodói tették egységessé”.

Míg azonban pályája kezdetén elhatárolódásának alapja óbudai remetesége, azaz különböző szándéka volt, a későbbiekben mindez művészi tisztánlátásának hiányára vezethető vissza. E problematika megoldására hívja segítségül egész pályája során a világrendező ésszt, a szellemi egységet. Keresi az értelmet, mert nem akar tévedni. Idéztük már, hogy Széchenyire

¹⁶ Uo.

emlékezve Halász portréjában kibontakozik a romantika egész légköre, s ezzel fel is tárul előttünk Halász Gábor szemszögéből Széchenyi alakjának ellentmondásossága.

A romantika reagálás a társadalmi kiüttlanság érzésére, az értelem megtagadásának korát idézi. A mindenben értelmet kereső Halász Gábor egész életművében küzd ellene, kövendő példaként mindvégig a polgárosodó nagy századát idézi, melynek „erényeit és hibáit megismerve, ott kell folytatnunk, ahol abbahagyta a tökéletesítés munkáját”¹⁷ — írja. A romantika, mivel mindig kaotikus, tehát értelemellenes kor irányzata, a korában felnövő egyéniséget is csak ellentmondásossá nevelheti — véli Halász Gábor.

„S mint egykor Jónás, muszájból váltja meg népét” — hangzik Halász Gábor értékítélete *A naplóíró Széchenyiről*. Hőse Babits Jónása, aki „gyűlölte a próféta-ságot”, muszáj-próféta, aki a lélek nagy kalandozásai után jutott el a reformer politika vállalásáig. Ez a vállalás azonban összefüggésben van Halász Gábor romantika-konceptiójával, s mivel nagy kalandok következménye, nem az értelemkeresésé, a romantika érzelemfelszabadító hatását figyelembe véve újabb nagy kalanddó, szerepjátszássá minősül. Már az sem véletlen, hogy akkor, amikor egymás után születnek a nagy reformer politikust idéző írások, Halász Gábor *A fiatal Széchenyit* (1934) idézi meg, azzal a céllal, hogy megőrizve értelemkereső alapkonceptióját, motiválja azokat a lélektani, s ezen keresztül társadalmi alaptényezőket, amelyek Széchenyi személyiségét alakították, s amelyek Halász véleménye szerint reformer tevékenységét nem tudatos, hanem ösztönössé formálták. Néhány évvel Széchenyi-portréja megírása után születik Proust-tanulmánya, amelyben a szemlélődő író az egyéniség alakításában oly nagy szerepet tulajdonít a körülmények formáló hatásának. A Széchenyi-tanulmány alap gondolatai csendülnek fel újra, amikor Halász így ír: „Az igazi lekötöttség pátosz és érzélgés nélküli.” Ugyanez a Széchenyi—Wesselényi kontroverziában, azaz a romantikus és értelemkereső program ellentétében így szerepelt: „A próféta a nagy cél önkívületében él . . . A szent a minden nap kis feladatait végzi el.” A két tanulmány fő gondolatai egymásnak felelnek, hiszen Halász Széchenyi-konceptiójában éppen az érzélgés és a pátosz eredményezi az önkívületet. Mivel azonban ez az állapot teljességgel mellőzi a világrendező eszt, elfogadhatatlan Halász Gábor számára. Ez magyarázza, hogy Széchenyi reformer tevékenységét nem tartja igazi lekötöttségnek, azaz vállalásnak, hanem csak ösztönös, világmegváltó gesztusnak. Széchenyi István, mint minden nagy romantikus egyéniség, sebzett lélek, elhivatottsága kényszerű, pszichikai gyökerű. A fegyelmező eszme megkínzott idegekkel, beteg, ideges, gyanakvó lélekkel szembesítődik, tehát Halász számára elutasított jelenségekkel. Mégis, ez az elutasítás teremt meg a közeledést Széchenyire: a „megkínzott idegek” magányossá formálják az egyént, de az „éntudatos” Széchenyi magányra ítéltségében kerül közel Haláshoz, habár az értelemkeresés ellenkezik „a színjátszás művészi ösztönével”.

A Széchenyi-tanulmány újabb bizonyítéka annak, hogy Halász portréi mennyire közel állnak a későbbi tablókhöz. Hiszen azáltal, hogy mélyreható pszichológiai elemzést készít, a környezet formáló szerepét hangsúlyozva a lélekrajz társadalomrajzzá emelkedik. Széchenyi István ábrázolásakor a magány az, amely a kritikust elsősorban megragadja. De azonnal hozzátesszi: „A fájdalomban is van mintaképe.” A példa az ugyancsak tragikus sorsú apa, Széchenyi Ferenc, aki „eljutott önmaga tagadásáig”. Ez a tragédia Halász Gábor értékítéletében azonban talán még súlyosabb a fent idézettnél, mert Széchenyi Ferenc a felvilágosodás tanításain nevelkedett, és a bálványozott eszmék segítették elő szembekerülését önmagával. Pedig a felvilágosodás ideális embertípusa áll előttünk, „A műveltség századának kifinomult ízlésű vezető embere . . . magatartásával és életmodorával példaadó. Litérator és mecénás.”¹⁸ Felfelé ívelő pályáját azonban a francia polgári forradalom és a jakobinus mozgalom buká-

¹⁷ HALÁSZ G.: Ortega y Gasset, 1944. (Vál. írásai, 757.)

¹⁸ HALÁSZ G.: *A fiatal Széchenyi*, 1934. (Vál. írásai, 143.)

sának hatása kettétörte. Ezzel kapcsolatosan újra fel kell idéznünk Halász Gábornak a tömegek lázadását elutasító koncepcióját, valamint e tanulmánya során is megnyilatkozó nemzedéki tudatát. Hiszen mindkét Széchenyi tragédiáját a társadalmi megmozdulás okozta: Ferencét abban a vonatkozásban, hogy aláasta „pátosz és érzélgés nélküli” elhivatottságát, s felszabadította érzelmeit, azaz keserű emberré formálódott. Istvánét pedig abban, hogy a tragédiába fulladt örökség határozta meg indulását. „A felvilágosodás könyvélmény az új nemzedék számára”, sőt „mint a visszahozhatatlan tegnap gondolatvilágát, élte át a felvilágosodást”. Ez a kettősség eredményezi Széchenyi romantikus elvagyódását a valóságtól. Egyénisége is átalakul: a tudatos értelemkeresés szenvedéssé válik. Mindezek együtthatásában azonban formálódik reformer tevékenysége is, mert „a beteg léleknek jót tesz a szükséges lelkiismeretesség”. Ez azonban, eltérően a XVIII. század ok-okozati összefüggéseket kutató feladatvállalásaitól, a magányos lélek szerepévé értelmeződik. Hiába akar tehát Széchenyi használni nemzetének, ha a megoldáshoz közönség kell — nem közösség —, s „ahonnan segítséget vár, érdektelenség fogadja”. Ilyen összetevők alapján nevezi Halász a zseniális félmondatok mesterének Széchenyit. Ez az elgondolása nagymértékben hasonlít a Berzsenyi-probléma korai megoldásához. Érdektelenség és közömbösség együtthatásában kívánja Széchenyi gyanakvó lelke belső bizonytalanságával a jötevést, s így nő Halász Gábor későbbi tanulmányában prófétává, „kit, mint egykor Jónást, kinokkal, fenytékekkel hívott el magához az úr. Muszájból váltja meg népét”¹⁹.

Halász Gábor utolsó összefoglalása, talán szándékai ellenére is, Széchenyi teljes megértéséről tanúskodik: „... volt-e valaha szeretet nagyobb, mint ez a vádoló, politika jobb, mint ez a csapongó, élet eredményesebb, mint ez az összeomló”²⁰ — kérdezi. Noha a kérdések csupa olyan tulajdonságra vonatkoznak, amelyek az értelem keresésének századában fel sem merülhettek volna, Széchenyi személyiségének összetett voltát Halász saját kora ellentmondásából eredezteti, így a magányra ítelt Széchenyi egyszerre nagyon közel kerül hozzá.

Halász Gábor portréja érdekes módon illeszkedik azoknak a tanulmányoknak a sorába, melyek a két világháború között a nagy reformpolitikust idézik. Bár nem azonosul Széchenyi nézeteivel, tanulmánya mégis pozitív állásfoglalás tragikus egyénisége mellett. Annál is inkább jelentős ez, mivel Halász koncepciójának meg kellett küzdenie néhány olyan értéktétellel, amely Széchenyi gyakorlati tevékenységét pozitívan ítéli ugyan meg, de példaadását arra használja fel, hogy az általa előremutatónak nevezett „szerves élet» az evolúció egyetlen útját”²¹ kijelölje.

Halász Gábor tanulmánya azért emelheti prófétává Széchenyit, mert ő is „látta a látomást”, s Halász talán ki nem mondottan is azonosul azzal a babitsi nézettel, amely a tartás Széchenyijét idézi: „Egész létünk és minden értékünk kockán van.. Éppen úgy, mint Széchenyi idején... Sohasem voltak kérdések maibbak. Hisz sohasem voltak idők veszélyesebbek.”²²

A felvilágosodás eszméiségének teljes elfogadása és példaadása az összekötő kapocs Halász egymással polemizáló és egymást kiegészítő két tanulmánytípusának, a portrénak és a tablónak.

A kritikus korai értelemkereső tájékozódása azáltal, hogy a XVIII. század tiszta racionalizmusához kapcsolódik, elősegíti, sőt törvényszerűvé is teszi a tabló megszületését. Hogy első tájékozódásának is mennyire meghatározó jelentőséget tulajdonít, az is bizonyítja, hogy írásai a későbbiekben utalásokkal vagy azok nélkül az értelem századával szembesítődnek. Halász tehát tulajdonképpen egy megkezdett mondatot folytat akkor, amikor későbbi mű-

¹⁹ HALÁSZ G.: A naplóíró Széchenyi (Száz 1941. 285.)

²⁰ I. m. 285.

²¹ SZEKFŰ Gyula meghatározása (Három nemzedék. Bp. 1935. 451.)

²² BABITS: A legnagyobb magyar, 1936. (Ezüstkor, é. n. 335.)

veiben felcseréli a fontossági sorrendet és úgy összegez, hogy az egyes alkotók vagy alkotói korszakok elemzésében a felmerülő problémákat a társadalmi alapokra helyezi, s nem a lélek mélyén harcoló erőket emeli ki elsődlegesen.

Érdekes lenne Halász utolsó korszakából is nagyobb lélegzetű tanulmányokat olvasni azokról az alkotókról, akiket pályája kezdetén megidézett, mert mindennél szembetűnőbben motiválnák, hogy tanulmányírói formálódásával milyen újabb szempontok szerint sorol értékrendbe, s hol tükröződnek ábrázolásában a hangsúlybeli eltérések. A felvilágosodás eszméiségét örökségként felhasználó írások közül Halász esszéirői átalakulásának motiválásához csak a már idézett két Széchenyi-tanulmány szembesíthető egymással. A két írás összevetéséből az derül ki, hogy a fiatal Széchenyi magatartása nem választható el a későbbi naplóírótól, de világossá válik az is, hogy a naplóírás következménye az ifjúkor választott magatartásformájának. Csakhogy, ha ez a napló Széchenyi fiatal korának termése lett volna, tehát Halász első öt idéző tanulmányában kerülne elemzésre, a kritikus az önnön lelki rezdüléseire elsősorban figyelő Széchenyi legpozitívabb műveként értékelné. Halásznak az a gondolata, hogy a politikus „az értő kevesek tetszését akarja elnyerni, a sokasággal szemben közömbös”, 1941-ben már vádként hangzik, az első tanulmány megírása idején viszont legalább annyira jellemezte „az óbudai remetét”, mint a későbbi muszáj-prófétát. „... az ilyenfajta beszámoló már maga beteges tünet” — írja Halász Széchenyi választott műfajáról, a naplóról néhány évvel azután, hogy Kazinczyt azzal vádolta meg: a szenvedés emlékei leperegnek róla. Ez az ítélet rávilágít arra, hogyan hasznosítja Halász korai periódusa tapasztalatait, mit értékel át és mit tart meg akkori alapkoncepciójából. Az átalakulást legszebben *Az értelem keresése* előszava igazolja. „Későn indul ez az első könyv, de talán még haszonnal; büntetlenül sokáig nem lehet elzárkózni a mások mértéke elől”²³ — írja. E kötetet idézve meg kell említeni Halász Gábor árulkodóan tudatos szerkesztését: a felvilágosodás századát idéző, értelemkereső tanulmányai elé kerül az a bevezetés, amely éppen a tanulmányok és a róluk szóló vallomás kontroverziájában válik egyszerre irodalomtörténeti összegzéssé és kiindulássá. Az összegezés így hangzik: „Mennyi merevség volt és mesterséges egyszerűsítés a fiatalos dogmatizmusban, amely egyetlen vezérelvre akarta hozni az ízlés kábítóan bonyolult rendszerét.” Láttuk azonban az eddigiekből, hogy kritikusai indulásakor kialakított nézetei nélkülözhetetlenek továbbjutásához, hiszen éppen a makacsul hirdetett értelemkeresés segítette Halász későbbi tájékozódását még akkor is, ha a tanulmányok kötetbe szerkesztése során maga hozza fel vádként önmaga ellen esetlegesen felmerülő merevségét és egyszerűsítését.

„A kor magánügy” — „Az értelem keresése”

Felsoroltuk tehát azokat az indítékokat, amelyek eredményeként Halász Gábor első alkotói periódusában azt vallhatja, hogy „A kor magánügy”. E kijelentése, mely utolsó nagy portréjának, *A bihari remetének* (1936) a mottója, tulajdonképpen első korszakának lényegét fogalmazza meg. Ez a gondolat egyébként a Halászról szóló irodalom egyik alaptétele, amelyből sajnálatosan csak arisztokratikus magatartását, kívülrekedési törekvését és remetességét magyarázzák. Felületes olvasással valóban csak ezt igazolhatja Halász megjegyzése. Ha azonban az értékelésben elsődleges szempontként vesszük alapul a lélekelemző tanulmány műfaji sajátosságait és a tanulmányíró hősei segítségével megteremtett korszakszintézisét, Halász kijelentése egész más megvilágításban áll előttünk.

A korhoz kapcsolódó rokon érzésének összefoglalása a Bessenyei-portré. Utolsó szembenézés ez a tanulmány az eszményített korról, az eddig leírt felvilágosodás-eszményítő sorok

²³ HALÁSZ G.: Előszó, 1938. (Vál. írásai, 438.)

felfokozottabban kerülnek a mikroszkóp alá, mert utolsónak idézi meg az az elsőt, az „alapítót”. Tehát áttekinti az egész korszak ideológiai programjának alakulását ahhoz, hogy a bécsi remetétől a bihari remetéig jusson.

Noha Halász elemzésének középpontjában ismét egy sebzett lélek áll, ez esetben a magyar felvilágosodás irodalmának elindítójával állunk szemben, aki hozzásegített ahhoz, hogy „mások közös ügyé emelik az ész álmait”, tehát a kritikus feladata minden szempontból megvizsgálni, mi okozza, hogy a világtól teljesen elzárkózva, „Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztva, semmiféle halandókkal nem levelezve, senkitől nem látogatva, . . . létezik az író, egy pusztában . . . Magán szánakozva, a világon nevetve, számlálja napjait.”²⁴ Éppen Bessenyei, a felvilágosodás eszményített filozófus írója él mindattól megfosztva, amit a kortársak nagy vívmányként élvezhettek. Egyik oldalon Bányátska, azaz Széphalom, a másikon a bihari zug, Kazinczy huszonhárom kötetnyi levelezése, és egy ember, aki sajnálja, hogy még meg nem halhatott. Még Berzsényi is, akit tulajdonképpen a felvilágosult eszmék „ítéltek halálra”, felismeri, hogy „Rendeltetésünk nem magányos élet / S örök komolyság és elmélkedés, / Hanem barátság és társalkodás”!

Milyen összetevőkből általánosítja Halász Gábor, hogy Bessenyei, a felvilágosodás tudós írója csak egy élet, a sajátja értelmét keresi? Gondolata nyilvánvalóan összefüggésben van azzal a kijelentésével, hogy „A kor magánügy” Bessenyei számára, s itt megint utalnunk kell a Kazinczy-napló Halász Gábor-i értékelésére, amely annak hiányáért marasztalja el Kazinczyt, amit *A holmi* (1779) szerzőjénél már nem képes megérteni: elmélkedése és belső szomorúsága egységéért. Halász Bessenyeit idéző tanulmányában az író korai periódusát analizálva fejti ki a mottó gondolati tartalmát, s csak élete alkonyán ismeri fel benne az értelem keresőjét, akkor, amikor Bessenyei egész életének összegzését, ars poeticáját írja meg *A bihari remete*-ben. Halász Gábor szépirodalmi alkotáson keresztül közeledik a politikus Bessenyeihez, aki a *Jegyzésben* így foglalja össze gondolatait: „Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása és érzése állították össze a kis munkát.”²⁵ Az író tehát maga vall arról, hogy még bihari magányában sem feledkezett el az öt formáló valóságélményekről, csak a változó világban úgy alakította önmaga számára a kort magánügyé, hogy letette a tollat és hallgatott. Halász Gábor az élete utolsó művét író Bessenyeit értékeli elsősorban, lelkivilágának analízise során ezért emelheti Berzsényiéhez hasonlóan egyetemes érvényűvé az ő magányát is.

Halász Gábor magányos hősokeket ábrázoló koncepciójába az alapján azonos, de az életvitelbeli eltérések következtében mégis különbözőképpen megélt magány alapján a legjobban illik a már elemzett Berzsényi-tanulmány és a Bessenyeit idéző esszé. A két író között e téren megmutatózó kontroverziára maga Halász utal tanulmányában. A felvetett ellentétben kívül lényegbevágóan fogalmazza meg a különbözőség más vonatkozásban is kiütőköző jegyeit. Halász a következőkben foglalja össze álláspontját: „Berzsényi szervezetét megmérgezte a felvilágosodás idegen gondolatanyaga . . ., Bessenyeiben fordítva játszódik le a színjáték . . ., a saját vágyai vitték a ragyogó észigazságok felé.”²⁶ A szép megfogalmazásban a ragyogó észigazságok és az ész álmai a legkedvezőbb előítéletekkel szembesítődnek, s a felvilágosult Bessenyei legyőzi a kettősségben gyötrődő Berzsényit annak ellenére, hogy Bessenyei portréját az elhallgatás okát kutatva úgy rajzolja meg, hogy a Kazinczy-értékeléshez hasonlóan *A bihari remete* írójának kétségbeesését az egész életpályára vonatkoztatottan eluralkodónak érzi. Ezért mondja azt Halász Gábor, hogy Bessenyeinek tehetsége van a boldogtalanságra, míg Berzsényi előítéletei a „legkedvesebb” jelzőt kapják. Ez azt jelenti, hogy Halász nemcsak

²⁴ BESSENYEI Gy.: Magyar Országnek Törvényes Állása, 1804.

²⁵ BESSENYEI Gy.: *A bihari remete* (Vál. Művei. Magyar Klasszikusok Bp. 1953. 321).

²⁶ HALÁSZ G.: *A bihari remete*, 1936. (Vál. írásai, 307).

tiszteletben tartja azokat, hanem lényegesen több alapját látja a kettősségből fakadó meg-hasonlottságnak és elhallgatásnak, mint a fiatalkori énjével látszólagosan szembekerülő Bessenyei elzárkózásának. A fölünyes tudós Halász Gábor Bessenyei ugyancsak fölünyes tudását értékeli a legpozitívabban, bár ennek az elemzésnek, mivel az író magányát szoron-gásból formálódott gögből eredezteti, az életmű értékelésében lesz egy kis negatív mellékszön-géje. Bessenyeit Halász megemlékezésében a „magányos tépelődéstől pedánsná formált szel-lem” ugyanúgy szerepjátszóvá teszi, mint hőstét, Parméniót. Hogy Parménió filozófus, az ugyanúgy szerep, mint írója „töprengő nagyképűsége”, mely mindkettőjükhez Nessus-ing-ként nőtt hozzá. Más közelítéssel, de ehhez hasonló végkövetkeztetést vont le Halász korábban Széchenyi reformer tevékenységéből, és Parménió ugyanúgy muszáj-próféta, mint Széchenyi István volt. A helyzet itt csak annyival groteszkebb, hogy miután Halász Gábor tudja: Bes-senyei egy kicsit önmagát karikírozta ki Parménió alakjában, ha ehhez a tudáshoz hozzáteszi az egyébként általa idézett ajánlás egy mondatát, megint a késői, önmagába temetkező Bessenyeinél vagyunk. „Hagyjátok engemet magánosságomban élni, olvasni, írni”²⁷ — kéri Parménió-Bessenyei, s ez a gondolat megfelelő kiindulási alap a továbbfejlesztéshez: „A kü-lönc helyzetében a legnyomasztóbb, hogy ugyanúgy ítél önmagáról, mint a világ.” Ezzel Parménió már háttérbe is szorulhat, a vád sokkal erőteljesebben vonatkozik teremtdőjére, mint az őt felvonás szinpadai hősére. Halász Gábor saját koncepciója megtartása érdekében mintha egy pillanatra elfeledkezett volna a filozófus írók tudatformáló missziójának fontos szerepéről, különösen Bessenyei hazai viszonyaiban, ahol hősenek több ezer Pontyival kellene megküzdenie. „Nem az elmaradott, a szüzi lélek itta be szomjasan a nagyvilági műveltséget, . . . hanem a természetből nehézkes, a magányos tépelődéstől pedánsná formált szellem került kinzó párhuzamba a fölünyes, a tudást és kultúrát könnyed, biztos formák mögé rejtő intel-ktusokkal”²⁸ — írja Halász Bessenyei bécsi éveinek megemlézésekor. Itt tulajdonképpen maga utal Parménió, azaz az író természetből nehézkes, a külföldi példák mögött elmara-dottabb viszonyaira, amelyek következtében sokkal hálátlanabb a feladata, mint pl. francia kortársainak. A földbirtokos Berzsenyi új eszméket befogadó nehézkességét mélyen átérzi és meg is érti Halász Gábor, s talán Bessenyei esetében is azt tenné, ha az ő „nehézkessége” hasonló vonatkozású lenne. Halász értékelésében azonban Bessenyeinél nem a filozófusi kö-peny kerül ellentétbe a cifra dolmányval, hanem „az elkülönüléstől egyszerre támadt gög és megalázottság”.

Halász Gábornak talán ez az a tanulmánya, amelyben a legkündözetlenebbül vall ön-magáról is, hiszen „Az önmagát formálót a kész mintakép zavarja, amit önkéntelen lát bará-taiban, s ha rá kell eszmélnie, hogy éppen úgy forrongnak, mint ő, annál rosszabb: hol van akkor az »egyetlenség«?”²⁹ Halász Babitsot idézve egyhelyütt arról ír, hogy jó arcképet ide-genről csak akkor alkothatunk, ha saját tulajdonságainkkal szembesítjük a másokéit. Ez a megállapítása Bessenyeire vonatkoztatva is igaz, sőt igaz minden portréjával kapcsolatban: A filozófus íróit idézve talán csak annyival kiélezettebb a helyzet, hogy ő minden vonatkozás-ban, még a századok távolságában is méltó partnere Halásznak. Halász önmagával szembeni örök elégedetlenségét Bessenyei értékelésekor is kamatoztatja. Mindaz, amiért Bessenyeit támadja, vagy amit a javára ír, beleillik az ő irodalomtörténeti önéletrajzába is. Bessenyei emberi tartása Halászéval szembesítődik, tulajdonképpen önmagával vitatkozik Halász Gá-bor, az író idézése csak „alkalom” saját dilemmáinak megoldási kísérletére. Hiszen önvallo-más, amit a nagy példaképről ír: „Szorongó érzés ez a folytonosan lesben álló öntudat. . . Jó egyedül lenni, hiszen aki magányos, már ezáltal különb a sokaságnál, jó a mániás önr-

²⁷ BESSENYEI Gy.: A filozófus, 1777. (B. Gy. Vál. művei. Magyar Klasszikusok, 1953. 136.)

²⁸ I. m. 296.

²⁹ I. m. 301.

zet...³⁰ Halász Bessenyei utolsó művének kimerítő elemzése során jut el ehhez a következtetéshez, s véleményünk szerint *A bihari remete* olvasása alapján születik meg benne a bécsi remete képe is. Még Bessenyei államelméleti munkáját, a *Die Geschäfte der Einsamkeit* is „valami jóvátehetetlen vétek feletti szomorúságból” eredezteti. Azt tudja és érzi Halász, hogy Bessenyei kora Don Quijoteja, a búsképű lovag, akinek csodálatos álmait törte össze a rákényszerített valóság. Hogy mi a véleménye a Don Quijotekról, arra portréírói korszakában a Széchenyi-tanulmány egy mondatából kapunk feleletet. „Wesselényi egyénisége... reális Sancho Pansa a tragikus Don Quijote mellett.” Ha ehhez hozzátesszük még azt az ítéletet, amit a szent és a próféta különbségéről szintén e tanulmányában ír, akkor ezeknek a gondolatoknak a Halász Gábor-i értékelés szerint Bessenyei szerepére vonatkoztatott leszűrődése az író jövő felé tett félbemaradt mozdulatában fogalmazódik meg. Ez már elég ahhoz, hogy Halász sajnálja és követendő példának állítsa a józan, sőt vigyázó okosságot hirdető Bessenyeit, akiből „csak fájdalmas kényszerrel sajtólódik a jajszó”. Halász az emberi tartás Bessenyeijét értékeli a legtöbbre.

Azt mondtuk fentebb, hogy a Bessenyeit idéző tanulmány Halász Gábor önarcképe is. Kiegészítjük: nemcsak az övé, hanem egész nemzedékéé.

A már idézett korszakok és alkotók közötti szintézis újabb alátámasztására idézzük fel Halász ugyancsak 1936-ban született értékelését a nemzedéktárs Hevesi András regényéről, a *Párisi esőről*. *A bihari remetével* szinte szó szerint azonos gondolatokat fejteget ebben az írásában Halász Gábor. Az irodalomban „keménységével létjogot teremtő” nemzedék, Halász Gábor nemzedéke kerül párhuzamba a felvilágosodás írójának érzelmfegyelmező magatartásával. Hevesi keménysége éppúgy nem merevség, hanem túlfinomult érzékenység, mint ahogy a Halász „kortársává” emelt Bessenyei nehezen oldódó fájdalma sem az. Halász Gábor a régiékről szóló emlékezéseinek tapasztalatait hasznosítja kortársai megítélésében is. Tulajdonképpen a XVIII. század értékelése közben felmerült gondolatainak és problémáinak újra felhasználása segíti hozzá későbbi műfajváltásához és önmaga átértékeléséhez: „... az idegek drámája ne vonja el minden figyelmünket” — írja a *Portré és tablóban*.

A Tariménes utazásainak értékelése bizonyítja, hogy Halász tulajdonképpen nem áldozta fel hőstét a „mániákus pszichologizmusnak”, habár Bessenyei magába mélyedő hajlamának nagy szerepet tulajdonít az életmű megítélésében. Önarcképről lévén szó, ugyanúgy, ahogy igazoltak és természetesen veszi a saját irodalomtörténeti elmélyedését, nagyra értékeli Bessenyei hasonló tulajdonságát is. „Sohasem a körülmények döntik el sorsunkat, hanem az ellenállás, amit velük szembeszegezzük”³¹ — írja egy helyütt Halász Gábor, de a mondatában szereplő ellenállás mégis a körülmények meghatározó szerepét igazolja. Hiszen Bessenyei-tanulmányában, bár az író bihari remeteségét igyekszik pszichológiai alapokra helyezni, mégis a korról szembeni ellenállást, a környezet meghatározó szerepét igazolja. Talán a Tariménes elemzése során döbben rá, hogy Bessenyei bihari remetesége több az egyszerű elzárkózásnál: „az elveszett időnek és az elveszett ifjúságnak keresése.” Bessenyei igazi tragédiájának felismeréséhez Tariménes bolyongásai kellett. Halász Gábor a regény műfaji sajátosságait elemző tanulmányai azt mutatják, hogy minden regény alapjává az utazás motívumát teszi. Ez mindig az elveszett időnek és az elveszett ifjúságnak keresése. Halász Gábort a regényről szóló alaptétele segítette hozzá a tragédia megértéséhez: Bessenyei „átélte az ellentétet, amely a nagyszerű és alapjában értelmetlen képzelet s a kicsinyes, de értelmes és helyes valóság között feszül.”

Fejtegetésünk elején megoldás, megnyugvás és lelki egység Halász Gábor korára vonatkoztatott szintézisének vágyát emeltük ki a felvilágosodás eszményítésével kapcsolatban.

³⁰ I. m. 295.

³¹ HALÁSZ G.: Batsányi, 1935. (Val. írásai, 215.)

A felsorolt példák azonban azt bizonyítják, hogy a bálványozott egység az értelem keresésének századában éppen a „karcsú ész” tudatformáló szerepe miatt csak töredékében valósulhatott meg. Az elemzett alkotók viszont — az örökség és felhasználás, illetőleg az örökség és az ész álmainak kettősségében vergődő Széchenyi és Berzsenyi kivételével — a mindennapok „apró” feladatait végzik, tehát Halász Gábor fogalmi kategóriáiban „szentté” avatódhatnak. Halász az egész korszakot jellemzi akkor, amikor Batsányi értékelése során azt írja: „Áldozat és rab, aki szinte örvöngve dicsóíti a függetlenséget.” „A világ így megyen”, Halász Gábor esszéírói ars poeticájának lényegét, a függetlenséget a hozzá kapcsolódó rabság és áldozat mértékének szintézise adja meg. Ezt igazolta a felvilágosodás alkotóinak példaadása is: attól függően valószínűsítették meg egyéniségük felszabadítását, milyen arányú volt ez a szintézis, tehát mennyiben vallották magukénak az ész századának vívmányait. A példák követelték a továbblépést: a realizmus titkának részvét és szeretet kettősségében megfogalmazott felismerését, a magyar századvég felfedezését, kortársai értékelését. S nem utolsósorban világ-irodalmi hinterlandjának kibővülését: írásait Proustról, Thomas Mannról, Balzacról és Tolsztojról. Szándékosan csak a fejlődését meghatározó nagy problémaköröket idézzük. Az értékelések során Halász Gábor már „a társadalom betegségeire figyel”, mint Tolsztoj, s bár kegyetlenül hangzik, de csakúgy, mint Balzac realizmusának, neki is „kezére játszott a történelem”. „Mikroszkóp alá venni a kicsinyt, hogy egész világot mutasson — határozza meg az esszéíró feladatát” — írja Halász Gábor, s ennek a felismerésének eredője az értelemkereső megoldás, megnyugvás és lelki egység összhangját megteremtő szándékozó, eszményített XVIII. század.

Krisztina Mikó

„LA RECHERCHE DU SENS”

(Gábor Halász sur la littérature des Lumières hongroises)

L'étude cherche à élucider l'influence décisive sur son oeuvre et les liaisons avec cercle d'idées des Lumières, de Gábor Halász (1900–1944), un des esthètes à la plume la plus sensible, appartenant à la deuxième génération de la revue Nyugat (Occident), génération dite d'„essayistes” d'humanisme bourgeois. Le glanement au siècle de la recherche du sens, dans la création d'une synthèse hongroise et européenne motive le programme conscient de la recherche du sens de toute la génération de Halász. L'évocation du siècle du rationalisme, une vue d'ensemble des oeuvres de créateurs tels que Berzsenyi, Kazinczy, Széchenyi et Bessenyei se confrontent avec la responsabilité et les impressions de la réalité des écrivains d'entre les deux guerres mondiales. L'étude esquisse le chemin de Gábor Halász à partir du genre du portrait littéraire jusqu'à la caractéristique d'époque qu'il nomme „tableau”, et elle cherche une réponse à ce l'essai se transforme de nouveau en un genre primaire, aux questions des principes systhématisants des historiens de la littérature et à celles de la fidélité et de l'engagement, et cela en confrontant les efforts d'entre les deux guerres pour un système de défense de la culture avec les phénomènes analogues du XVIIIe siècle. Elle soulève les efforts de la lutte du classicisme et du romantisme, se rapportant à l'époque de Gábor Halász et déterminant un ordre des valeurs, et elle cherche à prouver que les créateurs cités par Gábor Halász ont exigé et ont fait nécessaire le chemin de l'essayiste du portrait au tableau, et ils justifient l'inséparabilité des deux genres. Les études évoquant les Lumières forment une partie considérable de l'oeuvre, et comme telles elles peuvent être appréciées, à juste titre, comme des chapitres très considérables de l'histoire de la littérature hongroise de Gábor Halász.

A VERSÉRZÉK MODELLEZÉSE

Generatív verstani kérdések, II.*

Lotz János emlékének

0. Bevezetés

A köznapi nyelv költői „eltérése” (deviációja) grammatikailag csak többé-kevésbe közelíthető meg. A generatív grammatika¹ megfelelő helyein alkalmazott szabályok törlésével (pontosabban: átugrásukra adott utasítással) elő lehet állítani a *költői képek* egyes ritkább fajtáit is. Nehezebben elemezhető már a költői nyelvnek az a két sajátja, hogy egyrészt a versdarabok (a fonológiai megkülönböztető jegyeiktől legalább a versszak-egységig) eleve szegmentáltan, mintegy sejtyszerű eloszlásban jelennek meg (= *metrikai szerkezet*), másrészt, hogy a vers mondattani szempontból gazdag különböző mélységű ismétlődésekben, különleges szórendekben (= *versgrammatikai szerkezet*). Javaslatunk a versgrammatikai és a metrikai szerkezet kutatási módszereit érinti.

A köznapi nyelv költői eltérése természetesen *parole* jelenség, de az általánosan elterjedt nézet szerint ennek a *parole*-nak is megvan a maga további *langue*-ja és további *parole*-ja, mivel a költői nyelv a köznapi nyelvből tekintve másodlagos, önálló jelzésrendszer. Feltételezhető, hogy a költői nyelvet teremtő/befogadó közösség számára az eltérésnek vannak hagyomány-szentesítette pályái, és ezek a pályák a költői nyelv *langue*-jának részei. A hagyományos eltérítési pályák feltevése kielégítően magyarázná a költő — különösen az írástudatlan költő — rögtönzési készségét éppúgy, mint azt, hogy a befogadó számára egyes konkrét deviátumok intuitíve mint egy közvetlenül nem szemlélhető rendszer „lenyomatait” (aktuális megvalósulásai) jelennek meg, másként: hogy a befogadó egyes — a köznapi nyelvtől eltérített — formákat, amelyekkel addig még nem találkozott, bizonyos tekintetben mégis „már ismert”-nek és „szükségszerű”-nek tud minősíteni.

A költői nyelv e tulajdonsága megfelel a köznapi nyelv ama tulajdonságának, hogy a beszélő/hallgató nemcsak már általa addig is ismert mondatokat tud mondani/megérteni, hanem újakat is. Ezért célszerűnek látszik a költői nyelv vizsgálatához átvenni² a *kompetenciának* a generatív grammatikában bevezetett fogalmát. A kompetencia — mutatis mutandis — a költőnek az a képessége, amellyel addig általa sem ismert versformákat is használ, a befogadónak pedig az a képessége, amellyel addig általa sem ismert versformákat is versformaként fog fel, ért meg. *A kompetencia a versérezék színónimája.*

A kompetencia elemzésekor versérezékünkéről való belső szemléletünkre is támaszkodunk, mivel a kompetencia-szabályok, ha implicit, belénk rejtett formában is, bizonyos tekintetben rendelkezésünkre állnak. A generatív verstanban³ ezért elvszerűen nem törődünk a szabályok felderítésének eljárásaival.

* Az előző közlemény HORVÁTH I. 1972a volt.

¹ Ehhez l. különösen N. CHOMSKY 1957, 1965; [magyarul:] PETŐFI S. J. 1967; KIEFER F. 1969. MÁRTONFI Ferenc (ELTE, Kínai Tanszék) baráti segítségéért itt mondunk köszönetet.

² A kérdésről l. J. IHWE 1970.

³ A generatív poétika irányzatáról l. pl. N. RUWET 1968; J. P. THORNE 1970; W. K. WIMSATT 1971; T. A. v. DIJK 1971; [magyar vonatkozású:] A. KERÉK 1972; [hazai reflexió:] KANYÓ Z. 1969; SZÉPE GY. 1969a, 1969b.

1. Kötelező transzformációk⁴

A verselmélet (= a kompetencia-modellek elmélete) a verstanok (= kompetencia-modellek) létrehozásának alapelveit adja meg. A verstanokkal szemben az alábbi követelményeket támaszthatjuk:

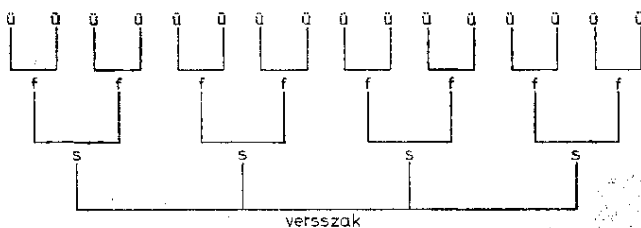
— A verstan legyen az adott korpusz alapjául szolgáló kompetencia generatív szempontból *adekvát* modellje, vagyis a segítségével mindazokat a versformákat generálni lehessen, amelyek az adott korpusz alapjául szolgáló kompetenciát kielégítik; ugyanakkor egyetlen olyan versformát se lehessen generálni, amely e kompetenciát nem elégíti ki.

— A verstan minden általa generált versformához hozzá kell hogy rendeljen egy struktúrát, amely az illető versforma generálási szabályait tartalmazza, s amely így az illető versforma *magyarázata*.

— A verstan az adott korpusz alapjául szolgáló kompetencia *formális* modellje legyen. (Mivel a kompetencia szabályai az adott korpuszban — per definitionem — ismétlődő szabályok, érdemes formalizálni őket.)

E követelmények közül nyilvánvalóan az adekváció követelménye okozza a legnagyobb nehézséget: nevezetesen az az ellentmondás, hogy a versérzék, bár elvileg végtelen számú versforma esetében kompetens, csak véges számú szabályt tartalmazhat. Véges számú szabállyal végtelen lehetőséget csak a szabályok *rekurziójának* (újraalkalmazásának) útján tudunk előállítani. Ebből következik, hogy a generatív (= versérzéket szimuláló) verstanok a szabályok között tartalmaznia kell a rekurzivitás (újraalkalmazhatóság) szabályát is. Ennek bevezetése végett át kell fogalmazni a versformák hagyományos metrikai megközelítési módját.

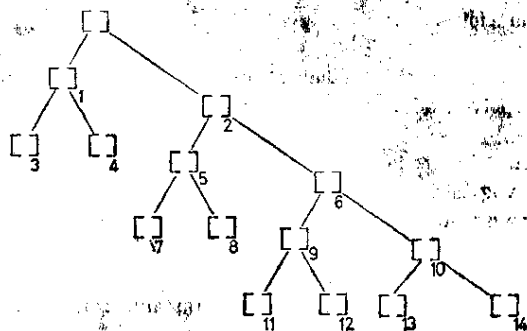
Hagyományos metrikai megközelítésben a — pl. — négyütemű, négy soros versszakban két ütem (ü) alkot egy félsort (f), két félsor alkot egy sort (s), négy sor alkot egy versszakot (a sorpár relevanciája nem bizonyos). Ez a szemlélet a megvalósult ütemekből kiindulva jut el a versszak szimbólumáig (1. ábra). A szemléletet megfordítva az üres versszak-szimbólumból

1. ábra

([]) indulunk ki, pontosabban a költő versszak-elképzeléséből. Ez az elképzelés a megvalósítás folyamán két részre hasad: elképzelés az 1. sorról ([J_1]) és elképzelés a versszak további részéről, a maradékról ([J_2]). Az első sorról alkotott elképzelés két további elképzelésre hasad: elképzelés az 1. sor 1. feléről ([J_3]) és elképzelés az 1. sor 2. feléről ([J_4]). (Az egyszerűség kedvéért most nem törődünk az ütemekkel.) A maradékelképzelés ([J_2]) is tovább hasad: elképzelés a 2. sorról ([J_5]) és elképzelés a további maradékról ([J_6]). E tagolást ciklikusan tovább folytathatjuk. A félsorokig bontott versszakot ágrajzzal célszerű szemléletessé tenni (2. ábra).

⁴ Itt teljesen eltérünk a generatív grammatika felépítésétől és terminusaitól, így a *kötelező/fakultatív transzformáció* sem felel meg a GG hasonló fogalmainak. Per analogiam mégis: az itt alkalmazott *kötelező transzformációk* a GG *újraírási szabályaira*, az itteni *fakultatív transzformációk* a GG (kötelező vagy fakultatív) *transzformációira* hasonlítanak.

2. ábra

A hagyományos metrikai megközelítési mód ilyen átfogalmazásának jelentősége kettős: egyrészt abban áll, hogy — a leíró verstannal ellentétben — nem sok szimbólumból nyerünk egyet, hanem egy szimbólumból nyerünk sokat, tehát *generáló* leírást adunk, másrészt abban, hogy e módszer a versszak struktúráját a versszak-szimbólumból kiindulva szabályok egymásutánjával írja le, s így a versforma *magyarázatát* teszi lehetővé. Ezek a szabályok — transzformációk, amelyeket

$$[]_a \rightarrow []_b \wedge []_c$$

alakban, újrairási szabályként formalizálunk, ahol \rightarrow azt jelenti, hogy a baloldalt újra kell írni úgy, hogy a jobboldalt kapjuk. Olvasási módja: „ÍRD ÚJRA, MINT”. \wedge a konkatenáció-szabály, a verslem-lánccok képzésének szabálya, olvasási módja: „ÉS”. Kikötjük, hogy ha — akár a jobb-, akár a baloldalon — egynél több⁵ szimbólum áll, közöttük \wedge jelnek kell lennie (egyértelműségi feltétel). További feltétel, hogy a jobboldal nem tartalmazhat kevesebb szimbólumot, mint a baloldal (ezzel kizárjuk a törlés egy fajtáját). Az újrairási szabályok formájában megadott strukturális leírás megfelel az ágrajz formájú leírásnak. A 2. ábra ágrajzát így írhatjuk át:

$$[] \rightarrow []_1 \wedge []_2$$

$$[]_1 \rightarrow []_3 \wedge []_4$$

$$[]_2 \rightarrow []_5 \wedge []_6$$

.....

Az üres ([]) szimbólumokat majd meg kell tölteni grammatikai kategóriákkal (pl. szintagma-jelölőkkel), a generatív grammatikában szokásos ágrajzos-transzformációs mondat-elemzést azonban nem tudjuk 1 : 1 arányban átvenni, mert ez nem annyira „hely-érzékeny” leírásmód, mint a metrikai ágrajz megkövetelné. Ez a probléma — az ágrajzos-transzformációs mondat-elemzésbe bevezetett különleges konvenciók segítségével — mindenesetre megoldhatónak tűnik. Semmi akadálya viszont annak, hogy — még a nyelvészeti megoldás előtt — ne szimuláljuk továbbra is üres modellel a kompetencia transzformációs szabályainak működését.

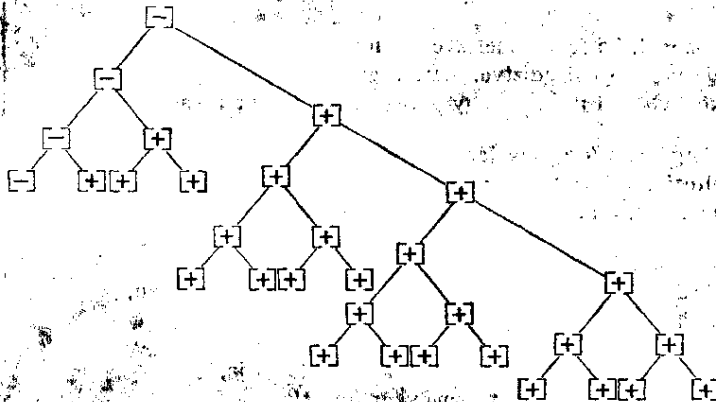
⁵ A kötelező transzformációknál (úgy, mint a GG-ban az újrairási szabályok esetében) a baloldalon mindig csak egy szimbólumot alkalmazunk.

Az üres modell felhasználásának legkézenfekvőbb területe a grammatikai ismétlődés kutatása. Bár ismétlődésnek — a mondattani elemzésről kényszerűen lemondva — csak a paradigmaticai⁶ egybeesést tudjuk tekinteni, az üres modellel mégis felderíthetjük a grammatikai ismétlődés néhány típusát: az ágrajz pl. meg tudja mutatni, milyen mélyen jelentkezik a költő (paradigmatikai) ismétlési szándéka. (Ha az ágrajzos elemzés utolsó sorában megjelenő verselemláncban legalább egy mondatrész is található, a strukturális elemzést leállítjuk a mondatrészek szintjén, és a mondatrészként nem-triviálisan azonosítható szavakat nem vesszük figyelembe.) Egyetlen szempontból értékeljük az üres szimbólumokat, az ismétlődés szempontjából. [+] azt jelenti, hogy az illető üres szimbólum a saját szintjén ismétlési utasítást tartalmaz. [-] azt jelenti, hogy az illető üres szimbólum a saját szintjén nem tartalmaz ismétlési utasítást.

Elemezzük a következő versszakot:

- (1) „Amen amen¹ amen amen
 amen amen amen amen
 amen amen amen amen
 amen amen amen amen” (17,1—248.94 Ecsedi Báthory)

Az ágrajzos elemzés utolsó sorát az ütemek (mondatszavak) szintjén húzzuk meg (3. ábra).

3. ábra

A költő ismétlési szándékának szempontjából 2 transzformációs szabályt tudunk most rögzíteni:

$$[-] \rightarrow [-] \wedge [+],$$

$$[+] \rightarrow [+] \wedge [+].$$

E két szabály rekurziójával ezt és csakis ezt a versszakformát lehet előállítani. Más — bonyolultabb ismétlés-struktúrájú — versformák generálásához a

⁶ A magyar leíró morfológia kidolgozatlansága miatt ezt sem tudjuk megfelelő pontossággal vizsgálni.

$[-] \rightarrow [+] \wedge [-]$ és a

$[-] \rightarrow [-] \wedge [-]$

transzformációra is szükségünk lesz.

Az ismétlés-struktúrák vizsgálatára beállított üres modellel is bizonyos mértékig már jellemezni tudjuk az egyes költők kreatív versérzékének, kompetenciájának ezt az egyszempontú vetületét. Balassi Bálint és Koháry István egy Balassi-versszakban (6a—6a—7b, 6c—6c—7b, 6d—6d—7b), illetve a Balassi-versszak egyszerűsített változatában (6a—6a—6b, 6c—6c—6b, 6d—6d—6b) írt versét az ismétlődés-vizsgálatra beállított üres modellel elemezve elég jól szemlélhető e forma versgrammatikai automatizálódása, kiürülése. Balassi háromszakos költeménye mellé („Kiben az kesereg Celiáru! ír”) Koháry négyszer hosszabb költeményének (Kereke forgását . . .”) első három versszakát állítjuk:

(2) „Mely keserven kiált fülemile, fiát hogyha elszedi pásztor,
Röpes idestova, kesereg csattogva, bánattal szegény akkor,
Oly keservesképpen Celia s oly szépen sirt öccse halálakor.

Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattul tisztul, s ugyan újul, kiterjeszti pirosát,
Celia szintén oly, hogyha szeméből foly könyve mossa orcáját.

Mint szép liliomszál, ha félben metszve áll, fejét földhez bocsátja,
Úgy Celia feje vagyon lefigesztve, mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull mint gyöngy görögve, vagy mint tavasz harmatja”.

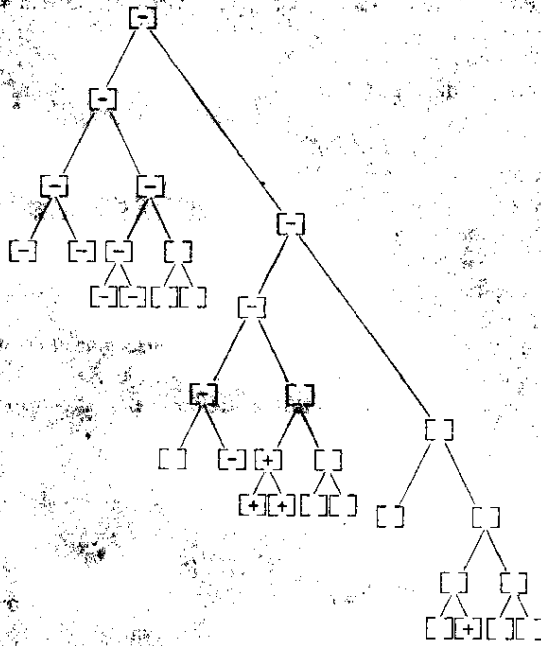
(3) „Kereke forgását s forgandó járását látom szerencsének,
Óránként változik, változással hízik, nyugta nincs kedvének,
Hamar fordul sarka, nincs pórázon nyaka, nem rabja senkinek.

Állhatatossága s ő tulajdonsága állhatatlanságában,
Ritkán hízelkedik, s gyakran mesterkedik, kit hogy ejtsen kárban,
Javait ha osztja, azokat elfosztja, s embert veti porban.

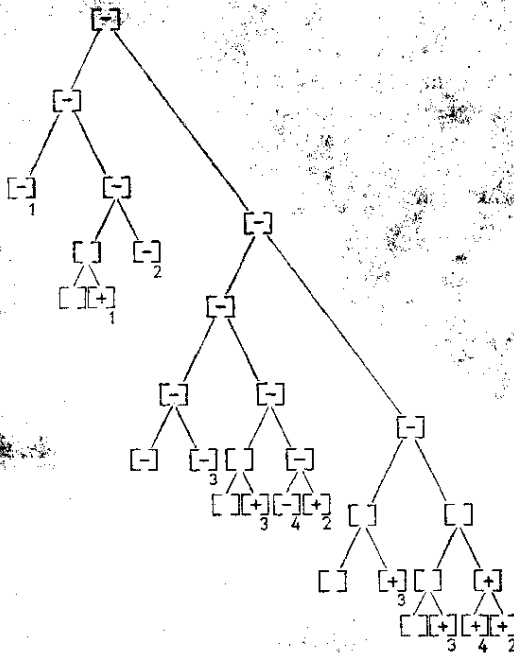
Jár-kél nyughatatlan, szaporán s untalan kerekét forgatja,
Soknak uraságra fejét méltóságra némelykor juttatja,
Többeknek veszélre s keserves inségre gyakortább fordítja.”

Készítsünk a két költeményről három-három versszak-ágrajzot, amelyek a versszakok grammatikai (paradigmatikai) ismétlés-struktúráját modellezzik. Ezután hozzuk létre a Balassi-versszak és a Koháry-versszak *ideális* ágrajzát, amely csak azt tünteti fel, ami az illető költő mindhárom versszakában közös. Ehhez az szükséges, hogy a három-három versszakból egy-egy vetületet készítsünk. A vetület készítése mechanikus eljárás: $[-]$ azt jelenti majd rajta, hogy az adott mélységben az illető költő egyik versszakában sincs ismétlési utasítás, $[+]$ azt, hogy mindhárom versszak adott mélységében ismétlési utasítás van, $[]$ pedig azt, hogy az elemzett versszakok egy részében az adott mélységben ismétlési utasítás szerepel, más részében ugyanott ilyen utasítás nem szerepel (tehát az ismétlési utasítás kiadása fakultatív).

A Balassi-versszakok ágrajzainak vetületét (4. ábra) összehasonlítva a Koháry-versszakok ágrajzainak vetületével (5. ábra) a következő különbségek tűnnek szembe:

4. ábra

5. ábra.

— A Koháry-versszak eleve meghatározottabb, előírászerűbb: a [+] és [—] utasítások túlnyomó többségben vannak a [] utasítások felett (22 : 9), szemben a Balassi-versszakkal (17 : 15).

— A kötelezően ismétlődést tartalmazó helyek száma Kohárynál magasabb (8), mint Balassinál (4).

— Az ismétlődés ugyanakkor felszínibb jelenség Kohárynál, mint amilyen Balassinál. A Balassi-versszakok ágrajz-vetületén a 2. sor leírása után megjelenő [] szimbólum ugyanis azt jelenti, hogy Balassinak legalább egy elemzett versszakában a 3. sor már kizárólag ismétlődéseket tartalmaz. Kohárynál ehhez fogható mélységben — mint a vetület mutatja — egyszer sem jelenik meg ismétlési utasítás.

— Kohárynál az ismétlődések pályája meghatározott. [+]₁ mindig [—]₁-et, [+]₂ mindig [—]₂-t, [+]₃ mindig [—]₃-at, [+]₄ mindig [—]₄-et ismétli meg. Balassinál az ismétlődésnek nincsenek ilyen kitüntetett pályái: a [+] utasítás sosem azonos helyen álló paradigmaticai helyzet megismétlését jelenti. (Ezért nem volt szükség indexelésre.)

— A Kohárynál megfigyelhető kitüntetett ismétlődési pályák közül a

[—]₁ — [+]₁,

[—]₂ — [+]₂ — [+]₂ és a

[—]₃ — [+]₃ — [+]₃ — [+]₃

ismétlődési pálya rímtechnikai szempontból is kitüntetett, ezért az első két pálya teljes egészében, a harmadik jelen alakjában vagy két félpályára szakadtan a Koháry-vers mind a 12 versszakában megfigyelhető marad, szemben a Balassi-verssel, amelyben az akusztikai és grammatikai ismétlődés rendszere különválasztható (Balassi csaknem teljesen kiküszöböli e verséből a sorközépi toldalékrímeket).

A versgrammatikai ismétlődés alárendelése a rímelésnek, kitüntetett ismétlődési pályák kötelező alkalmazása s a Koháry-vers ágrajzvetületének elemzése alapján tett egyéb megfigyelések, érzésünk szerint, mint a Balassi-versszak egyszerűsített változatában megjelenő másodlagos automatizmusok, kompetencia-klisék értékelendők.

2. Fakultatív transzformációk

Az eddig bevezetett transzformációkkal az ágrajzos elemzés utolsó sorában megjelenő verselem-lánc létrehozását modelleztük. Mivel a transzformációk magában a létrehozási eljárásban működnek, *kötelező transzformációknak* nevezzük őket. Vannak azonban olyan verselem-láncok is, melyeknek generálásához speciális, *szőrendi* transzformációkra is szükség van. Ezek a kötelező transzformációkkal már létrehozott verselem-láncot a verselem-lánc végleges alakjába rendezik át.⁷ Nyilvánvaló, hogy a következő láncot —

(4) „Óram tisztességes csak légyen utolsó” (Zrínyi)

— nem célszerű közvetlenül a kötelező transzformációkkal generálni: a verselem-lánc érezhetően átnegy még bizonyos szőrendi változtatáson. Valószínűleg jobban megfelel, ha egy feltételezhető

⁷ Hasonlóan gondolja T. A. v. DIJK 1971, 28: „Syntactic transformations: [. . .] Permutations of lexemes result in various types of ungrammatical inversion, frequent in modern poetry (permutation of NP₁ VP or of VP NP₂, etc.). [. . .] Other syntactic operations (parallelism, repetition, etc.) must probably be considered as pre-transformational: they are the result of special — stylistic — selection restrictions for rules.”

(4a) *Csak legyen utolsó órában tisztességes

láncot generálunk a kötelező transzformációk segítségével, s a kötelező transzformációk által létrehozott láncot még egy speciális — szőrendi — transzformációnak vetjük alá:

$$[\text{első félsor}] \wedge [\text{második félsor}] \rightarrow [\text{második félsor}] \wedge [\text{első félsor}].$$

Ezeket a szőrendi transzformációkat — éppen, mivel nem vesznek részt a láncban szereplő verselemek létrehozásában — *fakultatív transzformációknak*, röviden F transzformációknak nevezzük. A kötelező transzformációkkal létrehozott verselem-láncot (az ágrajz utolsó sorát) pedig nevezzük *alpnak*: ez az a lánc, amit az F transzformációk átrendezhetnek.

Az F transzformációk felfedezésének eljárásával most nem törődünk. Hogy viszont a feltételezett F transzformáció valószínű-e, a következő ellenőrzéssel nyilván eldönthető.

— Elvárhatjuk az F transzformációtól, hogy a segítségével modellezni lehessen a köznyelvi grammatikától való költői eltérés egy lépését, elvárhatjuk, hogy az adott F transzformáció segítségével versgrammatikai figurákat tudjunk közelíteni a köznyelvi grammatikát jobban kielégítő fokhoz.

— Az F transzformáció egymástól független, jól definiált versgrammatikai figura-párok között is működjön. Vagyis ugyanaz az F transzformáció képviselje a „hidat” az egymástól független A és B, illetve P és Q versgrammatikai figura-pár között.

— Az F transzformáció legyen rekurzív szempontból termékeny: különböző mélységekben lehessen alkalmazni és újraalkalmazni.

— Helyes, ha az adott F transzformációra vonatkozó utalásokat találunk a klasszikus iskolai verstanban, amely — mivel a tanuló kreatív versérzékére támaszkodott — tekinthető olyan, nem-explicit generatív-transzformációs verstan, amely az általa impliciten alkalmazott transzformációkat nem tudta (és nem akarta) formálisan rögzíteni.

Mivel e cikkben lényegében egyetlen F transzformáció működésének bemutatására szorítkozunk, viszont azt az egyet nem kevés oldalról elemezzük, az itt javasolt ellenőrzés akkor is megvalósul, ha nem hívjuk fel rá minduntalan a figyelmet. Így az iménti Zrínyi-sor elemzésénél alkalmazott módszer is utólag — automatikusan — fog, remélhetőleg, igazolódni.

2.1

A következők sort —

(5) „Rendben az vitézek // ott nem állának” (16,4—122.1241 Ilosvai)

— a két félsornak a metszet mentén való felcserélésével közelíteni tudjuk egy a köznyelvi grammatikát jobban kielégítő fokhoz:

(5a) *Ott nem állának // rendben az vitézek.

Ezt a szőrend-cserét („inverziót”) F transzformációként általánosítjuk. A verssor generálását ágrajzzal is modellezhetjük (6. ábra). (A = határozó, V = igei állítmány, N = alany.)

Ugyanezt az F transzformációt figyelhetjük meg a következő példákon is:

(6) „Néki ez dolgot // hogy megadák tudni” (16,3—244.229 Tinódi)

(6a) *Hogy megadák tudni // néki ez dolgot.

(7) „Juta Kazul szömbe // császár népével” (16,3—256.65 Tinódi)

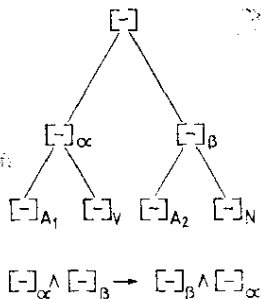
(7a) *Császár népével // juta Kazul szömbe.

(8) „Minden gonoszságnak // gyökerének mondja” (16,2—188.14 Szkhárosi)

(8a) *Gyökerének mondja // minden gonoszságnak.

(9) „Nagy lón híre-neve // akkor Sándornak” (16,4—130.1489 Ilosvai)

(9a) *Akkor Sándornak // nagy lón híre-neve.

6. ábra

(10) „Ülteté le mellé // császár Lajos királyt” (16,4–250.301 Ilosvai)

(10a) *Császár Lajos királyt // ülteté le mellé.

Arany következő soraiban is // jellel látjuk el a sormetszetet, amely körül a két felsort elforgatva helyreáll az F transzformáció előtti állapot:

- (11) „Poharukban vérré // a lakoma váljon” (B 9.51)
- (12) „Tiporni az állat // most akará térdel” (B 8.53)
- (13) „Vetni kezét minden // sietett a lóra” (B 8.55)
- (14) „Beszéd hamar ottan // emelkedik óvó” (B 11.92)
- (15) „Ura üdvözlését // gyors paripán hozta” (B 7.1)
- (16) „Követje azonban // keleti császárnak” (B 7.1)
- (17) „Azt, ki velem egy-vér, // onnan kitagadnom” (B 1.20)
- (18) „Zászlós hada mindjárt, // rendeli, begyűljön” (T 5.39)
- (19) „Hajlott az öreg dél // immár naplementre” (T 2.57)
- (20) „Tűnt az egész kis had // magavert fellegbe” (T 3.6)

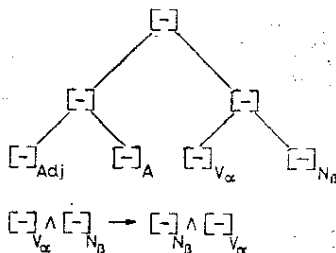
2.2

Azokban az inverz szórendű sorokban, amelyekben a főmetszet [//] körüli felsor-cserével az inverziót nem tudjuk számottevően csökkenteni, megpróbálkozunk a második felsorban levő, mellékmetszettel [] elválasztott negyedsorok cseréjével. Ez az F transzformáció tehát analóg a 2.7 pontban bevezetett művelettel, de nem az egész soron, hanem csak a második felsoron belül működik:

(21) „Gonosz erkölcsűvé // Sándor / változék” (16,4–125.1325 Ilosvai)

(21a) *Gonosz erkölcsűvé // változék / Sándor.

A vesszor generálását ágrajzzal is modellezhetjük (7. ábra). (Adj = jelző.)

7. ábra

Ugyanezt az F transzformációt figyelhetjük meg a következő példákban is:

- (22) „Micsoda fa alatt // beszélteni / látád” (16,2—87.194 Batizi)
 (22a) *Micsoda fa alatt // látád / beszélteni
 (23) „Remélem, hogy hamar // szép kezét / foghatom” (Rimay)
 (23a) *Remélem, hogy hamar // foghatom / szép kezét.

Arany alábbi soraiban is: a főmetszetet //, a második mellékmetszetet / jellel látjuk el. Ez utóbbi körül felcserélve a két utolsó negyedsort — tehát az itt ismertetett műveletet rendre elvégezve — helyreállíthatjuk az F transzformáció előtti állapotot.

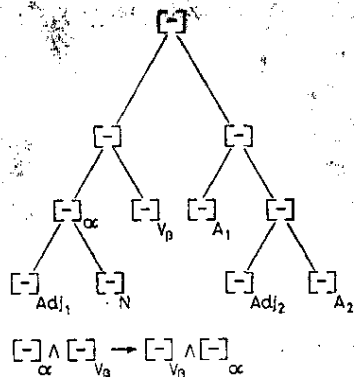
- (24) „Mindenki örömmel // ezt az igét / hallá” (B 11.100)
 (25) „Ott eleven sürgés // mindenfele / pezsdül” (B 5.32)
 (26) „Etelének is most // esztendeje / fordul” (B 3.5)
 (27) „Tündér palotának // bizonyára / hinnéd” (B 1.5)
 (28) „Hírt te nekem hozz, ha // kerül is / éltedbe” (B 11.20)
 (29) „Elő-előtünni // a lovagot / látja” (T 4.98)
 (30) „Hanem a folyócska // vala mostan / áradt” (T 11.6)

213

Az 1.2 pontban bevezetett F transzformáció a sor első felében is működhet. Pl.:

- (31) „Vannak / zsidó népek // itt, ez országban” (16,3—241.133 Tinódi)
 (31a) *Zsidó népek / vannak // itt, ez országban.

A verssor generálását ágrajzzal is modellezhetjük (8. ábra).

8. ábra

Ugyanezt az F transzformációt figyelhetjük meg a következő példán is:

- (32) „Töretni / az basa // kezdé Drégel várát” (16,3—92.65 Tinódi)
 (32a) *Az basa / töretni // kezdé Drégel várát.

Példák Aranytól:

- (33) „Mindig / Buda hősnél // szabad a járatja” (B 11.4)
 (34) „Páncélba / erősen // öltözik az útra” (T 6.57)

A metszet körüli cserére (a 2.1,2,3. pontban bevezetett F transzformációra) más metrikai szerkezetű sorokban is találunk példákat. A következő sorban / jellel látjuk el azt a mellékmetszetet, amely körül a két hatodsort elforgatva a nyelvérzéket közvetlenebbül kielégítő szórendet kapunk:

(35) „Aholott az lakik // vig szívemet / aki // ő magánál rekeszté” (Balassi)

Az inverz szórendű háromtagú soroknál is érvényes az a szabály, hogy a metszet két oldalon álló tagok cserélendők fel. Arany alábbi „alexandrin ternaire”-jeiben is / jellel látjuk el azt a metszetet, amely körül a két harmadsort elforgatva helyreállítható az F transzformáció előtti állapot:

(36) „Hamar // a két asszony szeme / összevillant” (B 5.24)

(37) „Tüstént // az ijedség rém képe / alászáll” (T 4.76)

(38) „Mindjár’ // a sokaság habzó öve / tágult” (T 2.36)

(39) „Alattam // az erdők koronája / zúgott” (B 9.14)

(40) „Oh hányszor // a két szüz kebelét / hab hányja” (T 5.71)

(41) „Üstökös // a mennyég bus mezejét / szántja” (B 11.71)

(42) „Nem így // Bendeguz és Rof idején / volt ez” (B 11.36)

(E sortípus metrikai szerkezetének megoldatlan kérdését még érintjük a 3.2 pontban.)

A 2.1,2,3,4 pontban bevezetett transzformációkat egyetlen F transzformációként a következő feltételek mellett általánosíthatjuk:

A felcserélendő tagok egymás mellett állnak.

A felcserélendő tagok azonos metrikai minőségek (félsor, negyedsor stb.).

A felcserélendő tagok közös és nem közös végén egyaránt határ (sorhatár, metszet) van.

A felcserélendő tagok két nem közös végén levő határok magasabb rendűek, mint a felcserélendő tagok közös végén levő határ. (A sorhatár magasabb rendű, mint a főmetszet, ez magasabb rendű, mint a mellékmetszet, ez utóbbi magasabb rendű, mint a mellékmetszettel nem azonos ütemhatár.)

2.5

A kötelező transzformációkkal létrehozott lánc átrendezésében egynél több F transzformáció is közreműködhet. A kötelező transzformációkhoz hasonlóan tehát az F transzformációk is rekurzívak: különböző mélységekben (sorcsere, félsorcsere) alkalmazhatók és újraalkalmazhatók. Az Arany soraiból vett, itt következő példák alkalmasak az eddig bevezetett F transzformációk rekurzivitásának szemlélésére.

2.5.1

Itt a két-két negyedsort cseréljük fel egymással. A csere tengelye tehát a / jel. Minta:

(43) „Prága piacán / ezt // a hősi / rabolta” (T 4.91)

(43a) *Ezt / Prága piacán // rabolta / a hősi.

(44) „Arrafelé / Miklós // fékét / kanyarítja” (T 3.9)

(45) „Százszor is / elnyomni // azalatt / próbálják” (B 8.29)

(46) „Nyiltan is / a mellett // készüléti / folynak” (T 9.89)

(47) „Utra / nehéz szívvel // hajnalba / bocsátja” (T 11.19)

(48) „Vajh kire / a szörnyük // mostan / fegyverkeztek” (B 4.3)

(49) „Holtig / ezért őket // Rákoczi / becsülte” (T 6.24)

(50) „Vásárt / Duna mentén // városaiban / nyit” (B 7.3)

(51) „Látni / Piroskát ő, // hiriből, / óhajtja” (T 2.60)

2.5.2

Most a felsorokat (egymással) és az Arany szövegében hátul álló két negyedsort (egymással) cseréljük fel. Az egyszerű feloldhatóság kedvéért a főmetszetet és csak azt a mellékmet-szetet látjuk el // illetve / jellel, amely a csere tengelye. Minta:

(52) „Fel Buda egy tédről // pillanta / ijedve” (B 11.5)

(52a) *Ijedve / pillanta // fel Buda egy tédről.

(53) „Virágít a kertben // locsolnia / meg kell” (T 1.34)

2.5.3

A következőkben a felsorokat (egymással) és az Arany szövegében elől álló negyedsorokat (egymással) cseréljük fel. Szintén csak a csere tengelyéről szolgáló mellék- és főmetszeteket jelöljük. Minta:

(54) „Város vala / régi // Duna jobbik partján” (B 11.101)

(54a) *Duna jobbik partján // régi / város vala.

(55) „Szigetén / Margitnak, // a királyi szűznek” (T 8.32)

2.5.4

A következő példán háromszoros F transzformáció figyelhető meg: csere a főmetszet az első és a második mellékmet-szet körül:

(56) „Hadurat / nem látja // ember soha / földi” (B 8.89)

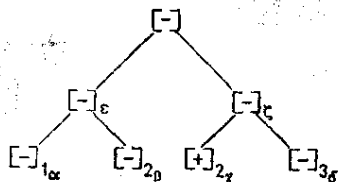
56a) *Földi / ember soha // nem látja / Hadurat.

3. A kompetencia transzformációs modellje [a verstan]

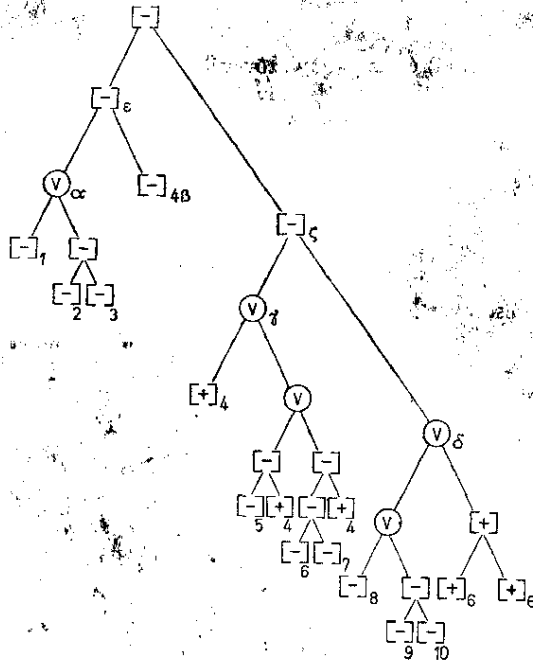
3.1 A versgrammatikai katalógus generálása

Egy elméleti cikk keretein belül természetesen nem lehet feladatunk a (rég) magyar vers-érzék szerint elképzelhető versgrammatikai figurák generálási szabályainak összegyűjtése. Annak valószínűsítésére viszont, hogy ez egyáltalán lehetséges és célszerű, szükséges (legalább) egy példát bemutatni.

Tekintsük — az egyszerű példa kedvéért — a kötelező transzformációk egymásutánjával generált verselem-láncot (az alapot) eleve adottnak: legyen ismétlési szempontból A, B, B₁, C szerkezetű mondat, vagyis tartalmazzon négy mondatrészt, melyek közül a középső kettő tartozzék ugyanahhoz a mondatrészkategóriához. További feltétel: A, B, C lehet állítmány, alany, tárgy, határozó, birtokos jelző (egyéb jelző nem). Egyéb jelző csak az A, B, C helyen álló más mondatrész mellett állhat. E megszorításokkal el tudjuk érni, hogy a versgrammatikai figurák generálásában csak F transzformációk vegyenek részt, tehát a generálás áttekinthetően kevés figurát fog eredményezni. Az előbb definiált (kötelező transzformációkkal létrehozott) alap-láncot a következő egyszerű ágraizon szemléltethetjük (9. ábra). A definíciót

9. ábra

10. ábra

kielégíti a bonyolultabb ágrajz (10. ábra) is, amelyen a gyakorlati példánk között felfedezhető összes egyedi eltérést is feltüntettük. Mindkét ágrajzot eleve elláttuk görögbetűs indexekkel azokban a mélységekben, ahol fakultatív transzformációkat kívánunk működtetni. A 10. ábrán látható \vee szimbólum a diszjunkció logikai jele; olvasási módja: „VAGY”. A versgrammatikai figurák (pontosabban: figura-osztályok) generálási módja: feltüntetjük az alap-láncon elvégzendő F transzformációt, példákat mutatunk be a létrejött figurára, majd ezeket visszafordítjuk az alap-lánccnak megfelelő alakra.

3.1.1

$$[-]_{\alpha} \wedge [-]_{\beta} \rightarrow [-]_{\beta} \wedge [-]_{\alpha}$$

Az így alkalmazott F transzformációt a 2.3. pontban vezettük be.
 (57) „Rúthalmas az sárkány, igen mérges vala” (16,3–379.277 Tinódi)
 (57a) *Az sárkány rúthalmas, igen mérges vala.

3.1.2

$$[+]_{\gamma} \wedge [-]_{\delta} \rightarrow [-]_{\delta} \wedge [+]_{\gamma}$$

Az így alkalmazott F transzformációt a 2.2 pontban vezettük be.
 (58) „Örök tűznek fájdalmitul
 Rettég lelkem sulyságátul” (16,2–244.31 Tordai Névtelen)
 (58a) *Örök tűznek fájdalmitul
 Sulyságátul retteg lelkem.

(59) „Ha láthatná bolondságát, ez világ, vakságát” (16,2–215.10 Szkhárosi)

(59a) *Ha láthatná bolondságát, vakságát ez világ.

(60) „Lőn rettenésök, jászoknak félelmök” (16,3–225.45 Tinódi)

(60a) *Lőn rettenésök, félelmök jászoknak.

(61) „Megirtam bévön históriáját,
Egőr várának ő nagy romlását” (16,3–162.9 Tinódi)

(61a) *Megirtam bévön históriáját,
ő nagy romlását Egőr várának.

Megjegyzés: a fenti szabályokkal generált formának egy fajtája az, amelyben az ismétlődő mondatrész — állítmány. Ennek példáját —

(62) „Mert az Ur jól megépeyte

Az Siont megékesyte” (17,6–234.65 Szenci Molnár)

— nem elemezzük.

3.1.3

$$[-]_x \wedge [-]_y \rightarrow [-]_y \wedge [-]_x$$
$$[+]_y \wedge [-]_x \rightarrow [-]_x \wedge [+]_y$$

E két F transzformáció együttes működését a 2.5.1 pontban figyeeltük meg. A példák Aranytól valók:

(63) „Parancsot a császár s ada engedelmet” (T)

(63a) *A császár parancsot (s) engedelmet ada.

(64) „Rémület az utcán, leve nagy hadd-el-hadd” (T)

(64a) *Az utcán rémület, nagy hadd-el-hadd leve.

(65) „Ütni a lovakat, kezdik elébb verni” (T)

(65a) *A lovakat ütni, verni kezdik elébb.

A 3.1 pont kérdésére (lehet-e generálni a versgrammatikai figurák katalógusát?) való válaszként futtassuk végig néhány példánkat az e pontban alkalmazott F transzformációkon:

(Kiindulási forma)

*Az sárkány rútalmas, igen mérges vala.

*Örök tűznek fájdalomtúl, sulyságátul retteg lelkem.

*A császár parancsot (s) engedelmet ada.

(3.1.1 típusú forma)

„Rútalmas az sárkány, igen mérges vala”.

*Fájdalmítul örök tűznek, sulyságátul retteg lelkem.

*Parancsot a császár (s) engedelmet ada.

(3.1.2 típusú forma)

*Az sárkány rútalmas, vala igen mérges.

„Örök tűznek fájdalomtúl retteg lelkem sulyságátul.”

*A császár parancsot s ada engedelmet.

(3.1.3 típusú forma)

*Rútalmas az sárkány, vala igen mérges.

*Fájdalmítul örök tűznek, retteg lelkem sulyságátul.

„Parancsot a császár s ada engedelmet”.

Ha megpróbálkoztunk volna a

$$[-]_L \wedge [-]_L \rightarrow [-]_L \wedge [-]_L$$

F transzformáció rekurzív működtetésével is (ehhez hasonlóan alkalmazott F transzformációt a 2.7 pontban figyeltünk meg), ami bizonyos — egyelőre nem tisztázott — módszertani problémákat vetett volna fel, a versgrammatikai figurák több új osztályát tudtuk volna előállítani. Még érdekesebb azonban, hogy a 3.1.2 pontban generált figura-osztályt e transzformáció alkalmazásával két alosztályra tudtuk volna bontani:

(3.1.2.1 alosztály; az ige helyének kiemelésével)

„Örök tűznek fájdalmitul, *retteg* lelkem súlyágátul.”

*Ez világ vakságát, ha *láthatná* bolondságát.

*Jászoknak félelmök, *lőn* rettenésök.

*Egőr várának ő nagy romlását, *megirtam* bévön históriáját.

*Az sárkány rútalmas, *vala* igen mérges.

*A császár parancsot s *ada* engedelmet.

(3.1.2.2 alosztály; az igen helyének kiemelésével)

**Retteg* lelkem súlyágátul, örök tűznek fájdalmitul.

„Ha *láthatná* bolondságát, ez világ, vakságát.”

„*Lőn* rettenésök, jászoknak félelmök.”

„*Megirtam* bévön históriáját, Egőr várának ő nagy romlását”.

**Vala* igen mérges, az sárkány rútalmas.

*(S) *ada* engedelmet, a császár parancsot.

A versgrammatikai figurák generálásának lehetőségére bemutatott példa csak az utolsó szinten (az F transzformációk szintjén) volt elemezhető. A versérzékelt ideálisan modellező verstanban a generálás természetesen nagyobb mélységben kezdődik. A költő mondanivalója meghatározza azokat a nyelvi formákat (mint függvényt), amelyekben mondható. (Ennek vizsgálata a szemantikától a fonológiáig terjedő grammatika feladata.) Minden nyelvi forma meghatározza azoknak a kötelező transzformációknak az összességét (mint függvényt), amelyek az illető nyelvi formához hozzárendelhetők (nem tudunk pl. akármilyen ismétléssztruktúrát bevinni akármilyen nyelvi formába). A kötelező transzformációk által generált vereselemlánc végül meghatározza azoknak az F transzformációknak összességét (mint függvényt), amelyek az illető láncban mint alapon elvégezhetők. Az F transzformációk „tartalomérzékenységét” (összeköthetőségét az alapul szolgáló nyelvi formával) jól mutatják Arany-nak a 2.4 pontban elemzett „alexandrin ternaire”-jei, amelyekben világosan megfigyelhető a határozó // birt. jelzős szerkezet / állítmányi szerkezet grammatikai váz. Ez kétségtelül azt jelenti, hogy a versgrammatikai figurák generálását *legalább* a köznyelvi grammatika (a terminális láncok) mélységében kell elkezdni. Természetesen minél nagyobb mélységben kezdjük el a generálást, a versgrammatikai figuráknak annál nagyobb katalógusát hozhatjuk létre.

3.2. A metrikai katalógus generálása

A magyar (népi) vers metrikai szerkezete mögött is fel lehet tételezni a generatív modellben alkalmazható rekurzív szabály működését. Első közelítésben (de extrém eseteket is megengedve) úgy találjuk, hogy a versszak 1, 2, 3, 4 (vagy feltételesen több) sorra, a sor 1, 2, 3, 4

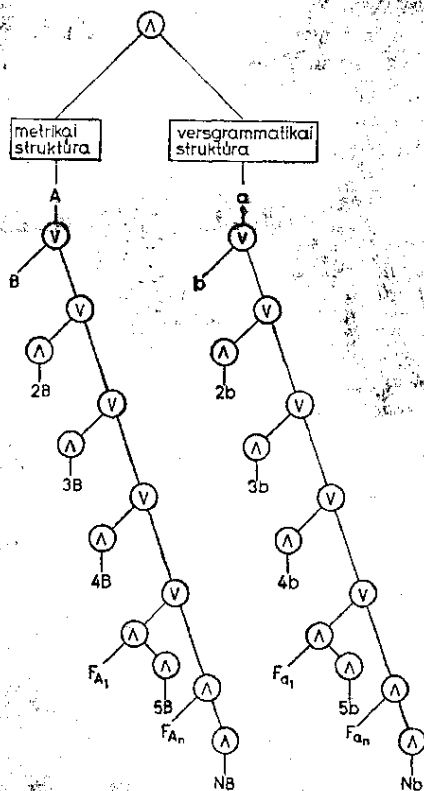
(vagy feltételesen több) ütemre, az ütem 1, 2, 3, 4 (vagy feltételesen több) szótagra szokott bomlani. Felírhatjuk a következő formulát:

$$A \rightarrow B \vee 2B \vee 3B \vee 4B \vee (F \wedge 5B) \vee \dots \vee (F \wedge NB) \text{ vagy másként:}$$

$$A \rightarrow \left(\bigvee_{n=1}^4 B_n \right) \vee \left[F \wedge \left(\bigvee_{n=5}^N B_n \right) \right],$$

ahol (A, B) rendre (versszak, sor), (sor, ütem), (ütem, szótag); \vee a diszjunkció (ágrajzon már korábban is alkalmazott) jele, F közelebről nem ismert feltétel, $N \geq 5$. Kevesebb felelősséggel azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy a versszak grammatikai szerkezete mögött is hasonló számszerűségeket figyelhetők meg. A nagyobb közléségség, mely a versszakot kitölti, 1, 2, 3, 4 (vagy feltételesen több) mondat jellegű szegmentumra, ezek egyenként 1, 2, 3, 4 (vagy feltételesen több) mondatrész jellegű szegmentumra, ezek megint egyenként 1, 2, 3, 4 (vagy feltételesen több) morféma jellegű szegmentumra szoktak bomlani. Ezért

$$a \rightarrow \left(\bigvee_{n=1}^4 b_n \right) \vee \left[F \wedge \left(\bigvee_{n=5}^N b_n \right) \right]$$

11. ábra

ahol (*a*, *b*) rendre („nagyobb közlemény”, „mondat”), („mondat”, „mondatrész”), („mondatrész”, „morféma”). Egyébként Jakobson és Lotz *Axiomatik* . . .-ja⁸, melyet Bierwisch — más vonatkozásban — a generatív poétika egyik előfutárának tekint,⁹ a mordvin népdalvers grammatikai és metrikai struktúrája között szintén erős párhuzamosságot állapított meg. Ágrajzon (11. ábra) ez a párhuzamosság még szembetűnőbb. (Mivel az ábrán most sok diszjunktív, „VAGY” jellegű szétágazás figyelhető meg, kivételesen a konjunktív, „ÉS” jellegű szétágazásokat is jelöljük.)

Gáldi L. és Szabédi L. hajlik arra, hogy a metrikai formákat *végző soron* a versgrammatikai formákból eredeztesse.¹⁰ A Horváth J., Gyomlay Gy., Fajcsek M. nevével fémjelzett magyar versmondattani iskola — amellyel való (más kérdésekben is) éles ellentétünket álláspontunk *már* nem polémikus kifejtési módjával igyekeztünk érzékeltetni¹² — a versgrammatikai formákat, épp ellenkezőleg, vissza akarja vezetni a metrikai formákra. Anélkül, hogy itt pro vagy contra állást foglalnánk, megkockáztatjuk azt a sejtést, hogy a versgrammatikai és a metrikai struktúra között messzemenő párhuzamosság van, s ez teljes megfelelésig erősödhetik. E megfelelés szükséges (de nem elégséges) feltétele az F transzformációk működésének. A sejtés helyessége utólag igazolná azt az eljárásunkat, hogy a 2. pontban bevezetett *versgrammatikai* műveleteket (F transzformációk) *metrikai* határok (sorhatár, felsorhatár) között működtettük (Arany „alexandrin ternaire”-jeinek kivételével?).

Befejezésül: a generatív verstan tartalom-érzékenynek és korszak-érzékenynek ígérkezik. Talán gazdaságosnak is, mivel a lehetséges versformák leltárszerű felsorolása helyett azoknak a szabályoknak (rendezett) halmaza, amelyekkel e versformák létrehozhatók. Messzemenő formalizálást tesz lehetővé. Nem kerülte el a figyelmünket, hogy a generatív verstan mint dinamikus modell, összhangban van Arany J. sejtésével:¹³ „Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhíntett főeny, s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrész az indulat által rezgésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyágával.”

Irodalom

- ARANY (János), *A magyar nemzeti vers-idomról*, Kecskemét, 1856.
 BIERWISCH (Manfred), *Poetik und Linguistik*, in GUNZENHÄUSER (R.) & KREUZER (H.) [eds.], *Mathematik und Dichtung*, München, 1965, 49—66.
 CHOMSKY (Noam), *Syntactic Structures*, 's-Gravenhage, 1957.
 CHOMSKY (Noam), *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge (Mass.), 1965.
 DIJK (Teun A. van), *Some Problems of Generative Poetics*, in *Poetics*, I (1971), fasc. 2, 5—35.
 FAJCSEK (Magda), *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*, Bp., 1942.
 GÁLDI (László), *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése*, in *It*, XLVIII (1960), 149—175, 302—323.
 GYOMLAY (Gyula), *Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős versoraiban*, in *Értekezések a Nyelv-és Széptudományi Osztály Köréből*, XXV/11 (1940), 3—55.
 HORVÁTH (Iván), *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*, in *IKK*, LXXVI (1972), 290—306. [*Generatív verstani kérdések*, I.]
 HORVÁTH (Iván), *Archáikus versmondattani alakzatok a XVI. századi magyar költői nyelvben*, in *Acta Iuvenum*, VI (1972), fasc. 1, 31—112.

⁸ R. JAKOBSON & J. LOTZ 1941.

⁹ M. BIERWISCH 1965, 55.

¹⁰ GÁLDI L. 1960, 160 kk.; SZABÉDI L. 1956.

¹¹ HORVÁTH J. 1909, 1951 stb.; GYOMLAY Gy. 1940; FAJCSEK M. 1942.

¹² Polémikus volt HORVÁTH I. 1972b. A 11. jegyzetben hivatkozott művek verspédáinak egy részét polémikusan itt is újra elemezzük.

¹³ ARANY J. 1856.

- HORVÁTH (János), *Egy magyar versbeli mondatképletről*, in NyK, V (1909), 128—161.
- HORVÁTH (János), *Rendszeres magyar verstan*. Bp., 1951.
- IHWE (J.), *Kompetenz und Performanz in der Literaturtheorie*, in SCHMIDT (S. J.) [ed.], *Text. Bedeutung. Ästhetik*. München, 1970, 136—152.
- JAKOBSON (Roman) & LOTZ (John), *Axiomatik eines Verssystems am mordwinischen Volkslied dargelegt*, Stockholm, 1941; [magyarul: in JAKOBSON (Roman) & LOTZ (János), *Két tanulmány*, Bp., 1968, 3—8.]
- KANYÓ (Zoltán), *Beiträge zu einer semiotischen Literaturtheorie. I. Semiotik und generative Poetik*, in *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Germanica et Romanica*, IV (1969), 27—38.
- KERÉK (András), *Generatív verselmélet és magyar időmértékes vers* [kézirat], Köln, 1972.
- KIEFER (Ferenc), *Bevezetés a generatív nyelvelméletbe* [soksz.], Bp., 1969.
- PETŐFI (S. János), *Modern nyelvészet* [soksz.], Bp., 1967.
- RUWET (Nicolas), *Limites de l'analyse linguistique en poétique*, in *Langages*, XII (1968), 56—70.
- SZABÉDI (László), *A versmondattan módszertanához*, in *Sz. L., Nyelv és irodalom*, Bukarest, é. n. [1956.], 143—155.
- SZÉPE (György), *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet*, in *Valóság*, XII (1969), fasc. 6, 20—32.
- SZÉPE György: *Nyelvészeti jegyzetek Arany János „Valami az asszonánczról” c. tanulmányához* in *Nyr*, XCIII (1969), 1—32.
- THORNE (J. P.), *Generative grammar and Stylistic Analysis*, in LYONS (John [ed.], *New Horizons in Linguistics*, Harmondsworth, 1970, 185—197.
- WIMSATT (W. K.), *The Rule and the Norm: Halle and Keyser on Chaucer's Meter*, in CHATMAN (Seymour) [ed.], *Literary Style: A Symposium*, London & New York, 1971, 197—215.

Források: A legtöbb idézett régi magyar verset I. az RMKT XVI. és XVII. századi sorozatában. Hivatkozási mód: a sorozat, a kötet, a lap és a verssor száma. A legtöbb Arany-idézetet I.: *Toldi szerelme* [T], ill. *Buda halála* [B]. Egyébként azonban az ismertebb és/vagy újabb költők esetében a lelőhelyet egyáltalán nem közöltük.

Iván Horváth

UNE ANALYSE DU SENS DE VERSIFIER

Etant donné qu'une strophe primitive hongroise se transcrit généralement par 1, 2, 3, 4 (ou conditionnellement plusieurs) vers, un vers par 1, 2, 3, 4 (ou c. p.) mesures, une mesure par 1, 2, 3, 4 (ou c. p.) syllabes et parallèlement une unité de communication plus longue (qu'une strophe continent) se transcrit généralement par 1, 2, 3, 4 (ou c. p.) parties de caractère de phrase, une telle partie par 1, 2, 3, 4 (ou c. p.) parties de caractère de terme, et cette dernière par 1, 2, 3, 4 (ou c. p.) parties de caractère de morphème, la formule

$$\alpha \rightarrow \left(\begin{array}{c} 4 \\ \vee \\ n=1 \end{array} \beta_n \right) \vee \left[C \wedge \left(\begin{array}{c} N \\ \vee \\ n=5 \end{array} \beta_n \right) \right]$$

peut s'établir où (α, β) sont continuellement (strophe, vers), (vers, mesure), (mesure, syllabe) d'une part, d'autre part (unité plus longue, phrase), (phrase, terme), (terme, morphème). \wedge , \vee et \rightarrow sont des symboles de conjonction, de disjonction et d'implication logiques, C symbolise une condition non définie, $N \geq 5$.

Or, il y a un parallèle profond entre la structure *prosodico-métrique* et la structure *grammatico-métrique*. De point de vue ontologique ce parallèle n'est que celui de deux systèmes de possibilités, mais il peut rendre *actuelles* certaines corrélations possibles. L'existence actuelle de certaines corrélations est une condition (nécessaire, non suffisante) des *transformations* grammatico-métriques. L'analyse des exemples de vers n^{95} (5) — (65) fait partie de l'étude de ces transformations, notamment celle de l'inversion binaire.

Erdélyi János és Az ember tragédiája*

Talán nem szorul bővebb bizonyításra, hogy Erdélyi János 1862-ben írt kritikája¹ meghatározó jelentőségű Az ember tragédiáját értelmező irodalomban.² Akik a Tragédia művészi ideológiájának mélyebb elemzésére vállalkoztak, ellentétes álláspontokról sem térhettek ki a vele való szembenézés elől. Ugyanakkor nem tisztázta irodalomtörténetírásunk megnyugtató módon, hogy Erdélyi kritikájának mi az alapja, értelme. Érthető módon, a Tragédiától és a Tragédia lehetséges magyarázatai felől közelítették meg Erdélyi álláspontját és nem Erdélyi életművéből kiindulva, ideológiai és esztétikai nézetei felől jutva el a kritikában is kifejtettekhez.

1. Itt csupán utalhatunk azokra a legfontosabb elvekre, amelyekre Erdélyi egész eszmarendszere épült, szellemi éréseinek befejeztével, mintegy a negyvenes évek derekán, s amely elveket kortársaihoz képest ritka hűséggel őrzött meg élete végéig. Mindenekelőtt a *liberalizmus* alapvető tételeiről van szó: az egyéni szabadság és egyenlőség kultuszáról, annak feltételezéséről, hogy az emberi viszonylatok szabályozása közmegegyezéssel és neveléssel biztosítható, mivel az ember eredendően jó, az egyéni és a közérdek, a célszerűség és az igazságosság elvileg egybeesnek.³ Természetesen a liberalizmus Közép- és Kelet-Európában az itt kialakult történelmi körülményeknek megfelelően módosult: a szabadság és az egyenlőség tételezését az egyéni szintről kiterjesztette a nemzetre is (ahol hasonlóképpen korlátozva volt); sőt, éppen a nemzet egységében és önállóságában látta biztosítékát, hogy az egyes ember is, az egész emberiség is harmonikusan éljen. A nemzet — ami a liberalizmus hite szerint egykor volt és amivé lennie kell újra — testvéri, családi közösség, természetességtől és igazságtól vezérelve.

A felvilágosodás merev ellentétét feltételezett az ésszerű és az ésszerűtlen világa között, ezt a liberális romantika feloldotta a *történelemben*, az ésszerűt a történeti folyamat elleplezett céljának téve meg. Ahogy korábban az Ész, most a Haladás, az evolúció nyilvánított a világrand „legtermészetesebb” sajátosságának.⁴ Erdélyi felfogásában is központi szerepet játszik a történeti fejlődés olyan szemlélete, amely e fejlődés célját a nemzeti egység és önállóság megvalósulásában látja. De Erdélyi — kapcsolódva a hegeli történelemfilozófia eredményeihez — részben meghaladja a romantikus értelmezést; a nemzeti létet nem vetíti vissza a messiás múltba, nem tekint a emberiség hajdani természetes állapotának. Számára a kiindulópont az egységes népelet, amelyet szétbomlasztott a nemzetté válás, a területi, nyelvi és műveltségbeli (vallási) differenciálódás. Így a nemzet is fejlődés terméke, amely először a népivel szemben, majd magasabb fokon (és ez Erdélyi *jelene*) a népihez fordulva alakítja ki saját, önálló kultúráját

* Elhangzott 1973. február 8-án, a Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülésen.

¹ ERDÉLYI János: Madách Imre. Az ember tragédiája. Magyarország, 1862. aug. 28. — szept. 3.; kötetben: Pályák és Pálmák. Bp., 1886. 440—87., Erdélyi János Válogatott Művei (rövidítve: EJVM). Magyar Klaszszikusok. Bp., 1961. 528—55.

² Itt csupán azokat a Tragédia-értelmezéseket soroljuk fel, amelyek közvetlenül kapcsolódnak, ill. kapcsolhatók Erdélyi kritikájához. ZILAHY Károly: Az ember tragédiájáról. Kritikai Lapok, 1862.; HARASZTI Gyula: Madách Imre. Kolozsvár, 1882.; PULSZKY Ferenc: Különvélemény (Az ember tragédiája). Pesti Napló, 1883. nov. 4.; GAÁL Gábor: A XIX. század magyar irodalma. Egyetemi előadások, 1951—52.; HERMANN István: Madách: Az ember tragédiája. Irodalomtörténet, 1952. 335—53.; LUKÁCS György: Madách tragédiája. Szabad Nép, 1955. márc. 27.—ápr. 2.; RÉVAI József: Az ember tragédiája. Társadalmi Szemle, 1958. 9. sz. 13—35.

³ H. I. LASKI: The Rise of European Liberalism. 1931.; M. SALVADORI: Liberal Democracy. 1957.; V. S. SCHAPIRO: Liberalism: Its Meaning and History. 1958.

⁴ A magyar liberális romantikáról I. SÖTÉR István: Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után. Bp. 1965. és NÉMETH G. Béla: Túrelmetlen és kisélekedő félszázad. Bp. 1971.

A történelmi mozgást úgy fogja fel, mint az ellentétek egyre magasabb szinten történő kiegyenlítődsét, olyan erők játékaként, amelyek egyensúlyra, szintézisre törekednek.

Az egyensúly, a szintézis eszménye különösen élesen jelentkezik esztétikai nézeteiben. Ideális és reális, eszmei és anyagi, általános és egyedi, tartalmi és formai egyensúlyát, szintézisét a művészet elengedhetetlen feltételének tartotta. Művészetfelfogása részben romantikus eredetű, a művészetet a *legteljesebb* emberi élet megvalósításának fogva fel. Ugyanakkor el is tér a romantikus értelmezéstől. Egyrészt a legteljesebb emberi élet művészi megvalósítása számára nem több annak megjelenítésénél. Másrészt a műalkotás teljességét nem annyira az alkotói zsenialitásból származtatja, mint inkább a műalkotás történeti helyzetéből: abból, hogy egy-egy kor, nemzet, nép saját életét teljességében képes bemutatni. Ezért nincs ellentmondás a történelmi haladás mindenkor befeszültsége és az esztétikai megjelenítés befeszültsége között. A művészetnek nem az a feladata, hogy a történeti mozgást szélsőségeiben, hanem hogy kiegyenlítődsé felé tartó folyamatában érzékeltesse. Minden szélsőség csak múltékonny, átmeneti jelenség — amelynek jelentősége csupán a pszichikumban nagy —, szemben a szintézissel, amely a történelemnek folyamatos, a művészetnek pedig *azonnali* célja.

A műalkotás tehát Erdélyi szemében egy-egy kor, nemzet, nép életének tengelyébe helyezkedve, nem egyszerűen a folyamatról, hanem a folyamat — feltétlenül *pozitív* — eredményéről is tudósít. E felfogás egyrészt felszabadítóan hatott: Erdélyi nem ismer el se tematikai, se nyelvi-kifejezésbeli korlátozást; ismeretes, milyen radikálisan hirdette a valóságos népelet ábrázolásának jogosultságát, milyen fölnnyel utasította el Berzsenyi idealizálás-igényét, a költői téma és dikció „vasárnapi”-vá tételét. De mindezt azért tette, tehette, mert a reális az ideálshoz vezet hite szerint, mert a nyomorúság (és minden konfliktus) végül megoldást nyer — nem vallásos, túlvilági, hanem liberális, azaz evilági értelemben.⁵ Így esztétikája — bonyolultabb, közvetett módon — *harmónia-központú*, az értékpítés feltartóztathatatlan folyamatát és e folyamat művészi kifejezhetőségét feltételezve. Annyira komolyan veszi az értékpítés folytonosságának principiumát, hogy nemcsak az értékvesztés élménye, a *tragikum* iránt nincs érzéke, hanem az értékhiány élménye, a *komikum* iránt sem.⁶

2. Erdélyi szemléletének itt felsorolt általános, alapvető elemeit (természetesen más és más irányban módosítva) a negyvenes évek magyar értelmiségének legjobbjai valamennyien vallották. A szabadságharc elvesztése, a nemzeti katasztrófa azonban sajátos helyzetet teremtett: újra kellett értékelni a liberális romantika legfőbb tételeit. Az evolúció gondolatának megtagadása egyet jelentett volna azzal, hogy a vezető intelligencia lemond a kibontakozás bármilyen lehetőségéről; az evolúció *változatlan* formában való vállalása pedig azt jelentette volna, hogy a szabadságharc megvívásának és elvesztésének tényét meg nem történetek tekinti. Talán ez a dilemma fejeződik ki abban a tényben is, hogy a tragikus sorsok áradatában alig születik igazán tragikus művészet. Ha megvizsgáljuk a Világos utáni költészetet, azt tapasztaljuk, hogy tudnak itt magasztalni, káromolni, mozgósítani és merengeni — de a helyzettel való kérelmetlen és feloldozhatatlan szembenézés nagyon-nagyon ritka.

A meg hasonlást példázza magas művészi színvonalon Arany János nagykőrösi lírája is. Talán senki sem érezte e korban annyira, mint ő, hogy a csőd teljes, a lét otthontalan és csupán metaforákban fejezhető ki; mégis, a kifejezendőt visszafogja moralizáló didaxisa, a kifejezést pedig életképszerű keretezéssel. Maga is úgy tudta, vallotta, hogy „hamleti kor”-ban él, de költészetében a „hamleti tragikum” csupán verssorok, verstördékek erejéig csendül fel, hogy azután nyomban ellensúlyozza a hit — itt sem a vallásos, hanem a liberális evolucionista —, valami kötelező egyensúlyt teremtve.⁷ És jellemző módon, Erdélyi János, aki e líráról napjainkig a legmélyebb elemzést adta, éppen azt kritizálja Arany költészetében, hogy a jövő bizonyosságának hite nem eléggé töretlenül van jelen. Szinte feledve a nemzeti katasztrófát, elmarasztalja a versek „fekete színeit”, a hennük érvényesülő világfájdalomról az a

⁵ Természetesen a vallásos és a liberális felfogás nem zárja ki egymást feltétlenül; sőt, a haladás célját általában úgy tekintették, mint az isteni eszme *istreneti megvalósítóját*.

⁶ Elsősorban a következő Erdélyi-tanulmányokra támaszkodtunk: A hazai bölcsészet jelene, A legújabb magyar líra (1859, 1863), A magyar népdalok, Arany János Kisebb költeményei, A színi határolás, Berzsenyi Dániel, Egyéni és eszmei, Egyetemes irodalomtörténet, Egy századnegyed a magyar szépirodalomból, Én, a forma és a próza, Levelek Ottíliahoz, Madách Imre: Az ember tragédiája, Népköltészetről, Népköltészet és kelmeiség, Pályák és pálmák, Petőfi, Vörösmarty Minden Munkái. A felhasznált szakirodalom: JÁNOSI Béla: Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete. Budapesti Szemle, 1914. 26–65.; HUSZTINÉ RÉVHEGYI Róza: Erdélyi és Hegel. Budapesti Szemle, 1917. 97–117.; HARASZTHY Gyula: Erdélyi János irodalomelmélete. Irodalomtörténeti Közlemények, 1939. 235–61, 338–56.; SZIGETI József: Erdélyi János. Magyarstudomány, 1942. 420–35.; HELLER Agnes: Erdélyi János. Filozófiai Évkönyv, 1952. 403–76.; SÓTÉR István: Nemzet és haladás. Bp. 1963.; NÉMETH G. Béla: Túrelmetlen és késlekedő félszázad. Bp. 1971.

⁷ Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. (Szerk. NÉMETH G. Béla) Bp. 1972.

véleménye, hogy „eszköz legyen, ne cél. Tapodtassék el, mint a sárkány Szent György által, hogy megjelenhessék a győző feje körül a glória. . . Mert ha van is szerepe mindennek, ami lélektani, a költészetben, de a szerep hódolattal rendeztessék a végső kibékülés, kiengesztelődés alá.”⁸

Erdélyi kritikája Arany lírájáról és Arany válaszelevele Erdélyi kritikájára már *előlegezik* Madách művének eltérő megítélését. Egyrészt már élesen jelentkezik Erdélyinek az a felfogása, hogy a művészet eleve — természeténél fogva — nem lehet lemondó, pesszimista; a perspektíva, a szintézis hiánya egyoldalúan és helytelenül a világfájdalmat, a szélsőséget teszi uralkodóvá. Másrészt Arany válaszából kiderül, hogy a lírájában kifejezett életérzést költőileg hi-telesnek, művésziileg ábrázolhatónak tartja, de *nem tudja ideológiai-esztétikai szinten megint-dokolni*. Csak verstani és poétikai kérdésekben tudja (és akarja) elutasítani Erdélyi egyes kritikai megállapításait, e döntő ideológiai és esztétikai álláspontban nem.⁹ Nem annyira költői szerénységéből, mint eszmei bizonytalansága miatt; mivel már nem hisz feltétlen a liberalizmus elveiben, de nem is veti el őket, hanem éppen az ebből fakadó lelkiállapotot fejezi ki, feloldatlanul. Amikor teoretikus szférában mozog, Arany nem tud, nem is akar mást mondani, mint amit Erdélyi kételyek nélkül vall; de a válság élményét mint művészi témát nem zárja ki, egyszerűen *poétikai* kérdésként kezeli.¹⁰ Meghasonlása magyarázza, miért érezte annyira közelinek Madách művét, fogadta úgy, mint az első „egészen önálló irányt” mutató művet Petőfi óta (meglepetően hasonló szavakkal értékelté saját líráját is egy évvel korábban!), miért állt ki annyira mellette — jöllehet kiállását esztétikai érvekkel most sem tudta alátámasztani. Az a meggyőzése ugyanis, hogy a történelem luciferi nézőpontja nem azonos a mű egészével, Madáchéval, bizonyításra szorul; indoklás nélkül maradt az is, hogy miért gondolja: a Tragédia szemlélete nem pesszimista.¹¹

Erdélyi elmarasztaló ítéletét pedig abból a sajátos gondolkodói és esztétikai hozzáállásból lehet magyarázni, hogy 1848 után is szinte *töretlenül* kitartott a liberális romantika illúziói mellett — mintha közben nem történt volna semmi! Természetesen ő is katasztrófának érzekelte és tudta Világost — személyes pályája is törést szenvedett —, de a forradalmat és a bukást végső soron átmeneti, politikai epizódként értékelté, amely a kultúra folytonosságát nem akadályozza. Nem kutatta a bukás okait, belső tényezőit, sem a nemzet jövőendő felemelkedésének, sem a köznemesi osztály vezető szerepének átmentése perspektívájából. Egyszerűen hitt a nemzeti és a nemzetközi evolúció feltartóztathatatlan menetében, és ez is csupán ideológiai és művészi közegben érdekelté, a politikaiban nem. Radikális idealizmusának felső határát jelzi Tragédia-kritikájában a szocialista *eszmék* melletti kiállás, alsó határát, hogy a párizsi *forradalmi* színről van a legkevesebb szava.¹² Ha a jövőbe vetett feltétlen bizalma egybecseng is a kor uralkodó ábrándképével a nemzet jövőendő felemelkedéséről, Erdélyi nem Világos-hoz képest, hanem Világost megkerülve gondolkodott; így szellemi attitűdjé *nem tipikus*.¹³ A kortársak érzékelték is, a személyes okokon túl nyilván ez is közrejátszhatott sárospataki „száműzetésében”. Távolmaradása a szellemi és politikai élet központjától, Pesttől azután még inkább hozzájárult gondolkodói elszigetelődéséhez.

3. Madách művét Erdélyi tehát egy töretlen liberális állásponttól közelíti meg. Az *ember tragédiáját* drámai költeménynek tekinti, amelyben műfajilag a *drámai* elem dominál; felépítésében pedig „inkább bölcselői, mint költészeti úton járt el”. A mű egyoldalúan gondolati jellege nyilvánul meg abban, hogy a történeti színek is olyan élvontak, mint a mítikus keret. Ádám közvetlenül az emberiséget képviseli, nincs egyénítve: félig Ádám, félig Fáraó, félig Tankréd.¹⁴ Következésképp Erdélyi esztétikai álláspontja felől az eszményi és anyagi, általános és egyedi egyensúlya felborul az *eszményi*, az általános javára. A kifejezésbeli egyoldalúságot talán nem is venné olyan szigorúan, ha a kifejezendő nem lenne egyoldalú. Már kritikája bevezető soraiiban kitér arra, hogy bár a költészetben a fantáziának joga túllendülni a valóságon, de valamely pozitív és reális erkölcsi cél érdekében.¹⁵ Ilyen pozitív és reális erkölcsi célt hiányol a Tragédiában.

⁸ EJVM 370—71.

⁹ Arany János levele Erdélyihez, 1856. szept. 4. (Erdélyi János levelezése. II. 1962. 134—38.)

¹⁰ „... a lírai megnyilatkozásban is mindig közreható dramatikus elem — állapítja meg NÉMETH G. Béla — Aranyt tragikus-ironikus életérzés kifejezése felé vonta, kötelezővé fogadott ideológiája viszont ennek az életérzésnek morális-humoros feloldását diktálta. Az előbbi oldalán lírája mellett főleg levelezése tanúskodik, az utóbbi oldalán pedig kivált értekező prózája bizonyít.” Az el nem ért bizonyosság. 1972. 10.

¹¹ ARANY János: Madách bevezetése a Kisfaludy-Társaságban. (1862) — L. Arany János válogatott művei. IV. 1953. 324—26.; Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. IV. 1889. 210., 384—96.

¹² EJVM 534—35, 549—53.

¹³ A „nem tipikus” elsősorban a vezető irodalmi intelligenciához (Csengeryhez, Keményhez, Aranyhoz stb.) képest értendő. Más kérdés, hogy ennek az intelligenciának szellemi karaktere eltért az általános és átlag magyar nemesi fel fogástól, amelyhez képest *Madách műve sem tipikus*.

¹⁴ EJVM 538—39.

¹⁵ I. m. 528—30.

A történeti színeket véleménye szerint olyan történelemfelfogás rendezzi, amely az emberiség útját hanyatlási folyamatnak mutatja, a tulajdon és család — a „világ kettes mozgatója” — eszméjének megszületésétől (3. szín) a tulajdon és család elfajulásága a gyakorlatban (eszkimó-jelenet), a „szabad és önérző személyiségként való állapot”-tól a személyiség és szabadság nélküli, „kényszeredett” állapotig.¹⁶ Még az Úr zárószavaiból is az emberi szabadság elvesztését olvassa ki Erdélyi, mivel a „bizva bizzál”, a *bizalom* csupán függőségi viszonyt fejez ki, erősítve a „megnyugvás kultuszát”; kevesebb, mint a keresztényi *szeretet*, amely az ember viszonylagos önállóságát is magában foglalja.¹⁷ De hát ez nem valóságos, hanem torz — ördögi — történelem, amelynek Lucifer a mozgatója; Isten is csak azért van, hogy legyen kinek ellentmondani, az ember pedig, hogy legyen kit elcsábítani. Mivel a nézőpont az ördögé, a mű megfelelő címe nem az ember tragédiája, hanem az ördög komédiája lenne.¹⁸

A tragédiának tulajdonított történelemfelfogást Erdélyi elutasítja. De hogy saját pozitív és reális erkölcsi álláspontját érvekkel támogathassa, kénytelen (korábbi kijelentésével ellentétben) a „tüllendülő” költői fantáziát a valósághoz visszavezetni. Felveti, hogy a kiválasztott történeti képek megfelelően képviselik-e a történelem egészét; hogy *hitelesen* követik-e a valóban megtörtént eseményeket, a valóban megszületett gondolatokat.¹⁹ Nem nehéz bizonyítani, hogy a történelem legalább annyira az egyéniség kifejlődését eredményezte, mint elvesztését, legalább annyi szépséget tartalmaz, mint amennyi „fekete vonást”;²⁰ az egyes történeti színek nem feleltethetők meg a valóban megtörtént eseményeknek, ahogy a bemutatott eszmék sem; a fáraók nem gondolkozhattak liberális módon,²¹ a szocializmus sem a munka szigorú megosztását, hanem éppen szabad választhatóságát tervezte a jövő falanszterében.²² A történeti hitel feszegetése nemcsak azt a célt szolgálja Erdélyi szemében, hogy a Tragédiának tulajdonított negatív teleológiát elutasíthassa, hanem hogy egyúttal el is fogadtassa saját pozitív teleológiáját, a történelemnek *egységes értékpülési folyamatként* való szemléletét.

A szocializmus eszméjének eltorzított bemutatását tehát nem önmagában, hanem az egész történelem eltorzításának *példájaként* fogja fel. Ezért nem lehetett számára megfelelő magyarázat az, amit a kritikára válaszoló Madách kifejtett levelében. Madách csak a szocializmus kigúnyolásának vádját érzékeli, és csak ez ellen tiltakozik, arra hivatkozva, hogy ugyanilyen alapon a „szabadság — kereszténység — tudomány — szabad verseny — s mind azon eszmék gúnyolásával is” vádolható, amelyek művében szerepelnek.²³ Ezért nem lehetett kielégítő magyarázat Erdélyi számára az sem, amit Madách levelében a mű egészét betöltő „alapeszme” jelölt meg; hogy a tragédia az ember helyzetéből és adottságából fakad, abból, hogy istentől elszakadva, önérejere támaszkodva kénytelen cselekedni, s önéreje kevés, természete gyöngé.²⁴

Ugyanakkor nyilván nem véletlen, hogy éppen a szocializmus eszméjének eltorzítását emeli ki Erdélyi: a szocializmus (akkor) a többi eszmétől eltérően a *jövőt képviselte*, így meghamisítása még inkább veszélyesnek tűnhetett. Jogosultságát is lehetetlen előre megállapítani. Ezért Erdélyi hangsúlyozza, hogy a jövő megítélése más természetű, mint a múlté; a jövőre vonatkozóan csak feltételezni lehet, míg a múltra vonatkozóan bizonyítani.²⁵ De mi legyen szövetségese a történetbölcsületnek a jövő tervezésében, a képzelet szárnyalásában, ha a költészet nem? A liberális esztétika teljes erkölcsi súlyával, hitével olvassa rá Erdélyi Madáchra: „Mert lehet filiszter a bölcsész, farizeus a pap, de nem lehet orthodox vagy konzervatív a költő... a képzelődés embere”.²⁶

4. Mivel nincs mód Az ember tragédiájának alapos elemzésére, csak jelezhetjük azokat a szempontokat és problémaköröket, amelyek Erdélyi kritikájával szorosabban összefüggnek. Kezdvé a poétikai meghatározásnál, Erdélyi megközelítése tévesnek bizonyult, mert Madách művében éppen nem a drámai, hanem a *lírai* elem dominál.²⁷ Amit Erdélyi — de mások is —

¹⁶ I. m. 540—42.

¹⁷ I. m. 554—55.

¹⁸ I. m. 542—43., 554.

¹⁹ I. m. 538.

²⁰ I. m. 545—50.

²¹ I. m. 546—47.

²² I. m. 552.

²³ Madách Imre levele Erdélyihez, 1862. szept. 13. (Erdélyi János levelezése. II. 1962. 298.)

²⁴ Uo.

²⁵ EJVM 539.

²⁶ I. m. 550—52.

²⁷ Az ember tragédiáját lírai költeményként először a Nyugat Madách-tanulmányai értelmezték (Nyugat, 1923. I. 113—78.), de a műfaji jelleget nem a mű objektív ható tényezői, hanem — önkényesen — kizárólag az olvasói élmény felől próbálták meghatározni. Egyedül GÁSPÁR Kornél elemzése kivétel, amely megjelölte a lírai helyzetet teremtő *költői meghasonlítást* is (I. m. 134.). Az újabb Madách-értelmezések közül NÉMETH G. Béla tett kísérletet a lírai jelleg egyértelműsítésére, annak alapján, hogy Ádám és Lucifer középpontba állítását és esztétikai egyenértékűségét nem csupán mint eddig, eszmei-világnézeti és életrajzi szempontból, hanem lélektani és poétikai vonatkozásban is magyarázza. (Türelmetlen és késlekedő félszázad. Bp. 1971. 156—163.)

bölcselői elvontságnak hittek, valójában a lírai stilizáltságból ered: a mű gerincét Ádám és Lucifer hatalmasan ívelő párbeszéde alkotja, Ádám és Lucifer pedig — nagyon leegyszerűsítve — Madách eszmélésének két különböző fázisát képviseli, Ádám a liberalizmusban hívő, idealista elméleti embert, Lucifer a kiábrándult, materialisztikus-pozitívista gondolkodót. Azaz Ádám és Lucifer a meghasonlott lírai alany két póusa; eszmény és valóság, hit és tudás, elmélet és gondolkodás kibékíthetetlennek látszó ellentéteit ütköztetve egymásnak.

Tulajdonképpen *egylérvyűek*: Ádámot már az édenkertben jellemzi reflektivitása, amely ekkor is, később is állandóan elidegeníti környezetétől; Lucifer pedig végletes, mitikus formában fejezi ki ezt az állandó elégedetlenséget, továbblépni akarást. (Jellemző módon, Ádám reflexiós képességét az édenkertben Erdélyi is észreveszi, de nem értelmezi — megelégszik annak megállapításával, hogy Madách ezáltal eltér a bibliai elképzeléstől.²⁸) Egybeköti őket helyzetük is: világuk — akár a történeti, akár a mitikus isteni — nem engedi meg a személyiségük megfelelő tevékenységmód érvényesülését.

Ezért valamennyi dramaturgiai elem csupán abban a *célszerűségben* funkcionál (és értelmezhető), hogy miképpen kerül felhasználásra Ádám és Lucifer vitájában, a lírai alany intellektuális vívódásában. Nemcsak a mitikus keret jelenetei, hanem a történeti színek is *alárendeltek és önállótlanok* ehhez a hatalmasan ívelő párbeszédhez képest: a mitikus isteni világ megalapozza, elindítja és lezárja a vitát; a történeti világ képeinek pedig példázó, bizonyító erejük van, érvként vagy ellenérvként szerepelnek. Még Éva is, akinek jelenléte, anyasága eldöntő jelentőségű a Tragédia végén, alárendelt és önállótlan az intellektuális vívódáshoz képest. Részben ez magyarázza, hogy egészen „benne van” a történeti színekben, hogy az egyes jelenetek felől nézve „konkrétabb”, a mű centruma felől azonban elvontabb: széthulló, következtelen.

Bár összefügg a műfaji jelleggel, túl is mutat rajta a történeti színek problémája. Erdélyi álláspontjának jogosultsága itt már nem dönthető el olyan egyértelműen. Ha a Tragédiát első sorban lírai alkotásnak fogjuk fel, akkor *értelmetlenül válik* a történeti színek „önállósítása”, egységes történetfilozófiai elv alapján való magyarázata. Az egyes jelenetek egymásutánja ugyanis nem lineáris, hanem *álltlineáris*; a linearitás látszatát két formális szempont érvényesülése okozza: az egyik a tényleges történeti időrend (a londoni színi, azaz a történeti múltban), a másik az az analógia, amely az emberiség történetét az egyén fejlődéséhez teszi hasonlónak (a londoni színi után, azaz a történeti jövőben).²⁹ Az egyes jelenetek egymásutánját nem formális értelemben, vagyis megválasztásukat és hangulati-szemléleti mozgásukat a lírai alany *állapotváltozása* dönti el, nem pedig valamely történelemből kiolvasott vagy kiolvasható rendezőelv. Csupán ezzel lehet magyarázni, hogy a jelenetek szerkezeti és eszmei szempontból egyaránt ekvivalensek, *egyenrangúak* (talán a párizsi szint kivéve), nem rendeződnek hierarchikusan, nem utalnak az egész menetét meghatározó célra vagy okra.

Azok az értelmezések tehát, amelyek a hegeli felfogás maradéktalan érvényesülését látják a történeti színek egymásutánjában, megalapozatlanok;³⁰ a Tragédiában a tézisek és antitézisek egymásnak feszülése sehol sem vezet el a szintézisig. De megalapozatlan részben Erdélyi értelmezése is, amely következetes visszafelföldést, negatív teleológiát olvas ki Madách művéből. A hanyatlás folyamatossága nem utatható ki a jelenetek egymásutánjában; a tulajdon és a család gyakorlati eltorzulása nem az eszkimó-színben következik be, hanem már az egyiptomi színben, méghozzá teljes súlyával. Ugyanakkor Erdélyi érvelése ha tévesnek bizonyul is, ellenérzése a Tragédia egészének eszmeiségét illetően — *következetes* liberális nézőpontból — indokolt, mivel a mű alapvető kérdése, hogy lehetséges-e vagy sem pozitív célt találni a történelemben, *eldöntetlen* marad. Ádám bizakodó idealizmusát szüntelen megkérdőjelezi Lucifer. De csak érvényesülését képes tagadni, érvényességét nem. Lucifer sem győzhet ebben a vitában, mert bár jól tagad, de csak tagadni tud. Madách kiméretlen őszinteséggel, *belülről* tárja fel a liberális romantika gyöngeségét, illúziós voltát, a pozitívizmus rideg valóságkultusza azonban nem elégíti, nem elégítheti ki. Egyik esztétikai töredékében különösen élesen fogalmazódik meg ez: „Van valami az emberi életben, a növény- és állatban, szóval mindenben, mi a kiszámítható s számokkal előadhatón kívül van; nevelésünkben szinte, mi nem tények tudása, de más.”³¹ Éppen a „patthelyzetből” adódó bizonytalanság és többértelműség az oka a madáchi ember tragédiájának.

²⁸ EJV 543.

²⁹ Felvetődik az a probléma, hogy „formális szempont”-nak tekinthető-e az egyéni fejlődés (keletkezés — érés — érettség — hanyatlás) analógiájára elképzelt történelemfelfogás, amely tudományosan elfogadott álláspontnak számított Madách korában. Amikor itt formálisnak nevezük, kizárólag a mű szerkezete felől, dramaturgiai szempontból minősítjük.

³⁰ Jellegzetes példája ennek az értelmezésnek SZERB Antalé. (Vö. Magyar irodalomtörténet. II. 1934. 100–109.) Napjainkban is elterjedt felfogás, valamennyi középiskolás tankönyvben szerepel. Nem egyértelmű e kérdésben NÉMETH G. Béla álláspontja sem; az itt kifejtett nézetet csupán a Madách- emlékülés óta megjelent írásaiban fogadja el (Vö. Az egyetemesség nemzeti költője. Nagyvilág 1973. 758–59.).

³¹ Madách Imre összes művei. (Bev. és kiad. HALASZ Gábor) II. 1942. 756.

Madách a Tragédiával túllépett, de nem jutott igazán túl a liberalizmus szellemének eredeti, optimistán bizakodó szakaszán. (Ezért áll hozzá még mindig közelebb Erdélyi kritikájának pozíciója, mint azok az értelmezések, amelyek teológiai vagy egzisztencialista színezetet tulajdonítanak művének.) Az a sokszor elhangzott nyilvánvaló megállapítás, hogy *Az ember tragédiája* költemény, nem történetbölcselet, mélyebb értelmet kap, ha úgy fogalmazzunk: *a történetbölcselet ellen írt költemény*.²⁰ Történeti hitelét nem Egyiptom, Athén vagy Bizánc története adja, hanem a világos katasztrófa. A történelem széthull benne történeti képekké, a rendszert szétfeszítik a problémák, az „igen” és a „nem” elvileg marad eldöntetlen. Erdélyi pedig, rendületlenül kitartva a liberalizmus felfelé ívelő, nagy, egységes világképének vállalásánál, akkor is, amikor a történeti valóság nem kedvez neki, szükségszerűen jut el a Tragédia elutasításáig. Arra sem hajlandó, hogy a liberalizmus új, módosult változatát kidolgozza.

Tehát nem Erdélyi személyes, „spekulatív” hajlamából eredt, hogy érzékeny, élesszemű megfigyelései is csak részletek erejéig érvényesültek, és egészében megmaradt az esztétikai általánosságok szintjén. Ekkor már csupán az *általánosságok* szintjén volt fenntartható a biztató, egységes, zárt világkép, az egyensúly és a szintézis erkölcsi-esztétikai eszménye. Bár az ésszerű világának megvalósulása (mint a történelem célja) elvileg eltolható a távoli jövőbe, ez az eltolódás hatástalanra teheti — és teszi. A késleltető, akadályozó erők érvényesülése pedig azt sugallja, hogy az emberiség történetében nemcsak az értékeremtés, hanem az *értékrombolás* tapasztalata is felhalmozódik, „beépül” a történelembe. Lehetne még tovább sorolni az ellenvetéseket, amelyek Erdélyi esztétikai pozícióját már a kortársak szemében elavultnak mutathatták. Olyan gondolkodói magatartás az övé, amely képes a valóság egy adott történeti állapotának magas színvonalú elméleti rendezésére, de képtelen visszafelé a gyakorlatához, képtelen az egyébként mély és átfogó eszméket a valóság változásainak megfelelően.

Ahogy Madách egyoldalúan a történeti körülményekre, úgy Erdélyi egyoldalúan a *történelemre* mint egységes folyamatra van tekintettel. De igazolható-e a történelmi elv a történeti körülmények ellenére?

Veres András

Létértelmezés és szerkezet *Az ember tragédiájában**

Az ember tragédiája éppúgy mélyen gyökerezik a magyar történelemben, mint irodalmunk többi alkotása. Mégis rögtön szembeszökő az eltérés: ebben a művében Madách az emberiség közös kultúrszimbólumaival a legáltalánosabb emberi léthelyzet szintjére emelte korának magyar sorstragédiáját, nem utalt lépten nyomon annak a műben meg nem jelentett vonatkozásaira. Ez különbözteti meg *Az ember tragédiáját* a kiegészés előtti korszak legjobb műveitől, az *Özvegy és leányától* (1855—57) és az *Egy régi udvarház utolsó gazdájától* (1857), melyek pedig nem kevésbé telítettek jelképiséggel. Egyszerűsége a *Tragédia* népszerűségét is ez magyarázza. Madách érezte az eltérést; egyik jegyzetében a magyar íróknak szemébe vágta a nyers és kínos igazságot: „A hazafiság csak a magyarnál lehet a költészet tárgya, hol létünkért küzdünk; semmi nagy költő azt nem használta.”²¹ Mélyen átérezte az idegen elnyomás súlyát, de világosan látta annak a veszélyességét, hogy a történetileg konkrét leigázottság érzete a magyar nemzet tudatában az állandó létfenyegetettség metafizikájává válhat. Témaválasztása összhangban állt azzal, hogy első között ismerte fel a nemzetkarakterológia beszűkítő hatását egész társadalmunkra, kultúránkra s azon belül irodalmunkra.²²

A *Tragédiában* a létértelmezést érvényre juttató szerkezet megítélésekor abból indulunk ki, hogy kevert műnemű alkotással állunk szemben, melyben a lírai elem az uralkodó, mivel a jelenetor tematikus szerkezetnek és lírai hangnemnek van alárendelve. Ádám és Lucifer párbeszéde voltaképpen kivetített belső vita a romantikus liberalizmus célszerűség igénye és a pozitívizmus körkörös létértelmezése között. Kettejükét Madách a romantika idején újra előtérbe

²⁰ Éppen azért támadta olyan élesen Erdélyi, mert felismerte ezt. (Vö. EJVM 545.)

* Elhangzott 1973. február 8-án, a Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett akadémiái emlékülésen.

²¹ Összes művei. Sajtó alá rendezte, bev. és jegyz.: HALÁSZ Gábor. Bp., 1942. II. 752. Vö. ehhez hasonló kijelentéseit: „A hazafiság csak a magyarnál lehetett költői princípium, mert más népek e küzdést a lét s nem lét közt nem ismerik.” (I. m. 751.) „Ilyen viszonyokról, mint a miénk Magyarország politikai életében, más népeknek fogalmuk sincsen. Mi örökös harcban állunk létünkért, mi egy kalitkában vagyunk a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni. — Ők csak a jólét s jobblét közt küzdenek.” (I. m. 762.)

²² „Mi a népjellem? — Rossz szokások.” (Összes művei II. 757.)

állított hasonmás-szerkesztéssel formálta meg; a korábbi drámák [a *Férfi és Nőben* (1842—43) Deianeira és Jolé, a *Mária királynőben* (1843, 1855) Forgách és Palizsnay] igazolják, hogy írójukat foglalkoztatta ez a szerkezeti elv. Ami Ádám és Lucifer szájából hangzik el, az Madách költészetének a csúcса, főművének legszebben megformált része. A költő az ő beszédükben nemesíti meg azt a nyelvet, mely nem életképszerű, jórészt történetbölcséleti ösztönzésű lírai verseiben Vörösmarty költői retorikájának többnyire botladozó, de egy-egy töredékben már esztétikailag értékes továbbfejlesztése volt. A *Tragédia* két főszereplője ellentétben áll egymással, másrészt viszonyt szorosan összetartozik, viszonyuk Lautréamont — nyelv tekintetében a *Tragédiától* nagyon eltérő — költeményének, a *Maldoror énekeinek* (1869) kettős személyű enjére emlékeztet. A történelmi színek Lucifer igazát támasztják alá, s így magától értetődik, hogy Ádám nem tud nevetni rajtuk, de érdemes felfigyelni rá, hogy Lucifer nevetése is többnyire kelletlen. E színek értelmezett vállalkozások sorát mutatják be. Lucifer mindig előre látja Ádám kudarcát, de annak tényleges bekövetkeztét meglepedettség helyett fanyarul veszi tudomásul. Bővebb kifejtés helyett itt csak utalni lehet arra, hogy Melville *Moby Dick* (1851) című főművében s Hawthorne-nak a falanszterrről szóló *Blithedale romanca* (1852) című könyvében kap a hasonmás-szerkezet ilyen jelentést.

Szándékosan hangsúlyozzuk, hogy a *Tragédiát* szoros kapcsolat fűzi a vele egykorú, a romantika után született művekhez. Ebben a költeményében Madách már lényegesen eltért olvasmányaitól. Héraklész, Palizsnay, Csák vagy *A nő teremtése* (1855 k.) című versben szereplő Lucifer még indulati lázadó volt; a *Tragédia* Luciferében alkotója már teljesen intellektualizálta a *Faustból* és Byron műveiből ismert Sátánt, hasonló irányban korszerűsítve a hagyományt, mint Baudelaire és Lautréamont. Lucifer az ember létét körkörösén, irónikusan értelmezi, iróniájából azonban nem hiányzik a pátosz, sőt a tragikum árnyalata sem. A költemény lírai jellegét bizonyítja, hogy Ádám nézőpontja a Luciferéra is átsugárzik: a célszerűség igénye a Sátánban is felmerül.

Évának nincs szerepe abban a párbeszédbe kivetített intellektuális monológban, mely a *Tragédia* gerincét képezi. Lucifer és az Úr igazát ő egyaránt gondolkozás nélkül, azonnal elfogadja; reflexiótlanul, mindig csak a jelenben él, nem emlékezik. Megformálása nem mutat olyan minőségi változást Madách korábbi nólakjaihoz képest, mint amely Lucifert a negyvenes években írt drámák lázadóitól elválasztja. Egysíkú, mélység nélküli alakja éles ellentétben áll az Úr többértelműségével. Lucifernél a többértelműség mélységet eredményez, az Úr jellemzései viszont kizárják egymást. Jakob Overmans jezsuita atya vallástalansággal vádolta Madáchot,³ s annyi bizonyos, hogy a *Tragédia* Istene ellentmond a tététes kereszténységnek. A mű hatásában lényeges szerepe van annak, hogy az eltérés különböző irányokba mutat. Első szavai alapján Arany „mester emberesen önelégültnek” nevezte az Urat,⁴ s a munkáját befejezett Teremtő valóban a tétlenséggel, a holtponttal is társítódik. A költő még arra is ad némi alapot, hogy az Urat a megismerés korlátainak jelképeként fogjuk fel, a pozitivisták — így pl. Spencer — módjára. Az első sorok, az angyalok karában megfogalmazott jellemzés azonban olyan szembeszökő kétértelműséget foglal magában, mely lehetetlenné teszi, hogy véglegesnek fogadjuk el ezt az elsősorban a szövegen kívüli érvekkel alátámasztható pozitívista értelmezést:

„Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett,
Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében ily osztályrészt engedett.”

E képi ellentmondást újabb kétértelműség követi, amikor a költő eltér a *Genesis* történetétől: az Úr Lucifernek adja a két fát, használatukat azonban megtiltja, saját szavai szerint „halálal hal meg, a ki élvezi” a halhatatlanság fájának gyümölcsét. Madách az ariánus Miltonnál láthatott példát ezeknek a kétértelműségeknek a hangsúlyozására. Byront olvasva aligha kerültek el figyelmét a Milton Istenének kétértelműségére tett szüntelen utalások. Annál is inkább valószínű ez, mert a paradicsomi színen Éva az *Elveszett paradicsom* alaphelyzetét foglalja össze:

„Miért büntetne? — Hogyha az utat
Kítűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Együttal olyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.

³ Jakob OVERMANS: Die Weltanschauung Madách's Tragödie des Menschen. Stimmen aus Maria-Laach, 1911. 14—28.

⁴ Az ember tragédiája. S. a. r.: TOLNAI Vilmos. Bp. 1923. 2.

Vagy mért állított mély örvény fölé,
Szédelgő fejjel, kárhozatra szánya. —
Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkecsbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegit?"⁵

Van-e Ádámnak lehetősége arra, hogy ne bukják el? Lucifer szerint nincs. Az Úr nem ad feleletet a kérdésre. Ádám nem nyugszik bele a válaszba, Lucifer örömebe pedig üröm is vegyül, mindketten dacolnak az Úrral, s ez amellet szól, hogy Madách nem fogadja el Spencer pozitívista Isten-képét. A *Tragédia* polemikus tudatot dramatizál, mely a következő megállapítás-sorra bontható le:

- léteemnek céllal kell bírnia
- én nem látom ezt a célt
- tehát valami/valaki nálam hatalmasabb jelölte ki
- ahhoz, hogy megismerjem léteem célját, ezt a valamit/valakit kell megtalálnom

Madách szemlélete — akár Keményé — rokonságot mutat a Hegeltől a pozitivizmushoz közeledő Ranke felfogásával. A nálunk a múlt század közepén sokat forgatott német történetész az egymást váltó eszmék történetét tételek és ellentételek soraként képzelte el, tehát kiiktatta a szintézist. Ő a tagadás szellemét Isten elidegeníthetetlen tulajdonaként jellemezte.⁶ A *Tragédiában* Luciferé az ironikus tagadás szerepe, mely nélkül nem lehet pozitív formában megragadni az új történeti valóságot, s egyszersmind kitörölni az idejét múltat. Csakhogy a *Tragédiában* nemcsak Lucifer és Ádám, hanem Lucifer és az Úr alakja is némiképpen egymásba játszik: Lucifer már-már az embertől végtelen távol tartózkodó Úr humanizált eszközüvé válik. Az alakoknak ez a körvonalazatlansága itt is a mű alaphangnemét meghatározó líraiságot bizonyítja. Lucifer érvelését Ádám sokkal inkább követni tudja, ő végig mellette marad, vele együtt keresi kérdéseire a választ, míg az Úr azért bünteti, aminek — az Úr akaratából — csak utólag ébredhetett tudatára, s a Lucifer által rábocsátott megsemmisítő hatású álomsor után is önmagára utalja. Az Úr idegenségétől nemcsak Ádám, de időnként még Lucifer is szenved. Madách úgy körvonalazza Ádám és az Úr viszonyát, hogy az nem áll távol a *Maldoror énekeiben* Istentől elhagyott én léthelyzetétől:

„Nem én kezdem a támadást; ő kényszerít rá . . . Vagy nem ő adja-e kezembe az ellene emelhető vádakot?"

A *Tragédia* eddigi értelmezői közül többen a történelmi és a keretszínnek kettősségét hangsúlyozták, bevallottan vagy hallgatólagosan feltételezve, hogy a mű egésze elhibázott felépítésű, hiányzik belőle az egységes rendezőelv. Pedig a mű epizodikus fikciója következetesen szigorú logikai sort követő tematikus váznak rendelődik alá, mely az angyalok nyitó kórusától az Úr zárószaváig érezteti hatását. A költemény szerkezete *szétválások sorára* épül, melynek ellenpontszerű háttérét az adja meg, hogy a kiindulópont: a világ egységének, a teljes azonosságnak, a mennynek ősi modellképzete végigkíséri az embert a világtörténelemben. E szétválások következtében a korábbi egész mindig részekre bomlik, melyek azután feloldhatatlan ellentétbe kerülnek egymással. A történeti színek során a szó legtágabb értelmében vett emberi kultúra mint szintézis válik lehetetlenné. E központi rendezőelv megtalálásához a költőt feltehetően olvasmányai segítették hozzá: Platón műve, *Az állam*; *A haramiák*, a *Wilhelm Tell* és a *Levelek az esztétikai nevelésről* című Schiller-művekben testet öltő szabadság-értelmezés; valamint He-

⁵ Vö. Paradise Lost, III. 98—99:

„ . . . I made him just and right,
Sufficient to have stood, though free to fall.”

Madách Milntont alighanem német fordításban olvasta. L. BALOGH Károly: Madách az ember és a költő. Bp. (1934). 82.

⁶ Leopold RANKE: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation (1839—47). „Meisterwerke.” München und Leipzig, 1915. I. 81.

⁷ Le comte de LAUTREAMONT: Les Chants de Maldoror. Chant deuxième. Isidore Ducasse: Oeuvres complètes. Paris, 1969. (Le livre de poche), 100. Madách korábbi verseiben is embertelenül idegennek ábrázolta az Istent:

„Hol az Isten ír a télben és halálban,
Ott beáll a végzet szent egyformasága.” (*Télen*)

gelnek az elidegenítésről mint az állatinál magasabb rendű, emberi tevékenység szükséges velejárójáról szóló gondolatai.

Röviddel a mű kezdete után, még a mennybeli jelenetben végbemegy az Úr és a készenlét pillanatától fogva viszonylag független világmindenség szétválása, melyet a paradicsomban az Isten és az ember elkülönülése követ. A harmadik jelenettől fogva Ádám elhagyja eredeti környezetét és száműzött vándorrá lesz.⁸ Az egyiptomi és az athéni szín az egyén és a tömeg szembekeverülését jeleníti meg két oldalról, a római színben a lét és a birtoklás szabadságának egysége válik ketté, a bizánci s az első prágai színben Ádám korábbi eszményeitől távolodik el. A Kepler-jelenetekben az ember és a kultúra közé kerül választóvonal, a párizsi, londoni és a falanszterjelenet pedig annak a fokozatait járja végig, hogyan bomlik fel az eszköz és a cél egysége. A szabadversenyek kapitalizmus, illetve a teljesen célszerűen megtervezett társadalom főnákjai között szerepel a múlt elszakadása a jelentőtől — ebben, valamint az egyéniségellenességben Comte felfolására ismerhetünk, melyet Madách elutasít. A falanszterben az elemzés és a szintézis, az elvont és a konkrét, a biológiai és az erkölcsi érték, az emberiség és a haza is szembe kerül egymással, s az egyik kitörli a másikat. Több lényeges ponton Madách megelőzi Nietzsche pozitívizmus-bírálatát: nem pusztán a romantikától örökölt egyéniség-kultuszával, hanem a tevékenység és a gondolkodás, szemlélődés, tűnődés kettéválásának helytelenítésével is. A falanszter egészében véve közelebb áll a *Nehéz időkben* (1854) elmarasztalt utilitarista világhoz, a *Martin Chuzzlewitben* (1843—44), Tocqueville és Matthew Arnold írásaiban, majd *A vidám tudomány* (1882) 329. aforizmájában kivesézett amerikai társadalomhoz, mint Fourier elképzeléséhez. Az úr- és az eszkimó-színben a természeti és a társadalmi törvények, a mennyiség és a minőség, a felület és a mélység válik külön, s mindegyik párból csak az első tag marad fenn. A *Tragédia* szerkezete tehát egészében véve variációsornak tekinthető, mely regresszív, amennyiben a különválás változatai során az ember egyre csupaszabbá válik.

E szerkezet sajátosságát és a magyar fejlődésben elfoglalt helyét akkor érthetjük meg, ha a *Tragédiát* olyan, a XIX. század közepén írt költeményekkel hasonlítjuk össze, melyek egymástól lényegesen eltérő, többnyire ellentétes értékű emberi léthelyzeteket időben szembesítenek egymással, akár a történelembölcseletnek, akár az egyén belső léttörténetének a szintjén. A reformkor legjobb verseinek többsége *apokaliptikus* látomást tár elénk: a nem kívánt világot a múltba és/vagy a jelenbe helyezi, míg a (távolabbi) jövőben a vágy teljesülését igéri (Vörösmarty: *A Gutenberg-albumba* 1840, *Gondolatok a könyvtárban* 1845, Petőfi: *A XIX. század költői, Az ítélet* 1847, *Az apostol* 1848). Ugyanebben az időszakban Vörösmarty *Csongor és Tündéje* (1830) az egyetlen a nagy művek közül, melyben a semmiből a semmibe visszatérés, a körforgás hatalmas költői erővel fejeződik ki (az *Éj monológiájában*), s az *ironikus* létértelmezést csak a lezárás oldja fel. Az 1849-ben levert szabadságharc után, Arany bensőséges későromantikus költészetében a részint ironikus, részint *elégikus* rezignáció árnyalatokban kivételesen gazdag hangneme vált uralkodóvá (a *Bolond Istók* első énekétől [1850] a *Kies őszig* [1850]). E három típusal szemben a regresszív folyamatot megjelenítő *tragikus* versek csoportja sokkal kisebb, mind az 1849 előtti, mind a későbbi években. Petőfinek csak utolsó verse sorolható maradéktalanul ide, melyet akkor írt, mikor a magyar szabadságharc elbukása biztossá vált (*Szörnyű idő* 1849). Vörösmarty volt az egyetlen, ki 1849 előtt és után egyaránt írt feloldatlanul negatív végkifejletű történelembölcseleti költeményt (*Az emberek* 1846, *Előszó* 1850). Mi több, ő volt az, ki a létértelmezésnek ezt a típusát a lelkiállapotsor kifejezősekor is érvényre juttatta: a *Késő vágy* (1839) a lírai én személyiségének megcsonkulását, az értelem és az érzelem különválását beszéli el, megelőzve Aranynak azt a költeményét, melyben az ének idején lejtőn vízbe gázoló én megjelenítésekor kivételesen a teljes kilátástalanság előérzetét fejezi ki (*A lejtőn* 1852—57).

Nyilvánvaló, hogy Madách főműve a költői létértelmezés itt vázolt típusai közül az elsővel csak a kérdésvetésben rokon, a feleletadásban nem. Az elégikus létértelmezés legfeljebb néhány részletben jut szóhoz. Közelebbi a hasonlóság a másik két típusal, ám a *Tragédia* egészének létértelmezését és szerkezetét végső soron sem ironikusnak, sem tragikusnak nem lehet nevezni.

Marad-e tisztító folyamat végén valami az emberből; van-e megoldása a *Tragédiának*? Csak részben válaszolunk a kérdésre, ha arra hivatkozunk, hogy Madách nem termékként értelmezi a kultúrát, hanem egyszerűen úgy, mint az emberiség emlékezetét, másrészt folyamatként, tevékenységként. Az érdemi választ mélyebben kell keresnünk. A londoni szintől kezdve Ádám már nem főszereplő. Csak az úr-jelenet kivétel, s a regresszív folyamat itt megáll: a lélek és a test nem tud különválni. Mi ennek a magyarázata?

⁸ Az első jelenetekben Madách fokozottan építhetett a lírában elért eredményeire, hol az ember nélküli természettel (*Isten Keze, ember Keze*) vagy gyermekkorral (*Hazaérkezéskor* 1843, *Gyermekeimhez* 1851 k.) jelképezett eredeti, osztatlan világ, az én és a nem-én tökéletes összhangja, valamint a száműzött vándor (*Önvád*) ismétlődő téma.

A XIX. század közepén az európai gondolkodás élvonalát áthatotta a tömeg és az egyén szétválásának a gondolata. Kierkegaard és az amerikai transzcendentalisták az egyén belső, személyes integritásának helyreállításában, Marx a társadalom gyökeres átalakításában kereste a megoldást. Az egyén és a közösség szabadsága Madách szemében is különvált. Ő azonban az emberben kezdettől fogva, eleve adott életerő eredeti lendületében látta a gyógyírt. A vitalizmus sohasem tűnt ugyan el a gondolkodásból, de a XIX. század közepére egészen háttérbe szorult, a pozitívista tudomány elvette a hitelét.⁹ Madách nemcsak a hegeli rendszerben tetőződő teologikus rendszereket, a spekulatív metafizika létjogosultságát tagadta a pozitívista szemzőgéből, hanem a pozitívizmusnak az ő korában adott formáit is meghaladta. A „Vezess, vezess új létre Lucifer!” a XIX. század végének vitalizmusát előlegezi.

A *Tragédia* fővonalát képező különválás-sor utolsó állomásai azt bizonyítják, hogy Madách rendkívül előrelátó volt: megsejtette az ember fenyegetettségét a technokráciában, akkor, amikor erről Magyarországon még nem lehetett tapasztalata, s a legfejlettebb kapitalista országokban élő pozitívista filozófusok (Comte vagy Mill) érzéketlenek maradtak e veszély iránt. A költemény éle a közepszerűség és az uniformizálódás ellen irányul, melynek során az ember önmaga töredékévé válik s így nem képes már kifejezni emberi lényegét. Az életerő eredeti lendülete ezzel szemben az összhang és a teljesség igényében nyilvánul meg. Madách a művészet formájában látta ennek az igénynek sűrített kifejeződését. Legnagyobb európai költő kortársaihoz hasonlóan a zenét tartotta a művészet csúcsának, s a *Tragédia* legszebb részeiben a megbonthatatlanul szerves zenei formát próbálta megközelíteni, amikor lépésről lépésre kibontott jelképpel élt:

„Nem érzed-e a lanyha szelletet,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi,
Egy századévben már néhány könyök,
Pár ezredév gúlaival elássa,
Homoktorlaszba temeti neved,
Kéj-kerteidben a sakál üvölt,
A pusztán szolganép tanyáz.
S mind ezt nem a mennyrázó fergeteg,
Nem bömbölő földindulás cselekszi,
Csak gyöngö szellő, mely körülényelg.”

Az ilyen részletekben a költői textúra a vitalizmus gondolatát fordítja le a költészet nyelvére, a wagneri eszményt közelíti meg: a konkrét szövegösszefüggésre kívülről ráerőszakolt szentencia jellegű formula helyett magából a kontextusból, belülről fokozatosan kibontakoztatott jelképet teremt, melyben az elvont gondolat és a konkrét nyelv szífésszithetetlen egységet alkot, melynek határait szinte lehetetlen kijelölni, olyan mély szálakkal, annyira szervesen kapcsolódik a szöveg megelőző és rákövetkező részéhez. Különösen akkor figyelemre méltó ez, ha arra is gondolunk, hogy Madách széljegyzeteiben néha az aforisztikus kifejezés mesterének bizonyul, Baudelaire naplóira vagy Nietzsche emlékezteti olvasóját. A *Tragédia* nyelvének különösségét részben az aforisztikus kifejezések és a kibontott jelképek közötti feszültség és ritmikus váltakozás adja meg. Madách szétterülő jelképei az aforisztikus sűrítéssel ellentétes, Wagner „végtelen dallamával” analóg szerkezeti elvet alkotnak, s az enciklopédikus hajlamon, a művészet teljesség-igényre nevelő hatásán kívül ez teszi *Az ember tragédiája* alkotóját a bayreuthi mester rokonává.

Ez a hasonlóság azonban csak részleges: a *Tragédia* létértelmezése élesen különbözik a wagneri zenedrámáktól. Madách Wagner alternatív értékei: az eksztázis (*Tristan* 1865), a hatalomvágy (*A Nibelung gyűrűje* 1869–76) és a megváltás (*A bolygó hollandi* 1843, *Tannhäuser* 1845, *Lohengrin* 1850, *Parsifal* 1882) közül egyikben sem tud hinni. Az utolsó színben az Úr az ember által létrehozott művészetet említi a sors adományaként, végszavában pedig mindössze Ádám korábbi szavait ismételi meg. Madách költeménye „az Isten halott” élményét fejezi ki, s ez nem egyszerűen a keresztény Isten halálát, hanem azon túl a lét emberivé tételét, a korábban legfelsőbbnek tartott értékek szertefoszlását jelenti. Ádám belefárad a dolgok értelmének keresésébe, úgy látja, hogy a célszerűnek felfogott világmindenség s vele a metafizikai rendszerek széthullanak, semmivé válnak. *Az ember tragédiája* szerkezetének gerincét alkotó különválás-sor ennek az értéktelenné válásnak a történetét jeleníti meg.

⁹ L. pl. a R. WAGNER szerk. Handwörterbuch der Physiologie. Braunschweig, 1842 „Leben, Lebenskraft” szócikkét vagy R. H. LOTZE: Allgemeine Pathologie und Therapie als mechanische Naturwissenschaften c. művét (2. verbess. Aufl. Leipzig, 1848.).

Madách az értékek tagadásának a kísértésével néz szembe. Számos költeményében az ősz az értékek elvesztésének időszakát jelképezi (*Őszi ének, Sárga lórnó*), *Ifjan haljak meg* című versének pedig olyan hajós a hőse, ki értékeit a tengerbe dobja, míg végül ő is elmerül a vízben. Fő műve befejezésében nem vállalja a nihilizmust, de az értékek olyan gyökeres átalakítására sem vállalkozik, mint Nietzsche. A Wille zur Macht harcias eszméje idegen tőle, ő az életerő eredeti lendületét pozitivistábbban fogja fel, kizárva annak a lehetőségét, hogy romboló erővé válhassék. Az *ember tragédiája* szerkezete analógiát mutat azzal, ahogyan Bergson az élan vital irányította folyamatot meghatározta: „Nem elemek társulása vagy egymáshoz adódása, hanem szétválás és megkettőződés.”¹⁰

Az eltérés itt is lényeges. Nietzsche és Bergson szemében a Wille zur Macht, illetve az élan vital válasz az általuk feltett kérdésekre. Madách félúton áll meg az értékhiány tudomásulvétele (a metafizika tagadása) és új értékadó elv felállítása (a metafizika megfordítása) között. Az *ember tragédiája* korának leggyötrőbb kérdéseit veti fel, s ahelyett, hogy egyértelmű választ adna rájuk, szövege mindvégig a problematizmus és nem a szisztematizmus közegeiben mozog, a kérdést kérdésnek hagyja, az addigi válaszkísérleteket bírálja és a feleletet váró befogadót meghagyja a kérdezés nyugtalanságában. Ez az egyetlen mű, hol Madách nyitott befejezéssel él — jelentős alkotásai közül *A civilizátorban* a félelmetes erejű szatíráf melo-dramatikus záradékkal süvegelte meg, a *Mózesben* pedig majd a megszenvedett teológia mellett tesz hitet. A *Tragédia* létértelmezése tehát semmiképpen nem érvényesíthető Madách egész életművére, nem több egy adott állomásnál a költő fejlődésében. Végső soron e nyitottságra, az egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e főmű intenzív esztétikai hatása.

Szegedy-Maszák Mihály

Az ember tragédiája koncepciójának néhány kérdéséről

Ha a Tragédia vizsgálatokor megnyugtató eredményre akarunk jutni, akkor fel kell tár-nunk ennek a műnek a magyar társadalommal, történelmi helyzettel való szoros kapcsolatát. Pontosabban az 1848—49 által teremtett társadalmi és politikai feltételekből és adottsá-gokból kell kiindulnunk. Így kell eljárunk annak ellenére, hogy Madách írói és politikai te-vékenysége már 1848 előtt megkezdődött, és még akkor is, ha tulajdonképpen a Tragédiában nem találunk egyetlen kitétel sem, amely közvetlenül az 1848 utáni magyar valóság kérdéseinek valamelyikére utalna.

Ez az időszak a polgári forradalom kora hazánkban. Nem szabad azonban elkövetnünk azt a hibát, hogy ezen csak 1848—49 eseményeit értjük. Lenintől idézek ezzel kapcsolatban: „Ausztriában a polgári demokratikus forradalom 1848-cal kezdődött és 1867-tel fejeződött be.”¹¹ 1848—49-ben az alulról jövő forradalom elbukott, de ha a kormányzat el akarta kerülni az újabb alulról jövő forradalmat, arra kényszerült, hogy a forradalom végrendelet — amennyire lehet a maga javára kiaknázva bár — végrehajtsa. S ha az 50-es évek rendszerének megingása felvillantotta az alulról jövő forradalmi útra visszalendülést, a magyar szabadságharc meg-újításának lehetőségét is, a szabadságharc és kiegyezés e választóján a kiegyezés bizonyult reálisnak, s az események nem a szabadságharc, hanem a kiegyezés irányába bontakoztak ki.

Tudomásul kellett venni, hogy a kiegyezéssel hazánkban a polgári rend a feudalizmus ma-radványaival súlyosan megterhelve, a proletariátus szempontjából igen előnytelenül alakult ki, de kialakult. Ezáltal megteremtődött a talaj Magyarországon is — bár a feudális ma-radványok, illetve megoldatlan nemzeti kérdések gátjai közepette — a szabadabb polgári fejlő-désre s ennek nyomán a proletariátus osztályharcának kibontakoztatására. A kiegyezés tehát a Habsburg-monarchiában végbement, polgári forradalmat befejező változások egyik legfon-tosabbika, a feudálisról a polgári rendre való lényegbeli átmenet lezárása volt. Ennek a pol-gári átalakulásnak az eseményei akár forradalmi összecsapások, akár kompromisszumok for-májában jelentkeztek is, annyira szerves kölcsönhatásban vannak a közép-európai térségben, hogy minden mozzanatának s az egésznek vizsgálata és megértése csakis ebben — az előbbiek-ben Lenintől idézett — tágabb összefüggésben lehetséges.¹²

Tudjuk, hogy a magyar nemesség ingadozó magatartásának — egyebek között — szerepe volt az 1848—49-es küzdelmek bukásában, s ez a nemesség kötötte meg 1867-ben a kiegyezést a Habsburgokkal. A magyar nemességet mindkét esetben saját önző, szubjektív osztályérde-

¹⁰ Henri BERGSON: *L'évolution créatrice* (1907). Oeuvres. Paris, 1963. 571.

¹¹ LENIN Művei 20. köt. Bp. 1955. 417.

¹² GALÁNTAI József: *Az 1867-es kiegyezés*. Bp. 1967.

kei vezették. A két eredmény között azonban objektíve óriási a különbség. Van arra is példa a történelemben, hogy valamely szubjektíve progresszív szándék a haladás mérlegén objektíve reakciónak bizonyult. Ez esetben éppen az ellenkezőjéről van szó. A magyar nemesség ugyanis, amikor megunva a belátható időn belül semmilyen eredménnyel nem kecsegtető passzív rezisztenciát, önmagát szubjektív osztályérdekeitől indítatva — lemondva a magyar szuverenitás jókora darabjáról — kiegyezett az osztrák burzsoáziával és a Habsburgokkal, *objektíve* az ország polgári fejlődésének döntő szükségletét elégítette ki. Ez által lehetővé tette — bár a feudális maradványok és a félgymartati függés korlátai között, nagyon előnytelen és gyötrelmes úton — a kapitalizmus viszonylagos fellendülését, a munkásosztály kialakulását, szocialista mozgalomnak megindulását a soknemzetiségű Magyarországon. Mindezek megállapítása nem jelenti egyúttal a kiegyezés apológiáját, s még kevésbé menti fel a magyar nemességet a népi és nemzeti érdekek elárulásának felelőssége alól.

A Tragédia megítélése, megértése szempontjából leglényegesebbnek annak tisztázását tartom, hogy mi volt Madách álláspontja az osztrákokkal való kiegyezésről. Igaz, itt ellenérvül rögtön felhozható: mi köze van a Tragédiának ehhez, hiszen 1860. március 26-án már elkészült, s a kiegyezés körüli első alkudozásokra csak az 1861-es országgyűlésen, tehát később került sor. Valójában pedig, ha nem is a kiegyezésről, de a hogyan továbbról minden magyar hazafinak tisztázni kellett álláspontját, s Madách ezt mély felelősségérzettel még az önkényuralom korszakában meg is tette. Madách kezdettől fogva, élete végéig következetesen elutasította a Habsburgokkal való egyezkedést. Ez a 48-as törvényekhez való töretlen, semmilyen kompromisszumot el nem fogadó, szenvedélyes ragaszkodás és ugyanebből levont konklúzió ott tükröződik már fő művében, a Tragédiában is. Bár e gondolatai politikai síkon csak később kerültek megfogalmazásra, Madách véleménye erről nem változott, s mint Sötér István megállapítja: „49-től haláláig egész életműve tiltakozás az önkényuralom és a szabadságharc vívmányainak feladása ellen.”³

„A felirat vagy határozat kérdésében” mondott beszédében felforrósodott hangon hirdeti Madách: „... a mi követeléseink pedig éppen úgy nem lehetnek engedés tárgyai, mint lenni vagy nem lenni, *mint az élet és halál.*”⁴ A Tragédia és a kiegyezés problematikájának összefüggéseire utalnak Sötér István szavai is: „Kétségtelen, hogy egészen másként kellene mérlegelnünk a Tragédia pesszimista elemeit, ha Madách gondolkodásában akár leghalványabb nyomát is lelünk a kiegyezésre törekvésnek.”⁵ Azt a tényt tartom itt rendkívül fontosnak, hogy Madách kezdettől fogva elutasította a kiegyezés gondolatát, s éppen ebben látom azt az okot, amely a Tragédia pesszimizmusát determinálja. A történelem csak a Tragédia megírása után tette így fel a kérdést: kiegyezést vagy abszolutizmust? Madách azonban 1849-től fogva és később is csak a maga által megfogalmazott kérdésre — szabadság vagy abszolutizmus — választolt makacsul. A kérdéseknek ez a véletles vagy-vagy megfogalmazása — „mint az élet és a halál” — jellemző Madáchra. Az ő etikájáról hiányzik a kompromisszumok, az engedmények lehetősége. Hogy Madách, aki minden idegszálával nemzete felemelkedéséért munkálkodott, nem ismert félmegoldást, kompromisszumot, az önmagában még nem tragikus. Az adott történelmi helyzetben azonban, amikor Madách úgy indult harcba, hogy a maradéktalan győzelem alternatívájaként csak a teljes vereséget képzelte el, s e győzelem minden reménye nélkül kellett vállalnia a küzdelmet, mégis csak ezen az úton haladt, akkor ez már tragikus, s úgy érzem, hogy a költő életének megrendítően mély tragédiájával állunk szemben. Madách életéről nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy ez a jellem, a hazafiság tiszteletre méltó példáját nyújtja, hanem azt is, hogy ennek az életnek heroikus küzdelme az adott történelmi körülmények között nemcsak szükségszerűen bukásra ítélt, hanem tragikusan meddő is volt. Az utókor tudatában ez a tragédia csak elmélyül, amikor megállapíthatja, hogy nem a 48-as eszmékhez haláláig hű Madáchnak, hanem osztálya megalkuvó, egyezkedő, elsősorban önös osztályérdekeit szem előtt tartó tagjainak cselekedetét ítélte a történelem reálisnak, a haladás — bár korlátozott — egyetlen járható útjának. Ez a tragikus életérzés uralkodott Madáchban a Tragédia megalkotásakor, s ennek konklúzióját találjuk meg a Tragédia pesszimizmusában. Ez a tragikus életérzés alakította ki benne azt az alapvető koncepciót, hogy az emberiség küzdelmét művében reménytelennek láttassa. Ennek megfelelően Madách olyan elméleteket és momentumokat használt fel, melyek ezt a koncepciót igazolják és beillenek, s — mint Szász Károlyhoz írt leveléből kiderül — igyekezett mindazt kihagyni, ami ezt nem támasztja alá.

A Tragédia keletkezése igen szoros kapcsolatban van a magyar polgári átalakulás eseményeivel. Csak olyan országban keletkezhetett, ahol a polgári forradalom alulról jövő irányzata elbukott, ahol végül is a forradalom végretevéjét felülről hajtották végre, ahol a nemzeti kérdés a történelmi realitásoknak megfelelően, de korántsem a Madách által elképzelt módon

³ SÖTÉR István: MTA I. OK (VIII. 1956. 137.)

⁴ MADÁCH Imre Összes Művei. II. Ep. 1942. 691—692.

⁵ SÖTÉR István: I. m.

oldódott meg. Mindehhez járult Madách tehetsége, ő azonban liberális világnézeti alapon állva az adott helyzetben csak pesszimista kicsengésű művet tudott alkotni. A Tragédia létrejöttének két fontos feltétele tehát a forradalom felülre tért menete és Madách következetesen végigjárt liberalizmusa. A Madách által a 48-as eredmények csorbitatlan megőrzése érdekében igenelt rezisztencia azt jelentette, hogy új, pozitív, de egyben elérhető célok kitűzésére képtelen. A Tragédia Madách következetesen liberális alapokon álló, de politikailag tehetetlen világnézetét és ennek konklúzióját tükrözi. Kifejeződik benne Madách és a becületlen liberális nemesek a haladást, a nemzet hogyan továbbját végleges, vagy-vagy formában elveto nézeteinek csődje és tragédiája.

A Tragédia koncepciójának feltárását és elemzését azért látom nagyon fontosnak, mert ennek ismeretében magyarázatot kaphatunk arra, hogy milyen szempontok szerint „kellott” Madáchnak művéhez az anyagot kiválogatnia, s e tényezőknek pedig a Tragédia eszmeisége értékelésének szempontjából van jelentősége. A Tragédia koncepciójának vizsgálatakor feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy Madáchnak mi volt a véleménye művéről, illetve van-e olyan megnyilatkozása, amelyben a Tragédiában érvényesített koncepciójára utal, és amelynek segítségével a koncepciót feltárhatjuk, megérthetjük vagy legalább következtethetünk rá.

Madách utólag is foglalkozott ezzel a kérdéssel és Szász Károlyhoz írt levelében igen fontos szempontokat találunk a Tragédia koncepciójára vonatkozóan, amikor Szász Károly egyik észrevételére így válaszolt: „Azt mondod t. i. a többi közt, hogy a reformáció nagyszerű mozgalmának nem lett volna szabad kimaradni az emberiség történetének képciből. Ezt én is teljesen osztom, de magát a tulajdonképpeni reformációt, mint győzelmeset, nem véltem használhatni a Tragédiában, mert ha használom, azt is *kénytelen vagyok* olyas kiábrándulással végezni, mint a többi jeleneteket, hogy tudniillik ez sem vezetett célra.”⁶

Mi volt vajon az a körülmény, ami bizonyos eszmék kihagyására *kényszerítette* az író? Nem lehetett más, mint a Tragédia megírását vezérlő művészi koncepció. E koncepció lényege pedig az — állapíthatjuk meg Madáchnak előbb idézett szavai alapján —, hogy a Tragédiában színre vitt eszmék nem hozhatnak megoldást, nem vezethetnek célra. Madách azonban tudatában volt annak, hogy a Tragédiában színre vitt eszmék sorsának drámai alakulása, értékelése egyáltalán nem függetleníthető valóságos társadalmi értékelésüktől, azaz eszmékről lévén szó, mint drámai kellékek egyáltalán nem sülyeszthetők le csupán erre a szerepükre.

E koncepciónak megfelelően, azokat az eszméket, amelyeket értékesnek, progresszívnek vélt, nem vitte színre a Tragédiában, vagy ha igen, akkor azt mint használhatatlan ábrázolta, pl. a párizsi színben. Félreértések elkerülése végett itt megjegyzem, hogy semmilyen szocialista eszmerendszernek a *társadalomra* vonatkozó tanítását nem ábrázolta és nem gúnyolta ki a Tragédiában. Ennek bizonyításával írásom más részén foglalkozom.

Ezt a pesszimiztikus, mindent sötéten mutató művészi koncepciót Madách már előbb tárgyalt válsága sugallta. Madách azonban a magyar valóság általa végletesen felvetett minden kiúttalansága, reménytelensége ellenére cselekedni akart, s ez a gondolat a Tragédiában is helyet kapott a minden családása ellenére is küzdeni akaró Adám személyében. A Madách válságára visszavezethető pesszimista koncepció és az ezzel viaskodó tenniakarás küzdelme adja a Tragédia egész menetén érvényesülő, magával ragadó drámai lüktetést.

A Tragédia koncepcióját úgy vélem, sikerült Madáchnak megvalósítania. Az ellentmondást ez esetben nem is a tervezet és a megvalósulás között látom, hanem abban, hogy ez a koncepció ösztönös volt. Amikor Madách Erdélyi János vádjai ellen védekezett, olyan koncepciót tudatosít magában, ami a Tragédiában tulajdonképpen nem érvényesül, azt tudniillik, hogy: „... az eszme folyton fejlik, s győz és nemesedik.”⁷ Tagadhatatlanul része azonban a műnek Adám minden eszmében való családás utáni tenniakarása. Így található meg a Tragédiában a pesszimista művészi koncepcióval együtt a drámai cselekményben, de a madáchi életműben is érvényesülő elpusztíthatatlan, magával egyenrangú eszmetársat egyelőre nem leelő vitalitás. Madách önmaga ösztönös s a Tragédiában valóban érvényesülő koncepciójának tudatos, helyes magyarázatát Szász Károlyhoz írt, idézett levelében adja.

A Tragédia színeinek felosztása látszólag nem tartozik a mű eszmeisége elemzésének körébe. A forma és a tartalom azonban ez esetben sem választható el egymástól. E gondolat érvényesül a színek hagyományos felosztásában is, így pl. akkor, amikor a párizsi színről — mint álom az álomban — a drámai szerkesztéssel az eszmeiség vonatkozásában külön kiemelt színről beszélünk. A forma és a tartalom egysége gondolatának, úgy vélem, az eddigieknél jobban kell érvényesülnie a Tragédia színeinek felosztásakor a mű eszmeiségének helyesebb mérlegelése érdekében. A hagyományos felosztás dramaturgiai síkon a Tragédiában megkülönböztet keretszíneket és ezek által keretbe foglalt álomképeket. Magukat az álomképeket fel

⁶ MADÁCH Imrei. Összes Művei. II. Bp. 1942. 947.
⁷ I. m. 877.

szokták osztani történeti színekre és a jövő színeire. E megkülönböztetés azonban nem hibátlan, hiszen a felosztás nem egységes logikai alapon történik. Ugyanis bizonyos színek *tartalmuk* alapján nevezhetünk történeti színeknek, másokat pedig az *időbeliség* szempontját érvényesítve a jövő színeinek. Az időbeliség alapján a Tragédia álmoképeit mint a múltat, a jelent — Madách korát — és a jövőt bemutató színekre oszthatjuk fel. Az álmoképek tartalma alapján pedig történeti — de nem történelmi hitelességű — és *elméleti színek*et különböztetünk meg. A különbség látszólag nem nagy, csupán az *elméleti színek kategóriája új*. Ha a tartalom alapján vizsgáljuk a színeket és az időbeliséggel szinkronizáljuk, nem vitás, hogy az elméleti színek cselekménye a jövőben, pontosabban a Tragédia álmoképeinek jövőjében — játszódik. Azt sem lehet tagadni, hogy e jövő szférát a művet befogadó néző, olvasó, ha nem is a maga személyes, de az emberiség jövőjeként foghat fel a Tragédia alapján. Az elméleti színek tartalmával kapcsolatban ne higgyük, hogy az emberiség jövőjéről csak haladó, progresszív elméletek születtek. Madách sem csak a haladó és progresszív elméleteket használhatta fel. Ellenkezőleg, amikor figyelembe vesszük Madách világnézetének alapjait, műve megszületésének körülményeit s a Tragédia ezektől determinált pesszimista koncepcióját, akkor le kell szögeznünk, hogy haladó, progresszív elméleteket az elméleti színekben nem használhatott fel, mert ezzel a Tragédia koncepciójának egységét zúzta volna szét. Ezek a színek tehát nem egyszerűen a jövő színei, hanem olyan *elméleti színek*, amelyek a Tragédia jövő szférájában játszódnak le, s ezen elméleti színek tartalmi anyagának kiválasztása egyedül a Tragédia koncepciójának van, a semmi másnak nincs alárendelve. Azt hiszem, hogy az elméleti szín kategóriája elsőlegi nemcsak e színek, hanem az egész mű eszmeiségének a koncepcióval szoros egységben való vizsgálát is.

A Tragédia legfőbb kérdése a haladásra vonatkozik. Mégis, mikor arra kell választ adni, mit is ért Madách haladáson, a mű alapján nem könnyű erre felelni. Madách a Tragédiában a haladást két, egymással összefüggő szálon ábrázolja és értelmezi. Az egyik szálon arra keres választ: van-e haladás az emberiségnek a természettel vívott harcában. A másik szálon pedig azt kutatja: tapasztalható-e társadalmi haladás.

Madách a Tragédiában mindenekelőtt arra keresett választ, van-e haladás az emberiség természettel vívott harcában. Magának a kérdésnek a felvetése is Madách valóságérzékére utal, még inkább a kérdés taglalása. A műből ugyanis világosan kiténik, Madách igen jól látja, hogy minden egyéb haladás az e téren elért eredménytől függ. De a haladás e szálon futó értelmezését Madáchnak más is sugallja, így a Tragédia koncepciója is. Melyek voltak ezek a Tragédia pesszimista koncepciójába jól beilleszthető tudományos elméletek? Ilyenek voltak a determinista tanok, az entrópia és Fourier elmélete. A Tragédiában felhasználta Madách az entrópia idealista értelmezését, amely szerint bekövetkezik egy olyan állapot, amikor minden energia hőenergiává alakul át és minden hőmérsékletkülönbség kiegyenlítődik, vagyis megszűnnek a világ anyagi létezésének feltételei, az emberiség elsatnyul, kipusztul.

A Tragédia eszmeiségére jelentős hatást gyakorolt Fourier elmélete is. Ez a kapcsolat — mint Waldapfel József rámutatott — egyáltalán nem szűkíthető le a XII. szín keretének Fourier-re visszavezethető elvezetésére. A Tragédiában ugyanis nem csak ez bizonyítja, hogy költője kitűnően ismerte Fourier elméletét. Ennek hatását látjuk az elméleti színekben, de a mű kompozíciójának kialakításában is. Fourier falanszter-elmélete egy kozmológiai-történelmi rendszerbe illeszkedik. Elméletében az emberiség történetét elég pontosan meghatározott tartalmú időszakokra osztja, amelyben a Nap kihűlése folytán következik be a végenség, a végső hanyatlás, ezzel együtt jár a társadalmi fejlődés eredményeinek teljes megsemmisülése, az emberiség testi, szellemi, erkölcsi elkorcsosulása. Ez a korszak Fourier elméletében ötezer évet ölel fel. A Tragédia falanszter színeinek tudósa ezt mondja a végső hanyatlás küszöbén: — „Négy ezredév után a Nap kihűl.” — bizonyítva mennyire szoros a kapcsolat Fourier elmélete és Madách Tragédiája között. Fourier szerint az emberiségnek ez a fizikai, szellemi elkorcsosulása, pusztulása elkerülhetetlen. Számára azonban ez objektív távlat, és nem nyugtalanítja. Engels Fourier érdemei közt említi, hogy ő beszél először a pusztulásról nem természet-tudományos, hanem történeti vonatkozásban, mint az emberföltötti történelemnek szükség-szerű mozzanatáról. Az entrópia tanának és Fourier elméletének nem jelentéktelen hatása volt Madách művére.

A falanszter szintől kezdve az elméleti színekben az emberiségnek a természettel vívott harca kerül ismét a cselekmény előterébe. Ez a küzdelem azonban, szemben az eddigi ábrázolt emelkedést mutató folyamattal, egyre kilátástalanabb lesz. A természettől való fokozatosan csökkenő függés, amely az eddigi színekben érvényesült, az elméleti színekben fordított irányt vesz, és az emberiségnek a természettől való végtelen kiszolgáltatottságig halad. Nem nehéz belátni, hogy az elméleti színek megalkotására nagy hatással volt Fourier elmélete, melynek tulajdonképpen része az entrópia tanítása is, de ebben a fourier-i keretben más elméletek, eszmék is helyet kaptak, melyeknek kimutatása a falanszter szín társadalmi szempontból történő elemzésekor lesz perdöntő.

A falanszter szín már kezdettől fogva vitás kérdése a Madách-kritikának, s ez a szín előterében áll a marxista irodalomtörténetírás Madách-értékelésében is. Az értékelések azonban tévutakra vezethetnek, ha e színt kiragadjuk a Tragédia egészéből, ha figyelmen kívül hagyjuk a mű koncepciójával meglévő összefüggéseit. A falanszter színről az elemzők közül egyesek megállapítják; a Tragédia falanszterében nem a tudományos szocializmusról, hanem az utópista szocializmusról, illetve annak is csak torz ábrázolásáról van szó. Mások pedig a Tragédia falanszterét a londoni szín s a kapitalizmus bírálata folytatásaként értékelve igyekeznek Madáchot mentetegetni. Azoknak, akik a Tragédia falanszterében a szocializmus ábrázolását látják, igen komoly ösztönzést adott Madách, amikor Erdélyi János kritikájára válaszolva ezt írja: „A vád a szocializmust nézi, mintha én azt gúny tárgyául akarnám tenni. — Csak azt akarom kihozni, hogy midőn a szocializmus gúnyolásával is vádolsz, akkor szabadság, kereszténység, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával, mik az egyes részeknek tárgyai.”⁸

Mit mutat azonban maga a mű? Azt, hogy a Tragédia elméleti színeiben — így a falanszterben sem — a tudományos szocializmus, de még az utópista szocializmus *társadalomra vonatkozó* elméletének felhasználására, ábrázolására, kigúnyolására és torz formában való bemutatására nem került sor. A Tragédiában nem került sor a szocializmus társadalomra vonatkozó elméletének színre vitelére még akkor sem, ha a szocializmus ábrázolását Madách Erdélyi János vádjától megzavarodva el is ismeri. Ha felelősség terheli Madáchot az elméleti színekkel kapcsolatban, az nem az, hogy ezekben a szocializmust ábrázolta és kigúnyolta, hanem az, hogy Erdélyi János e vádját a megírt Tragédia alapján nem volt képes cáfolni és visszautasítani. Erdélyi ugyanis a formalizmus hibájába esett, amikor a falanszter elnevezés alapján, mely csak a szín keretére vonatkozik — anélkül, hogy filológiai alapossággal, de még inkább tartalmi elemzéssel tisztázta volna eszmei lényegét — a színt a szocializmus eszméinek kigúnyolásaként fogta fel. Lehet, hogy a korabeli burzsoá kritika és közgondolkodás olyannak fogta fel és képzelte a szocializmust, mint amilyen a Tragédia falanszter színének társadalmá. Erdélyi feladata azonban nem az lett volna, hogy ezt a véleményt megerősítse, sőt inspirálja. Erdélyi a Tragédia esetében egyenlőségjelet tett a mű pesszimizmusa és a reakció közé, noha ezek korántsem azonosak. Erdélyi súlyos örökséget hagyott a Madách-irodalomban, s nem kis „érdeme” volt abban, hogy a reakció a Tragédiát sokáig magáénak vallhatta.

Az elméleti színek anyagául Madách olyan elméleteket használt fel, amelyek megfeleltek a mű nemzeti, társadalmi és a költő egyéni körülményeitől determinált pesszimizista koncepciójának. Ezt a kiválasztást egyáltalán nem befolyásolta az a tény, hogy az elméleti színek a Tragédia jövő szférájában játszódnak le. Nincs semmi különös és szabálytalan abban, hogy Madách az elméleti színek eszmei anyagául felhasználta Fourier elméletének természettudományos vonatkozásait, és a Tragédia falanszterének társadalmát pedig — a fourier-i természettudományos elmélet adta keretek között — a platóni államelméletnek megfelelően rendezte be. A Tragédia falanszter színének eszmei anyagát tekintve rendkívül heterogén és nem mentes az anakronizmustól, az írónak azonban joga volt ezt tenni. Naiv dolog azt hinni, hogy az emberiség jövőjéről csak a szocializmus ma már győzelmes elmélete született meg, de legalább annyira naiv az a követelés is, amely a liberális világnézetű Madáchtól a szocializmus eszmei győzelmének ábrázolását várja el. Madách akár tudatosan, akár ösztönösen, de a szocializmus társadalomra vonatkozó eszméit nem vitte színre a Tragédiában.

Mivel a Tragédia falanszterében Fourier és Platón elméletének felhasználására is sor került, ez sok felületen elemzésre adott okot. Fourier az emberi haladás és szocialista gondolat egyik legnagyobb úttörője, a Tragédia téves értelmezése révén teljesen meghamisítva került be a magyar irodalmi köztudatba. Fourier írásaiban az ellenkezőjét hirdette annak, amit Madách a Tragédia falanszter színének társadalmát ábrázolva szemléltet. A kutatók, akik forrástanulmányok alapján foglalkoztak a Tragédia XII. színével, egybehangzóan megállapították, hogy Madách Fourier-től csupán a falanszter nevet kölcsönözte. Ez a megállapítás annyiban helyes, amennyiben Fourier elméletének társadalmi berendezésére vonatkozik. A Tragédia falanszterét azonban — melyben a Fourier által meghirdetett természeti körülmények dominálnak — Madách a platóni államelméletnek megfelelően népesítette be.

A falanszter szín cselekménye a Fourier által feltételezett, 5000 évet kitevő, a földi élet végét jelentő utolsó hanyatlás korszakában játszódik. Arra pedig, hogy a Tragédia falanszterében mennyire a Platón által elképzelt állam ábrázolására került sor, a falanszterből vett idézetek szolgáltatják a tartalmi egyezéssel túl a bizonyosságot. Madách Platón szerepeltetésével alkalmas talált arra, hogy forrására félreérthetetlenül rámutasson:

„Ah, mily szerep jutott, *Plátó, neked*
A társaságban, mely után epedtél!”

⁸ I. m. 876 — 877.

A falanszter szín emberéről pedig ezt mondja:

„Oh mennyi ismerős mindenfelé
És mennyi szellem, mennyi őserő.

S mi egyformára, mily törpére szűrte
Az állam.”

Ha összehasonlítjuk tartalmában a fourier-i falansztert a Tragédia falanszterével és Plátón Államának társadalmával, akkor megállapíthatjuk, hogy a Tragédia falansztere Fourier falanszterének társadalmi berendezésével semmiben nem azonos, hanem a Fourier falanszterének társadalmával teljesen ellentétes, Plátón által elképzelt társadalommal mutat lényeges egyezést. Fourier szerint a munka mindenki számára szükségesség, de nem szabad teherré válnia, hanem élvezetnek, vonzónak kell lennie. Ilyen azonban csak úgy lehet, ha mindenki azt végzi, amihez hajlamot érez, emellett gyakran kell változtatni a foglalkozást. Így ír erről Fourier: „Nem egy, hanem húsz képességet kell kibontakoztatni egy gyermeknél, aki alig érte el a harmadik évet.”⁹ „Az egészség szükségszerűen kárt szenved, ha az ember tizenkét órát kénytelen fordítani egyforma munkára. Még rosszabb, ha ezt a munkát egész éven át nap mint nap meg kell ismételni.”¹⁰ „A mi célunk az, hogy megteremtjük a hajlamok önkéntes egymásbakapcsolódó mechanizmusát anélkül, hogy egyet is elnyomnánk közülük.”¹¹

A Tragédia falanszterében ennek ellenkezőjét látjuk, olyan állapotot, amilyenről Plátón *Állam* című művében olvashatunk: „Ámde a legelső és legfőbb szükségletük a létnek és az életnek kedvéért is a táplálék megszerzése . . . Hát aztán akkor dolgozna-e szebben valaki, ha egymaga sokféle mesterséget űzne, vagy mikor egymaga csak egyet? . . . E szerint hát több is lesz minden, meg szebb is, könnyebb is, ha egy ember csak egy dolgot végez.”¹² „A polgárokat csakis arra az egy foglalkozásra kell utasítanunk.”¹³ Míg Fourier falanszterében a hajlam és tehetség kibontakoztatására a művészetek terén is szabad lehetőség nyílik, addig a Tragédia falansztere e tekintetben is Plátón elgondolását tükrözi: „Vajon megengedhetjük-e hát egykönnyen, hogy a gyermekek csak úgy történetesen költött meséket halljanak és véssenek be lelkükbe . . . Semmi szín alatt sem engedünk meg ilyest . . . azok közül, amiket most mesélgetnek nekik, a legtöbbet el kell dobnunk . . . amelyeket Hesiodos meg Homéros mondott el nekünk meg a többi költők.”¹⁴ A Plátón által elképzelt államból, mint a fenti idézetek is mutatják, számúzik a művészeteket.

Fourier-nél házasságot, ha ugyan még annak nevezhetjük, ki-ki tetszése szerint köthet és bonthat, ellenben Plátón, hogy a születés kiváltságát kiirtsa, megsemmisíti a családot. Plátón kimondja a nők közösségét — legalábbis némely társadalmi osztályra —, úgy, hogy a harcosok kasztjában egy nő se lakik külön egy férfival. A gyerekek közös tulajdonai az államnak, születésük után az állam átveszi és a közös nevelőbe adja a gyermekeket, ahol az anyák táplálhatják ugyan őket, ügyelvén azonban, hogy senki meg ne találja a maga gyermekét. Így a gyermeki szeretet a Plátón-féle államban nem létezik, de nem sokkal erősebb a hitvesi sem, és ahol szükséges, a hatóság eszközli a házasságot sorshúzás útján. Házasságot a Tragédia falanszterében sem egyéni tetszés, hanem a hatóságok akarata szerint kötnek, s a gyerekeket közösen nevelik, bár nem mindjárt születésüktől fogva. A családi élet itt is fel van áldozva, amint az aggastyán igen határozottan ki is jelenti:

„Ha a család előítéletét
Éledni hagyjuk, rögtön összedül
Minden vívmánya a szent tudománynak.”

A Tragédia falanszterében — akárcsak Plátón Államában — a társadalom vezetését a tudósok, az öregek végzik. A Tragédia falanszterének diktátora is aggastyán: gerontokrácia uralkodik. A fenti összehasonlítások után, azt hiszem, teljesen világos, hogy a Tragédia falanszter színének *társadalmi vonatkozásban* az elnevezésen kívül semmi köze sincs Fourier falanszteréhez.

Madách a Tragédiában a haladást két síkon, az emberiségnek a természettel vívott küzdelmében és társadalmi vonatkozásban vizsgálja. A költő kora kérdéseire; a nemzeti függetlenség és a nemzet társadalmi haladásának problémáira keresett választ. Minthogy e kérdésekben a

⁹ August BEBEL: Charles Fourier élete és eszméi. Bp. 1962. 99.

¹⁰ I. m. 108.

¹¹ I. m. 102.

¹² SIMON JÓZSEF Sándor: Platon állama. 1904. 121—125.

¹³ I. m. 261.

¹⁴ I. m. 145.

kompromisszum lehetőségét elutasítva kiutat nem látott, a haladás egyenes vonalú felfogásában való hite megrendült, visszájára fordult. Ez a kiúttalanság determinálta a Tragédia pesszimizista koncepcióját, s ennek megfelelően Madách műve írásakor olyan elméleteket karolt fel, melyek a haladást illetően kételkedést és pesszimizmusát alátámasztották. Az olyan elméleteknek a félhasználsa, melyek végül is az embert mint a természettel szemben elbukót fogják fel, azt is lehetővé tette a költő számára, hogy a társadalmi haladás terén vívott harc végső problémáját — eredményességét, hasznos vagy hasztalan voltát — megkerülje, nyitva hagyja, s csak a természettel szembeni harcot ítélje a XIV. színben elbukónak, hasztalannak.

De Madách, ha a maga és nemzete harcát kilátástalannak ítélte is meg, nem tudott lemondani a haladásról és az érte való küzdelemről. Noha a küzdelem célját egyelőre csak etikai síkon, magában a küzdés eszméjében találta is meg.

Bernáth Attila

A Tragédia-fordítás úttörője

Dux Adolf

A lexikonok számon tartják munkássága főágait: publicista, esztéta, színházkritikus és műfordító.

De arról a Tragédia-monográfiák legtöbbször, de még a legújabb Irodalmi Lexikon is megfeledkezik, hogy ő volt *Az ember tragédiája első fordítója.*

Úttörője tehát a madáchi főmű világsikerének.

Dux Adolf Pozsonyban született 1822. október 25-én. Bölceletet tanult és jogot. 1847-től a Pressburger Zeitung munkatársa. Ugyanabban az évben, saját fordításában, ő ad ki — elsőként idegen nyelven — Petőfi-vers válogatást Bécsben: „Ausgewählte Dichtungen von Petőfi, 1847.”

Bécsben doktorált, és az Österreichische Zeitung szerkesztőségében dolgozott. Verseket írt s fordított magyarból a lap számára. Nehezen tűri a reakciós bécsi atmoszférát, és visszatér Pozsonyba. Tanárkodik és szorgalmasan ír a Pressburger Zeitungba.

1858-ban Budapestre költözik, s élete végéig a Pester Lloyd munkatársa. Főként kritikai és esztétikai cikkeket ír.

Németre fordítja a *Bánk bánt*, Arany, Eötvös, Jókai, Gyulai műveiből fordít és történeti munkákat is.

A *bohózat elmélete* című tanulmányával pályadíjat nyert, s az meg is jelent a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban. Tagja lett a Kisfaludy Társaságnak.

Dux-Dóczy Lajossal, a későbbi Tragédia-fordítóval *csak* névrokonságban van.

1881. november 20-án halt meg Budapesten.

Nagy Iván, a neves genealógus, mikor értesült, hogy Arany János elismeréssel nyilatkozott *Az ember tragédiájáról*, s hogy a Kisfaludy Társaság tagjai is — Toldy Ferenc, Csengeri János, Szász Károly — milyen lelkes megjegyzésekkel hallgatták a művet Arany János bemutató felolvasásában, 1861. október 21-én kelt levelében gratulált Madáchnak: „... Nem Nógrád, a haza dísze vagy te már!...”

1861. november végén Nagy Iván újabb levélben írja sztrégovai barátjának: „... Soraid bizonyossá tőnek ama erős és kellemes hitemben, hogy *Az ember tragédiája* jeles szerzőjéül tisztelhetlek és *tisztelhet a világ*,... (a kiemelés Nagy Iváné)... műved német vagy egyéb nyelvre lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világhírűvé váland, és epochát fog csinálni a világirodalomban...”

Nagy Iván jóslata hamarabb bevált, mint gondolta.

Az ember tragédiája 1861-es címlapdatummal, de 1862. január 16-án jelent meg. *Tíz nap múlva*, 1862. január 26-án, a Pester Lloyd már részleteket kezd belőle közölni Dux Adolf fordításában. A február 2-i és február 9-i szám folytatja a közlést.

A január 26-i szám megfelelő bevezetés után a harmadik és tizenötödik színből közöl részleteket, közli a mű zárósróit is, közbevetett tartalmi ismertetéssel. A február 2-i szám a londoni szín elejéről, közepéről és végéről közöl jelentős sorokat — elemző megjegyzésekkel. Végül a február 9-i szám közleménye a Tragédia egészének rövid értékelését adja.

Dux Adolf, ügyes újságíró, gyakran megfordulhatott a Kisfaludy Társaság háza táján, s mint szakmabeli, Emich Gusztáv nyomdájában is; bizonyosra vehető tehát, hogy nyomdai levonattól, sőt esetleg a Kéziratból, már a könyv megjelenése előtt megismerkedett a Tragédia szövegével.¹

¹ Bérczy Károly 1861. november 18-án kelt levele Madách Imréhez: „Olvastam Emich nyomdájában az első levonati ívet, s gratulálok a fényes sikerhez...”

De mindenképpen feltűnő, hogy ilyen gyorsan reagált a nyomtatásban alighogy megjelent nagy műre. Ez nemcsak újságírói szemfülesség, hiszen a mű megjelenésének egyszerű hírvivati közlése helyett három számon át folyamatosan közöl fordításos szemelvényeket és jelentős elemző szöveggel ismerteti a mű egészét.

Dux Adolf jó érzékkel azonnal felismerte a Tragédia eszmei és művészi jelentőségét.

Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht — von Emerich Madách. Herausgegeben von der Kisfaludy-Gesellschaft. A. D. (= Adolf Dux)

A fordító a Pester Lloyd fent említett három számában tizenkét félhasábnyi terjedelemben foglalkozik Az ember tragédiájával. Ebből 335 sor Tragédia-szöveg, a többi elemzés, értékelés, magyarázat.

Néhány mondatnyi szemelvény Dux Tragédia-értékeléséből:

Pester Lloyd, 1862. január 26., második oldal:

„Die vorliegende Dichtung wurde bei ihrem kürzlichen Erscheinen von einigen Journalen als *ungarischer Faust* bezeichnet, was jedoch nur in dem Sinne gelten mag, dass diese Dichtung ebenso wie Faust, dem Ringen des menschlichen Geistes nach Klarheit gerecht zu werden strebt; denn im Übrigen ist das ungarische Gedicht von dem deutschen Meisterwerke nach Form und Auffassung wesentlich verschieden. Faust ist eine grosse Natur, deren individuelles Leben die Geschichte der Menschheit abspiegelt. . . der Held des vorliegenden ungarischen Gedichtes hingegen ist die Menschheit selber, repräsentiert durch den Urmenschen, Adam, welcher in verschiedenen Perioden der Geschichte in immer neuer entsprechender Gestalt auftritt. . .”²

Szól a bevezetés még arról, hogy a Tragédiának a *Faust*hoz és Milton *Elveszett Paradicsomá*hoz való némi hasonlósága azonos ősforrásra — Jób könyve — vezethető vissza.

Pester Lloyd, 1862. február 9., második oldal:

„Madách's Dichtung ist von durchaus origineller Auffassung. . . Solche Dichtungen sind die Kometen der Poesie, und gleichen sich unter einander höchstens darin, dass das böse Prinzip am Ende unterliegt, dass dem guten Prinzip der endliche Sieg prophezeit wird. . .”³

A továbbiakban megemlíti Dux, hogy a Tragédiát némelyek bizonylani kozmopolita hangvételűnek érzik majd, mert kifejezetten csak két nemzeti vonás benne; egyik a Falanszter-színben, ahol Ádám hiányolja a haza fogalmát, másik az Eszkimó-színben, ahol Hunyadit említi Madách. A nacionalista mértéktartást azonban éppen a mű jelességéért kell számon tartanunk — folytatja Dux Adolf. Ezért értékelését így fejezi be: „. . . Dass dieselbe so kosmopolitische Natur, dass sie im Ganzen frei von Phrasen und Floskelwerk ist — das ist es, was sie, nebst ihren übrigen gerühmten Eigenschaften, für die ungarische Literatur zu einem epochmachenden Werk erhebt. Es muss darin die gesunde Reaktion gegen das krankhafte Wesen der ungarisch poetischen Erscheinungen der jüngsten Periode begrüsst werden, — die Reaktion gegen die hohle Phrase, gegen unreifen Dilettantismus. . . Und Dank dieser Reaktion ist Madách's geistvolles Werk eine patriotische That.”⁴

Jellemzőnek kell tartanunk, hogy Dux bemutatásra szánt fordítás-szemelvényeinek nyitó-sora: (Ádám Luciferhez): „Lass, wie du es versprachst, mich Alles wissen.“: „Hagyj tudnom mindent, úgy mint megfogadtát.”⁵

Ez a nyitó-sor mutatja, hogy Dux helyesen felismerte: Az *ember tragédiájának* eszmei profilja az intellektualitás.

Mivel a Pester Lloydnak meglehetősen széles olvasótábora volt, e szemelvények és ismertetés nyomán bizonylani sokan kaptak indítást az eredeti mű olvasására.

De meggyőződésünk, hogy Dux — bár töredékes — fordítása kapunyitás volt az utána következő német fordítások előtt is.⁶

² „Az előttünk levő költeményt nemrégii megjelenésekor némely újság *magyar Faustnak* nevezte, ami azonban csak abban az értelemben lehet érvényes, hogy ez a költemény éppen úgy, mint Faust, az emberi szellem tisztánlátásra való törekvésért igyekszik igazolni: mert egyébként a magyar költemény a német remekműtől formában és felfogásban lényegesen különbözik. Faust egy nagy egyén, akinek egyéni élete az emberiség életét tükrözi, . . . ezzel szemben a magyar költemény hőse maga az emberiség, melyet az emberös, Ádám, képvisel, aki a történelem különböző korszakaiban mindig új, megfelelő alakzattal lép föl. . .”

³ „Madách költeménye teljességgel eredeti felfogású. . . Az ilyen költemények a költészet üstökösei, és egyebek mellett főként abban hasonlítanak egymáshoz, hogy a gonosz princípiuma végül is vereséget szenved, és a jó princípiumának jóslják a végső győzelmet. . .”

⁴ . . . Ez a kozmopolita jelleg, hogy egészében mentes a frázisoktól és szóvirágoktól, emeli egyéb jelentős tulajdonságai mellett a magyar irodalom számára korszakalkotó művé. A legújabb korszak beteges jellegű magyar költői kiadványai egészséges reakcióját kell benne üdvözlönnünk — az üres frázis, az értetlen dilettantizmus reakcióját. . . És hála ennek a reakciónak, Madách szellem-teljes műve — *hazafias* tett.”

⁵ Harmadik szín, 506. sor. TOLNAI Vilmos 1923-as kritikai kiadása szerint.

⁶ Az *ember tragédiájának*, Dux töredékei mellett, eddig a következő német fordításai vannak: Alexander Diezte, 1865. (Első teljes német fordítás) Alexander Fischer, 1886; Josef Siebenlist, 1886; Andor Sponer, 1887; Julius Lechner 1888; Ludwig Döczi, 1891; Eugen Planer 1891; Jenő Mohácsi, 1933; Ernst Leopold Stahl, 1938; Elsa Reitter Podhradzky, 1940; Rudolf Henz 1967 („Nachdichtung”); — Claude d'Acy, 1965 részlet, XII.1. szín); kéziratban: Kertbeni Károly, Erdélyi Károly, Czöbel Minka és Preinreich Gyuláné töredék).

Kapunyitás volt úgy is, hogy másokat is fordításra indított. Erős valószínűséggel feltehető, hogy Alexander Dietze, az ötvenes évek végén Magyarországra került, s nyelvünket igen hamar elsajátított német tanár 1862-ben a Dux-fordította szemelvények indítására kezdte el az 1865-ben megjelent teljes Tragédia-fordítását.

Dux azonban úgy is kaput nyitott, hogy fordítása nyelvileg hatott a későbbi német fordításokra.

A londoni szint nyitó — hűség és költőiség tekintetében egyaránt jó — kórusrészlet egy-egy szava, sőt sora jelentkezik, vagy átcseng a későbbi fordításokban:

2594. sor: „Halld csak igéző dalát”:

Dux: „Hör' nur seinen Zaubersang”.

Dietze azonosan: „Hör nur seinen Zaubersang”.

Siebenlist azonosan: „Hör nur seinen Zaubersang.”

Lechner hasonlóan: „Hör nur sein Zauberlied”.

Ugyanennek a londoni kórusrészletnek második mondata, 2573. sor:

„Mindenik hab új világ”.

Dux: „Jede Welle eine Welt”.

Mohácsi azonosan: „Jede Welle eine Welt”.

Ugyancsak szóismétléseket, mondatátcsengéseket lehet megfigyelni többek között a Tragédia zárósorainál.

Legyen elég csak a legutolsó sorra utalni:

„... küzdj és bizva bizzál”.

Dux: „Kämpfe und vertraue”.

Siebenlist azonosan: „Kämpfe und vertraue”.

Julius Lechner, Andor Sponer, Elsa Reitter Páhradszky, Rudolf Henz s még a mindmáig legjobb Tragédia-fordítónak tartott Mohácsi is azonosan: „... Kämpfe und vertraue”.

Ez a számos szó és betű szerinti egyezés semmiképpen sem lehet csak „véletlen ráhibázás”.

Dux Adolf Pestre Lloyd-beli három Tragédia-cikkét, s benne a drámai költemény részletfordításait — ezt is meg kell említenünk — maga Madách is látta, s mert jól tudott németül, olvasta is. Sőt, alapos okunk van feltételezni, hogy a fordítást — megjelenése előtt — autorizálta is.

Eötvös József 1862. január 9-én a következő levelet írja Madách Imrének:⁷

„Hat hetet töltvén a kiszingeni fürdőben, az ide mellélt levél és fordítás csak tegnapelőtt jött kezembe. Hosszú távollétem miatt mindenben elmaradva, sokkal inkább el vagyok foglalta, semhogy e fordítást, amit oly szívesen tennék, jeles műveddel összevessem, s így a fordítónak kívánatja szerint inkább egyúttal elküldöm munkáját, melyről náladnál jobban úgysem ítélnéte senki.”

Ez a levél csak Dux Tragédia-fordítására vonatkozhatik, amelyet a fordító átnézésre elküldött Eötvösnek, ő pedig továbbította a legilletékesebbnek, Madách Imrének.

Meghatva kell arra gondolnunk, hogy az akkor már egyre betegobb költő mennyire örült, mikor tulajdon szemével láthatta, hogy Nagy Iván jóslata kezd bevalni.

Ennél jobban csak akkor örülhetett, mikor a Hölgyfutár 1863. július 18-i számában viszont már ezt olvashatta: „Dietze Sándor úr Madách Az Ember tragédiáját németre fordította. Előfizetheti rá a pesti Mode Zeitung szerkesztőségénél, Újvilág utca 17. sz.”

Ez már a Tragédia teljes német fordítása volt. Meg is jelent 1865-ben. De mert Madách ezt már nem érthette meg, annál jólesőbb arra gondolnunk, hogy Dux töredékfordítását még láthatta.

Nem tudjuk, hogy Dux Adolf miért nem folytatta a fordítást. Beteges ember volt, talán azért hagyta abba. Vagy mert hírért vette, hogy Alexander Dietze, vele szinte egyidőben, hozzáfogott a nagy mű teljes fordításához.

Összefoglalóan: Dux Adolf — bár töredékes — Tragédia-fordításának jelentőségét az adja, hogy a Tragédia ezzel szólal meg először idegen nyelven; a német olvasóközönség ebben kap először ízelítőt a műből; a magyar szöveg megjelenése után tíz nappal már felfigyeltet rá; felveti a mű értékelésének néhány fontos, mindmáig érvényes szempontját, s ellentmondva a Faust-plágium német kultúrgóg-szülte vádjának, erőteljesen hangsúlyozza a remekmű eredetiségét.

Madách Imre születésének 150. évfordulóján, a Tragédia-fordítások úttörője, Dux Adolf is megérdemli az értékelő emlékeztést.

Negyedévvel született Madách előtt.

Szabó József

⁷ STAUD Géza: Madách Imre Összes levelei. Bp. 1942. II. köt. 115.

A Lantvirágok és a magyar biedermeier költészet

Madách első lírai kötetének, az 1840-ben megjelenő *Lantvirágoknak* irodalomtörténeti jelentősége az egész életművön belül is viszonylagos. E korai zsongének vizsgálatát mégis két tényező indokolja: egyrészt a korabeli divatos költészettel való összevetés, másrészt azoknak a csíráknak a kutatása, amelyek már a fiatal költő egyéniségében is a későbbi nagy lehetőségek és a sajátos alkotói profil körvonalait sejtetik. A *Lantvirágok* a kezdő lépést jelenti azon az úton, amely a korabeli irodalmi élet felszíne alatt meghúzódó életmű látható kiteljesedéséig vezet. Minden egyes darabja a biedermeier költészet szellemének hódol. Ebben a hódolatban azonban több a valódi fájdalom és természetes érzélem, mint ahogy azt ez a stílus megkövetelné vagy megérdemelné. Egy tizenhét éves, szerelmében csalódott ifjú kialakulatlan egyénisége — szinte törvénytörően — a kor divatos áramlatának hatása alá kerül; a boldogtalanság, fájdalom és csalódottság forrása azonban nála elsősorban nem a kordivat, hanem a mély átélés, amely hű kifejezőformát vélt találni a biedermeier költői modorában.

Lónyay Menyhérthez írt levelei bizonyítják, hogy a csalódás az amúgy is pesszimizmusra hajló fiatal Madáchot mennyire lehangolta. „Ez legszebb üdőszakom volt, mert ebben szerettem, s ez oly dütső volt, minőt ez előtt nem képzelheték” — írja barátjának. Elvesztése miatti kétségbeesést pedig így festi: „A jövő setétben van, gyász e setét, melynek rejtekéből nekem nyár nem ínt — szép, fényes álmaim mind össze olvadtak az egyben és úgy állok, miként a számkivetett honja határain, ha vissza néz, könnyébe sugárzik vissza a szent haza képe.”

Ugyanez az alaphang vonul végig a kötetben is. Mesterei, akik nyomán elindul: Bajza, Vörösmarty, Verseghy, Tóth Lőrinc, Szemere, Kölcsey, Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Berzsenyi, de mottókat kölcsönöz Schillertől, Goethétől, Calderontól, Tibullustól is. Verseiben egyetlen halk és visszafojtott hangnemben panaszkodik el múltjának fájdalommal változott boldogságát, a természethez, álmaikhoz vagy a halál óhajtásához menekülve előle. Ezt a halk, szentimentális, biedermeier tónust időnként a korabeli romantika szenvedélyes viharzása töri át, s e kettő határozza meg a *Lantvirágok* stílusát.

A kötet leggyakrabban visszatérő témája a kedves szemének dicsőítése. Előfordul, hogy csak egy elem a versen belül, de önálló költeményekben is megéneklí. Ilyenek például az *Ajánlat*, *A dalnok jutalma*, *A pár szem*, *Aldás, átok*, *Kék szem*, *Az ő szemei*, *Sóhajok*. A bennük kifejezett fennkölt vagy szentimentális természeti kép és a költői érzélem párhuzamba állítása igen kedvelt beidermeier motívum. A négyes és hármas jambusok a divatos németes iskola verselési gyakorlatát tükrözik, a metaforák és jelzős szerkezetek az érzelmes közönség meghatódására számító kordivatot. Kazinczy *A sajka* című szonettje már egyik őse és talán fő ihletője az ilyen típusú költeményeknek, de Bajza *Sajkadal* vagy *Élet* című dalait is ismerhette Madách. *A pár szem* magán viseli ezek hatásait. Az „élet tengere”, az égi „hú vezérlő”-be vetett remény, az evilági vagy túlvilági boldogság mint révpárt Kazinczy és Bajza kelléktárából valók. Csak a végső csattanóban tér el tőlük az ifjú Madách, mikor a kedves lány szemének üdvözítő erejét az égi boldogság elé helyezi.

„S ez üdv örök ha lesz,
Mely az egekbe van:
Mí üdv lehet szemed
Dicső sugáriban?”

(*A pár szem*)

A könnyed, jambikus dalforma és a nehézveretű romantikus nyelvezet disszonanciájában (pl. *Kék szem*) már megmutatkozik a madáchi kettős én, mely a porig sújtott pesszimizmusból és az érzelmi telítettségű újjongó optimizmusból áll össze anélkül, hogy az ellentétek viharzását kiegyenlítené a szintézisben. A dal keretei nehezen bírják el ezt a nagy, romantikus hullámzást. Az effajta daltípusok tartalmi és hangulati kiegyensúlyozottságot igényelnek, amely szintelenséggel és jellegtelenséggel párosul ugyan, de csak így tarthatja meg szerves egységét. Az Athenaeum 1840-es évfolyamán több példa is kínálkozik ennek bizonyítására: Vachott Sándor *Elsőség* (Ath. 1840. II. félév 19. szám) vagy Nagy Imre *Ég* című költeménye (Ath. 1840. II. félév 27. szám). A szentimentális könnyedség jellemezte már Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelmének* VII. énekét is, amely a szeretett lány két szemének himnikus dicsőítésével kezdődik, de ugyanez áll Kisfaludy Károly *A szem hatalma* vagy *Óhajítás* című verseire is. Vörösmarty nyelvi eszközeit már a romantika erőteljesebb kifejezőmódjával gazdagítja. Madách e tekintetben hozzá áll a legközelebb. *Az ő szemei* egy el nem hanyagolható, jellegzetesen madáchi kifejezést is tartalmaz: „Ő adá a pernyi élet.”

A pillanat örömeinek élvezése, „a perc költészete” vissza-visszatérő motívum lesz; későbbi verseiben éppúgy fellelhető, mint Az ember tragédiájában, s mindenkor sajátos ellenpólusként jelent meg a világot átfogó tragikus létezés mellett.

A feloldatlan s talán szándékosan kiélezett disszonancia jellemzi az *Áldás, átok* című ódai magaslatoakat ostromló dalt is.

„Üvölt az ég, lesújtva átkait,
Boruba ful a néma láthatár,
S a tar mezők lesorvadott körén:
Közelrepül a sárguló halál.

S borzalmaiban zajos imát kíván,
A föld üvöltve zugja azt felé,
S imát rebeg szíveinek érzete,
Szemének, az ha üdvöm elvevé.”

A természeti kép itt messze túlnő a szerelmi csalódás indokolta kereteken, s a fiatal Madách drámahőseinek lelki háborgását előlegezi. Kozmikus méreteivel szétfeszíti a mondanivaló arányait: az alá- és fölérendeltségi viszony ezáltal fölcserélődik. A *Férfi és nő* Heraclesének eget ostromló szerelmi szenvedélye, méltó párjáért esengő, Zeust felősségre vonó dikciója tombol már az *Áldás, átok* romantikus viharábrázolásában, és magasodik a biedermeier izlés követelte visszasán csengő imarebegés fölé. A lírában a drámai konfliktust, a drámában a lírai szenvedélyt feloldatlanul hagyó hangvétel szuggesztív kettőssége Madách legfőbb sajátossága marad mindvégig. Az *Áldás, átok* esetében a tartalom és a forma ellenpontozása is aláhúzza ezt. A nehézveretű drámai jambusok csak szembetűnőbbé teszik azt a medréből kilépő érzelmi áradatot, amelyet az első szerelmi csalódás elviselhetetlennek vélt fájdalma okoz.

Az „*édes kín*”, amelyet a *köszobornál hidegebb kedves* kegyetlensége vált ki a szentimentális költőből, a *Lantvirágok* nem egy dalában ott sajog. A drámai telítettség ezekből eltűnik, a lírai szenvedélyen is úrrá lesznek a kordivat követelményei. Jellemző, hogy nem a „nagyok” hatottak itt az ifjú Madáchra *Édes kín*, *Szép szebb* című verseiben, hanem egy Zorányi nevű költő az Athenaeum 1840. II. félévének 6. számában megjelent *Édes kín* című szonettje. Pedig példák sorozata állhatott előtte, mint Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelmének* 44., 49., 69. vagy 134. dala, Vörösmarty *A csermelyhez* vagy az *Ó* című verse, Kazinczy vagy Kölcsey *Édes kín* című dalocskája.

A beteljesülés reménye nélküli szerelem „édes kínjai” a szentimentalizmus előírásai szerint *halálvágyba* csapnak át. Az elmúlásba, az ígért boldogabb, szebb túlvilágba való távozás affektált óhajításának számtalan változatát produkálja a biedermeier. Az egyéni mondanivaló vagy stílus itt is mellékes, még a címadásban is azonosak maradnak. Példa erre Vachott Sándor és Riskó Ignác *Sejtes* című verse. Mindkettő az Athenaeumban jelent meg, Vachotté 1838-ben, Riskóé 1840-ben. Ugyancsak az Athenaeum 1839. évfolyamának I. félévi 19. számában egy Sedy nevű költő *A szenvedő* című versére a fiatal Madách líráját vizsgálva érdemes felfigyelnünk. Egy részlet:

„Halni vagy élni nekem nem egy, én
csak halni kívánok:
Élve kesereg lelkem, halva örömrre talál.”

Madách *Édességek* című epigramma-ciklusának első sorai:

„Élnem vagy halnom egy,
Amott a kő
Felettem: itt rideg,
S kegyetlen ő!”

Első drámakísérlésében, a *Commodusban* Maternus e szavakat intézi Virginiához: „Te érted meghalok. . . jutalmam ugyanis itt e jégkebel; amott megfagyva nyugalmat nyerek.”

Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelmének* 46. dala vagy Vörösmarty *A bonyhádi erdőben* című disztichonokba erőltetett halálvágyó szerelmes verse is ide kíváncskoznék. Ez utóbbi Madách említett epigrammáinak VI. költeményével formájában és romantikus hangvételében rokon. A szentimentális epekedés és a klasszikusan zárt versidom ellentéte ugyanolyan szembetűnő, mint a könnyű fajsúlyú szerelmi téma és a nehéz sodrású romantikus nyelvezet és képi látás. Madáchnál már-már komikus egymásra kényszerítése.

„Győz borus téren rabokat letiporva a zsarnok!
Átkozzák ezereken, s szíve a fénybe rideg:
Fegyvered oly gyöngéd, s mi erős letiporni az ellent,
Téged imádvá, ha a láncbaiban égre talál!”

(Madách: *Édességek* VI.)

Egyéniségének szuggesztív erejű disszonanciája itt még nem tudott győzedelmeskedni a költői kiforratlanságon.

A drámai erő hiánya, az érzelmek ellaposodása a kereszténység bizonyos eszméinek a szalonétet szabályaihoz hasonlított lírai változataiban a legszembetűnőbb. A halálsejtelmennek édes-sége a túlvilági boldogság ígértétén alapul (amely e lírában elsődlegesen a szerelmessel való zavartalan együttlétben kap értelmet). De a *hit, remény, szeretet* hármasság láncszeme is alkalmas a moralizáló hajlamok levezetésére. A langyos, erőtlén és iskolás modor éppúgy jellemző a téma feldolgozására, mint a beidermeier egész életségmódjának mindennapi megvalósulására. A három fogalom emlegetése, megszemélyesítése együtt és külön-külön egyaránt sűrűn előfordul. Kazinczy: *A hit szava* című klasszikus, alkaioszi strófákban írott ódája az antik mitológiai elemeket a beidermeier emlékkönyvstílusával vegyíti. Végső tanulsága:

„..... nekem
örvendezni illik, túrni, remélni!”

Kölcsey: *Remény, emlékezet* című moralizáló dala szinte iskolát teremtett a hit, remény, szeretet mellé odaállítva negyediknek az emlékezetet. Vörösmarty *Remény s emlékezet* e kételkedő hangvételével és bizonytalankodó hitével csatlakozik e témakörhöz. Az ifjú Madách pedig az *Édes-ségek V.* versében hódol a divatos fogalompár előtt. Az egyéni hangvétel hiánya még a „nagyokra” is jellemző, de az összetéveszthetőségig fokozódik a közepeseknél. Sujánszky *A hajós* (Ath. 1838. II. félév 10.), Erdélyi *Remény* (Ath. 1839. I. félév 50.), Bajza *A reményhez* vagy *A hit* című dalai is a korabeli költői divat illemlődexe szerint bánnak a rekvizitumokkal. Némi pozitív irányú eltérést mutatnak már azok a változatok, amelyek az általánosságok mellé odaállítják a reformkori célokért lelkesedő hazafias érzületet is, mint például az Athenaeum 1840. I. félévének XIX. számában Csongor név alatt megjelent *Kettős hit*, amely az Isten- és hazaszere-
tetet együttes működését tartja követendőnek.

Madách *A hit szavai hozzá* című háromrészes költeményében kizárólag a csalódott szerelmes lelkiállapotának a hit, remény, szeretet fogalmaival való párhuzamba állítását végzi el. A *Híben* elírja szerelme hiábavalóságát, a *Reményben* közli, hogy már csak a „sir ölében két remény-egem”, a *Szeretben* pedig, hogy:

„Szerettem őt! miként szeretni
nem tud
A pór tömeg”...

Ez utóbbi már tipikusan madáchi gondolat: A kivételes egyéniségek, a romantikus nagy emberek és a hétköznapi átlagemberének soha ki nem békíthető minőségi elkülönítése már itt, a *Lantvirágokban* tetten érhető.

A vallásos eszmevilág bizonyos asszimilációjának természetes velejárója az, hogy a XIX. század első felének szalonköltészete szereti az imába, *templomi áhitatba merülő nőt ábrázolni*. Vörösmarty 1824-ben írott *Az imádkozóhoz* című dala nem mentes a pajzánságtól, hiszen az ima közben legényt leső lányról szól benne, Beöthy Zsigmond *A könyörgő* című verse azonban már komoly hangvételű: arra kéri a hölgyet, imádkozzon a honért is. (Ath. 1838. II. félév 4.) Hory Farkas *Ő templomban* (Ath. 1840. I. félév 38.) a szép lány bájait és lelki tisztaságát csodálja. Madách *Adeline* és *Sóhajok* című költeményeiben párhuzamba állítja az ájtatoskodó és a házi foglalatosságait végző leányt; de míg a kedves a templomban megközelíthetetlen számára, otthoni tevékenysége közben vagy táncvígvalomban úgy érzi, szeretheti őt. Az égi és földi szerelem sok évszázados témája támad fel ezzel a motívumkörrel a beidermeier lírában, amely érdekes módon nemcsak a fiatal, hanem az érett Madáchnál is felfedezhető, hiszen a szerelmenek e kettőssége számára örök titok és kibékíthetetlen ellentét marad. Ebből táplálkozik teljesen egyéni nőszemlélete is, amely a rajongó tisztelet és az adáz gyűlölet váltakozására épül.

A reménytelenül egyoldalú szerelmet a siron túli boldogság ígérete mellett az *álom* oldhatja fel. A beidermeier szentimentális költészet passzivitása csak a képzelődés, az irrealitásos világában törik meg. Az álmodozásban szabadjára engedett fantáziát azonban minden esetben kijózanítják a megmásíthatatlan tények. Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelmének* 51. dalát, Vörösmarty *Álom* című epekedő románcát, az *Álom és való* és a *Még gondok nélkül* kezdetű, disztichonokban írt költeményét, valamint Kisfaludy Károly *Késő bú* című dalát bizonyára ismerte Madách, hiszen a *Lantvirágok Álomkérésében* — amelynek szövege a *Candida* II. részében két szakasz betoldásával s némi változtatással újra visszatér — ő is az álom—való ellentétének kedvelt motívumához nyúl. De míg például a huszonkét éves Vörösmarty *Álom és való* című költeménye zárt epigrammai szerkezetével, az őszinte érzelmeket kellő határfokon továbbítani tudó választékos nyelvezetével hiteles művészi teljesítményt nyújt, addig Madách verse szintelennek, jelentéktelennek, szerkezetileg szétesőnek bizonyul. Madách nem lírikus alkat.

Fogyatékoságai későbbi próbálkozásain is elkísérik. Különösen jellemző marad rá a versszerkezet kusza komponáltsága, filozófálgató hajlamainak kalandos kiélése, érzelmeinek belső disszonanciája, amely gyakran bontja meg a műfaj egységét, s kitolja valahova a líra és dráma határmezsgyéjére. Önálló élményköre nem a lírai műfajokban talál otthonra. hogy első lépéseit mégis itt teszi, annak a fiatalság útkeresése, a szerelmi csalódás lírába kívánczó élménye és a kordivat az oka. Ez utóbbit követi leghűségesebben.

A halálba, álomba, irrealitásokba menekülés mellett tovább él a biedermeier lírában a felvilágosodás óta divatos *természet-társadalom* szembeállítás is. A megszégyesült szív az érzéketlen emberek világából a természet magányába, nemegyszer a felelgető *viszhanghoz* fordul vigaszért. Csokonai *A tihanyi ekhóhoz*, Kölcsey *Echo* című verse és az almanachok lapjain játékos és szomorú hangvételben megjelenő hasonló típusú dalok hatása mutatható ki Madách *A viszhang* c. versében is.

A természettel való együttlét szentimentális magánya a korabeli lírában (s Madáchnál is) elveszítette eredeti rousseau-i jellegét, amely az első szentimentális áramlatot még oly varázslatossá tette. Az almanachok költőinek természetleírásai inkább a biedermeier szalonok festményeit juttatják eszünkbe, s a Kisfaludy Sándornál is még oly friss és magával ragadó természetrajongás itt affektációvá változik. A természet kulissza, mesterkelt érzelmek csinált háttére. S talán egyik oka ez a biedermeier líra laposságának, közhelyszerűségének.

A természet jelenségeinek a *szeretett nő bájaival való párhuzamba állítása* legtöbbször művészietlen. Az Athenaeum 1838. I. félévének 43. számában Sujánszky *Őszinteség* című költeményben a következő párosítások találhatók: a lány arca a hajlanhoz hasonlít, szeme párja a csillaghoz, ajaka rózsaszálhoz, keble a hólepelhez, termete a sudár fenyőhöz és „csattanóként” kegyetlensége a kőszirthez. A napvilág pedig azért értékes a költő számára:

„Mert fényinél szemlélhetem
Kecsed — te bájvirág!”

A Kesergő szerelem XIX. éneke, Vörösmarty *Párja nincs*, Garay János *Számadás* című vagy *Monda Isten: nap legyen.* . . kezdetű dalainak hatása érződik a *Lantvirágok Hozzá* című költeményén. A címet Bajzától kölcsönözi. A párhuzamok nála is a megszokottak, csattanója is hamisítatlan biedermeier kellék.

A természetben játszódó *gálans jelenetek népdalszerű* feldolgozása is a „kötelező” témák közé tartozott. A fantáziaszegény mese Kölcsey *Zápor* című versében, Bajza *Tél és tavasz* című dalában, Madách *Változás* című románcában és a *Csere* című pásztoridilljében nagyjából azonos. Az ifjú Madáchnak ez a műfaj a maga könnyed, népieskedő hangvételével teljesen idegen. A *Csere* erőltetett szituációjával paródiája lehetne minden „szalon-népdalnak”.

Az évszakok vagy napszakok váltakozása egyébként kitűnő háttére a biedermeier költő hangulathullámzásainak. A Berzsenyitől örökölt gondolat válik sablonossá: a természet megújul, de az emberszívet megifjítani nem tudja. A címek azonossága is mutatja, hogy a konvencionális tükrözőapparátus itt is csak a megszokott kereteken belül tudja befogadni és ábrázolni az élet jelenségeit. Az Athenaeum 1837–40-es évfolyamaiban összesen tizenhét olyan költeményt találhatunk, amelynek címe *Téli dal*, *Tavaszdal*, *Őszi dal*, *Nyárdal*, *Éjdal*, *Alkonyi dal*. Már Kölcseynek is van *Esti dala* és *Alkonyi dala*, de Kisfaludy Károly is írt *Alkonyi dalt*. Bármelyiket összehasonlíthatnánk Madách *Téli dalával*. Ebben a három és feles, négyes jambusok dalszerű lejtésének a komor, romantikus nyelvezettel való szembetűnő ellentéte, valamint jelzős szerkezetei (mord ború, setét enyészet, elborult szív, elveszett tavaszú, néma sír) olyan tragikus világtátrásról tanúskodnak, amelyet nem egyszerűen egy lány ridegsége vagy a kordivat vált ki. Sajátja ez Madáchnak, jellemének s későbbi alkotói arculatának is szükséges eleme, hajtőereje.

A *Téli dal* elmúlás hangulatával már a divatos *ternető-költészet*hez is kapcsolódik. A XVIII. század végének szentimentális lírája indítja el ezt a hullámot. (Pl. Anyos Pál: *Egy boldogtalannak panasza* a halavány holdnál.) A sirkert az az igazán megfelelő természeti keret, amely a mesterkelt bánatok festett kulisszáit adja. Legtipikusabb példája e daloknak Bajza *A ligethez* de az Athenaeumban is akad belőlük jónéhány. (Pl. Erdélyi *Sirkertben* Ath. 1838. I. 15; Beóthy, Zsigmond *Sirkertben* Ath. 1839. II. 18; Kuthy Lajos *Barátom sírján* Ath. 1840. II. 43.) Madách *Egy zárda-rom felett* című költeményében komor romantikával elmélkedik azok sorsa felett:

„Kiknek hajójok összezuzatott,
Veszejtve minden éltető reményt;
S kiégve keblek oly nehéz tüzén
Elátkozák a földi érzeményt.”

A jambikus óda filozofáló hangvétele már azt a jellegzetes madáchi vonást hordozza, amely a kis dolgok, az élet hétköznapisága mögött is kutatja az örökérvényűt, a törvényszerűt, s pesszimista válasszal reagál.

A *bücsúnak*, örök elszakadásnak az a változata, amikor maga a költő készül egy boldogabb hazába, a legszívfacsaróbb hatást válthatja ki az érzékeny közönségből. Különösen akkor, ha ezt a lépést a kedves lány férjhezmenetele vagy ridegsége miatti végleges szakítás indokolja. Az önsajnálát dúsan burjánzó hervatag virágainak szintelen csokrárt lehet összeállítani az effajta dalokból. Az Athenaeum első évfolyamaiban sűrűn közöl ilyen költeményeket. Címük sem változatos, majdnem mindig *Bücsü*, de akad *Váló dal* is.

Berzsenyi Dániel igen szép szapphói dala, a *Bücsűzás*, klasszikus példája s talán elindítója e költeményeknek. Külsőségeit ugyan átvették a későbbiekben, de csak utánérzésekkel tudták megtölteni. Vörösmarty is igazi fájdalommal válik meg *Etelkától Bücsű* című versében, melyet két változatban is megénekel, de az alapképletben ő sem változtat.

Madáchban Bajza *Lemondás* és *A távozóhoz* című dala hagyott mégis a legmélyebb nyomot. Talán a véletlen, talán a kezdő költő stilisztikai kiforratlanságának terméke a sok azonos fordulat és megegyezés. Bajza *A távozóhoz* című versének egy részlete:

„Még szemed dicső egébe
Engedj egy tekintetet,
Ah ez önt enyhületet
Vérző szívem mély sebébe.”

És Madách *Bücsűjének* megfelelő versszaka:

„Néhány könnyű ül szemed dicső egére
S eszedbe jut e percben lantosod,
S im e könnyben dalja bánatára
A legdicsőbb áldozatot hozod.”

A tizenhét éves költő képtelen volt az epigonizmus határait túllépni.

Az Athenaeumban talált rá a bücsűző költemények ikerestvéreire, a *hattyúdalokra* és *búda-
lokra* is. Ezek közös nevezőn állnak a búcsúdallokkal: a kedves másé lett, a világ sivárrá válto-
zott, a kínok sironfütiak. Figyelemre méltó Erdélyi *Ifjúkor hattyúdala* (Ath. 1840. I. félév 21.
szám) és Nagy Imre, a tragikus sorsú, fiatalon elhalt tehetség *Hattyú-dal* (Ath. 1840. I. félév
18. szám) című verse. Az ifjú Madách *Hattyúdala*ban az előrefrén sóhajtást idéző hangulatával
festi „el-repedt szíve érzetét”.

„Isten veled, te szép világ határa!”
„Isten veled, te nagy világ határa!”
„Isten veled, te bús világ határa!”

„... meggyőzően mutatja csüggeteg lelkének egyre mélyebb szomorúságát.

A *csendes haló* című Vörösmarty-vers is hattyúdal. Szapphói strófái és gondolatmenetének zart egysége okvetlenül Madáché fölé emelik, hangulati rokonság mégis van a kettő között.

„Egy kis órát még kiveszés határa!” — kiált fel az ifjú Vörösmarty. E szembetűnő kifejezésben azonosság mellett Vörösmarty harmincas évek végi lírájának nyelvi hatása érződik Madách *Hattyúdala*n és a *Lantvirágok* számos darabjának romantikus stíluseselein. Néhány tipikus kifejezés a *Hattyúdalból*:

„... hol megtörik a sors nehéz dagálya”;
„... hol az enyészet gyászos éjjelében
Nincs egy virág sorvadtt keblének ír.”
„... hol elhagyatva zug a messze légbe
Letört szívemnek gyászos éneke” stb.

nehezebb fajsúlyú, mint amit a divatos korabeli líra konvenciói megkövetelének. A nagy hatású romantikus nyelvezethez való köze, ledés, mint annyi egyéb tényező is a későbbi drámaíróra utal.

A *Bú-dalban* az előbbinél is, feltűnőbb ez a tendencia. A kozmikus méretű költői képek tragikus hangvételére egy példa:

„Hol érzeményem romba vesztegel,
Porában élve csak a képzelet,
S egy elrabolt üdv pusztá romterén:
A gyász hever a por világ felett!”

Az Athenaeum számtalan búdalában nyoma sincs ennek az erőteljes, tragikus romantikának. Erdélyi 1840-ben folytatásokban közölt búdalaira a játszóság, a szentimentális bánat könnyed kifejezőmódja jellemző, amely végül az utolsó énekekben rezignált belenyugvásba torkollik. De Pap Andre *Bücsűéneke* (Ath. 1838. I. félév 25.) és Györfy Dániel *Búdalok* ciklusa (Ath. 1839. I. félév 38.) se tér el a kordivat követelményeinek sémáitól. Ha Madách *Bú-dalának*

a stílusfordulatait magyarázni akarjuk, ismét a harmincas évek Vörösmarty verseihez vagy Berzsenyi ifjúkori lírájához kell folyamodnunk.

A szerelmi bánathoz és általános világfájdalomhoz időnként *hazafias* borongás vagy felbuzdulás is társul. Reformkori eszmék romantikus és biedermeier stílusú keverékét képezik ezek a balladaszerű, ódai hangvételű költemények.

Madách itt is sokat kölcsönöz kortársaitól, főként Bajzától. Az *Egy anya gyermeke sírján* és Bajza *Egy anya keserve* című lírai monológja közt igen sok a tartalmi és hangulati hasonlóság. De míg Bajza verse a szokványos siratóköltészet keretein belül marad, addig Madáchnál erős hangsúlyt kap a hazafias tartalom. Itt a hazáért meghalt fiát siratja egy önfeláldozó honleány. Madách hősnőjének siralmi sokkal szemléletesebbek, vádlóbbak, a vers drámai erőt sugároz. Ennek igazolásául hasonlítsunk össze mindkét versből egy körülbelül ugyanolyan töltésű gondolatsort:

Bajza: „Halmodon hullat szemem
Zápor könnyeket
S könny és siralom nem ad
Néked életet.”

Madách: „S mind e gyönyört, üdvöt
Most sirporond fedi,
S szűm felbőszült kínok
Kányája tépdeli.”

Madách nyelvi szenvedélyessége lázadó romantikus alapállásból táplálkozik. A bánatában felgerjedt anya már-már az Istennel perel. A sorssal szembenező s abba belenyugodni nem tudó, nem akaró ember belső konfliktusa itt jelenik meg Madáchnál először.

Az imént idézett stílusfordulat hatásos metaforájára fel kell figyelniünk. Talán éppen emiatt feltűnő a bizonyára nem véletlen hasonlóság is Borkuti *Váló dalának* egy sorával (Ath. 1838. I. 14.):

Borkuti: „Váló szívem a bunak
őlyve vájja.”

A hazafias költemények többnyire statikusak, csinált konfliktusaik befejezett tényeit bánatos lírai monológokban panaszolja el egy mártír hős, egy honleány vagy maga a költő.

Az elsőre példa lehetne a Lantvirágokból *A rab költő* című lírai ballada vagy ódai dal (ugyanis e műfajok keverékét képezi), amelyben a hazáért raboskodó költő belső monológjában tárulnak fel a reformkori nemzet kétségei. A huszonhárom versszakból álló költemény első négy szakasza Kőlcsey *Remete* című balladájára emlékeztet. A középső részek a *Szózat* nyomait viselik:

„De jöni, jöni fog
A hajnal élete,
Piros derüt hozand
A népek Istene.

De jöni, jöni kell
Mít esdnek annyian,
S előjeled borong
A néma éjszakán.”

Az alapszituáció megegyezik Jalzsa *Agg vitéz* (Ath. 1840. II. 18.) és Bajza *A rabköltő* című versével, mely utóbbinak címét is átvette. Mindháromban a halálra szánt lantos dalia álmodik hazájának szebb jövődjéről. Madách lantosa, Bretizla, minden reményteljes próféciája mellett is tele van komor titanizmussal, ádáz tömeg-megvetéssel; a meg nem értett nagyság mártíri magányából tekint korának „szolganépére”, „korcs fiaira”. A nagy embernek és a tömegnek ez a végzetes és jellegzetesen madáchi kölcsönössége itt jelenik meg először viszonylag érett formában.

A passzív szembehelyezkedést kedvelő szentimentális irodalomra jellemző alapbeállítással találkozunk *A koszorútlan koszorús* és *A dalnok* jutalma című románcokban. Kisfaludy Károly *Bajnokdij* és *A lantos* című költeményei tekinthetők példaképnek.

De nem csupán az irodalmi divat és a nemesi körök mérsékelt liberalizmusa tompítja a hazafias bánat bíráló élet, hanem a cenzúra is. A *Lantvirágok* két ódáját, a *Mohács terént* és a *Rémát* át kellett dolgoznia Madáchnak, annak ellenére, hogy semmiféle lázító tendenciát nem mutattak. A laza szerkezetű *Róma* gondolatai sokféle forrásból táplálkoznak. Az első versszakok borongó, síri romantikája Berzsenyi *Mulandóság* című ódájának néhány sorával rokon, míg a

jemzethalál reformkori víziója mögött ott van Kölcsey *Zrínyi második énekének* beteljesült nótája:

„S im énekelve jár a földműves
Művelve vértakarta földeket,
Más nyelvű szó, más keblű nemzedék
Uralja hon! Mi árva kebledet.”

Bajza *Apotheosisának* szerkezeti és gondolati felépítését is pontról pontra fedi Madáché. Különösen áll ez az utolsó rész reménykedőbb hangvételére, amely a gyász és romok ellenére újjászületést jövendöl. Bajzánál nem törik meg a nemzethez szóló ódai szárnyalású költői monológ, míg Madách az utolsó részben a közösség helyett a honleányhoz (vagy a hazát képviselő allegorikus nőalakhoz) intézi szavait. (Valószínűleg *Vörösmarty Úri hölgyhöz* című ódájának hatására.)

Az Athenaeumban is sűrűn olvasható Madách ilyen felépítésű hazafias költeményeket; hogy csak néhányat említsünk: Gaál *A hősné sírja* (Ath. 1837. II. 34.), *Vörösmarty Elhagyott anyja* (Ath. 1837. II. 46.), Spetykó Gáspár *Rákoson* vagy *Zenta* (Ath. 1838. I. 46.), Mátizs Pál *Anyakérelem* (Ath. 1838. II. 35.), Zorányi *Visegrád* (Ath. 1840. I. 48.). Ugyancsak az Athenaeum *Hellen virágok* című lírai rovatában találhatunk olyan antik ihletésű hazafias epigrammákat, mint az *Egyiptom s hazánk*.

Az epigramma a múltba merengés mellett a nagyság és törpeség madáchi módon kiélezett ellentétét adja. A romantika végletkedvése, szenvedélyes rajongása az átlagot meghaladó fizikai és szellemi teljesítmények iránt erőteljes hatással volt Madáchra.

A kor meglehetősen sivárságát és lassan bontakozó szellemi fejlődését azonban nem tudja pótolni nála a költői lélek új világot teremtő alkotókészsége, élménysóvársága mögül hiányzik a mély átélőképesség. S ez már lehetőséget nyújt „a század betegségének” arra, hogy hosszú időre birtokába vegye lelkét, és egész életén végigkísértsen. A nagy, romantikus embermegvetés, a talajtalan, de kozmikus arányúvá növesztett unalom, René szinte apriori kiábrándultsága az élet minden megnyilvánulásából, már a fiatal Madáchban is élesztetik az isteni és emberi világot eleve eltaszító „tagadás ősi szellemét”.

Mindez azonban csak nagyon lassan, fokozatosan tudatosul, mert állandóan küzd vele énjének eszménykereső oldala. A küzdelem hullámzásai nyugtalanságban tartják már a tizenhét éves költőt is. Példa erre a *Lantvirágok* nem egy költeménye, de még inkább az a stilisztikai, nyelvi disszonancia, amely már az első kötet jó néhány darabjában a tartalom és a forma kiáltó ellentétébe rejti a kordivat béklyóiból szabadulni kívánó, de még forrásban levő egyéniséget. Tartalmi, tematikai szempontból a biedermeier és legfőképpen Bajza, stilisztikailag pedig *Vörösmarty* erőteljes és szuggesztív romantikája segíti abban, hogy egyéniségének e kettősségét kifejezze.

De épp ez a polarizáltság vezet a madáchi dialektikához és általánosító készséghez is. Az *ember tragédiája* katartikus hatása sem az ellentétek kibékíthetlenségében, hanem egymást feltételező mivoltában van. S ennek csirái is ott lelhetők a korai szengékben.

Madách egyéniségének és egész életművét meghatározó alkotói arculatának legjellegzetesebb vonásai már az első próbálkozásokon felfedezhetők. S nem igazi lírikus alkat ugyan, e műfajnak mégis jelentős szerepe marad munkásságában. Fiatalkori drámáiban a lázadó, lírájában az eszménykereső Madách lép elénk, az előbbiben a romantika, az utóbbiban az idillikus polgári szentimentalizmus hatása alá kerülve. A romantika kitűnően megfelelt hatalmas élmény- és alkotásvágyának, míg csekély átélő- és alkotóképessége fiatalkori verseiben még lefokozhatta a biedermeier téma- és (érzelgőssége mellett is) érzelmszegény kifejezőmódjához.

Schöda Mária

Adalékok a Madách-síremlék történetéhez

Mintegy 47 db levél — az 1933. szeptember 1. és 1938. november 11. közötti időből — ad bepillantást az alsósztrégovai (Dolná Strehova) Madách-síremlék felállítása ügyében tett lépésekről.

A Madách Imre sírjának méltatlan állapotáról, elhanyagoltságáról szóló hírek készítették Horánszky Lajost a Kiszfaludy Társaság tagját, író, publicistát arra, hogy a valóságról személyesen szerezzen meggyőződést. Ezért 1932. július 31-én Alsósztrégovára utazott. A látottakat megdöbbenették. Egy útmenti, présházszerű, dűledező, kívül-belül elhanyagolt épület volt a „családi kripta”. Ez indította Horánszkyt arra, hogy a Kiszfaludy Társaság és az MTA támogatásával kezdeményezője, sőt végig szervezője és végső fokon megvalósítója legyen a Madách-síremlék felállításának. Így került kapcsolatba Berzeviczy Alberttel, a Kiszfaludy

Társaság és az MTA elnökével; Hóman Bálint kultuszminiszterrel, de miután ez utóbbi „folyvást azt hajtogatta, hogy nincs pénze, és nem tudja, hogy honnan vegye, jónak látta(m) más irányba is tájékozódni.” Így vezetett útja Almásy Lászlóhoz — a képviselőház elnökéhez, ki az ügyben pártközi értekezlet összehívását ígérte, valamint azt is, hogy a mauzóleum költségeire tekintélyes — esetleg 30 000 P — megszavaztatására tesz javaslatot, melyről azonban az országgyűlési naplók nem tesznek említést. Horánszky az iratok tanúsága szerint Beadványtervezetet juttatott el Almásyhoz. Néhány gondolat ebből a Beadványtervezetből:

„A Kisfaludy Társaság mely irodalmi eredményein kívül régi nagyjaink emlékét is ápolja, elhatározta, Madách Imre síri nyugalóhelyét, melyet erősen megrongált az idő, kegyeletes gondozásba veszi. A jelen mostoha viszonyok nem teszik lehetővé azt, hogy a család egy új díszes síremlék költségeit viselje, viszont a cél megköveteli, hogy a megoldás maradóan jellegű s úgy a költő emlékéhez, mint a nemzet kegyeletéhez méltó legyen . . .

A terv megvalósítását a költő emlékének tartozó kegyeleten kívül egyéb fontos okok is sürgetik. A csehszlovák kormány nyíltan kifejezett éllel, utalva a költő sírhelyének megrongált állapotára, elhatározta, hogy a Mauzóleum építését magára vállalja s ily irányban már hivatalos utasításokat is adott. Ily viszonyok között az a veszedelem fenyeget bennünket, hogy a cseh kormány Madách Imre emlékét kisajátítja, jóhírnevünket pellengérré állítja azzal a váddal, melyet már eddig is hangoztatott, hogy a magyar nemzet a költőnek tartozó kegyeletet elhanyagolta.

Míndezeket mérlegelve arra kérjük Nagyméltóságodat, mint a képviselőház elnökét, hogy a kegyeletes terv megvalósítására nagy tekintélyével és befolyásával közreműködni méltóztassék. Az ügy támogatása az anyagi áldozaton kívül nagy erkölcsi jelentőséggel is bírna, mert abban az egész magyar nemzet kegyeletes állásfoglalása jutna kifejezésre.

Kérésünket történelmi hagyományok is támogatják. Madách Imre 1861-ben az országgyűlés tagja volt . . .”

Végül is kb. 4000 P jött össze, melynek eredete az MTA-nál és a Kisfaludy Társaságnál kereshető. Ennek eredményeképpen a kripta 1934 folyamán elkészült, az emlékmű nélkül. Az ünnepélyes átadáson, 1934. július 2-án Horánszky Lajos mondott emlékbeszédet a Kisfaludy Társaság képviselőjében.

Ezzel lezárult a munkálkodások első szakasza. A kripta megépítése után választják ki Telcs Ede közreműködésével, a művészi színvonalnak megfelelő és körülmények folytán a legalkalmasabb személyt, Rigele Alajos poszsonyi szobrászművészt, és felkérlik az emlékmű megalkotására.

Rigele két tervet készít, melyeket elbírálás végett elküld Telcsnek, kivel az emlékmű felállításáig mindvégig kapcsolatot tart. Az egyik terv oszlopon nyugvó sast ábrázol. A másik terv, sikerültebb és méltóbb Madách Imréhez, elnyeri a megbízók tetszését. A szoborminta, melynek fényképét megküldte a bizottságnak, egy oszlopról magasba törő kitárt karú ifjút ábrázol, kinek lehulló leple nemcsak az anyag és a szellem kapcsolatának szimbóluma, hanem egyúttal a szobor statikai megoldásának egyik sikerült eszköze.

Az alábbiakban Rigele Alajos szobrászművész levelei alapján vázolom a szobor, ill. az emlékmű elkészítésével kapcsolatos művészi elképzeléseknek megvalósulását. A levelekből kitűnik, hogy a művész az anyagi ügyek lebonyolításában is jelentős szerepet vállalt. E levelek megvilágítják az alkotó szerénységét, önzetlenségét, művészi értékét, valamint Madách iránt érzett mély tiszteletét és lelkesedését.

Telcs Edéhez így ír: „Megbeszélésünk alapján két tervezetet mintáztam . . . hogy megbírálni és véleményedet esetleges korrektúráddal velem tudatni méltóztassál . . . Még egyszer köszönöm szíves jóindulatodat . . . , mellyel engem e megtisztelő megbízáshoz juttattál és támogatnál.” „A Te bábáskodásod mellett remélem, simán születik majd meg az emlékmű.”

Elképzeléseiről írja: „Mozgalmas drapériát gondolok, mely a test nyugodt ivelésével már szimbolikusan is ellentétben áll. Sok vágyakozást igyekeztem belevinni s azt hiszem ez sikerült is.” „Az emlékmű megtervezésénél a lehető legegyszerűbb eszközökkel, monumentalításra törekedtem, minden teatralitás nélkül, hiszen Madách egyénisége is minden póz nélkül való.”

A szobor nagyságát a helyszíni szemle után állapították meg. Ez költségvetés szempontjából fontos volt. A helyszíni szemle résztvevőit szomorú kép fogadta. Rigele így írja le a kripta állapotát: „Magát a sírhelyet igen elhanyagolt . . . állapotban találtam, a betonfedőlap repedezett, falai nedvesség ellen izolálva nincsenek, úgyhogy felülről-alulról szivarog bele a víz, . . .”

Nem maradt tehát más hátra, mint a sírbolt teljes átépítése figyelembe véve az egyszerűség és olcsóság szempontjait.

Rigele több helyről is kapott költségvetési ajánlatot és ezekből választotta ki a legmegfelelőbbet, mind a munka minősége, mind az ár szempontjából. Magyar pénzben mindössze kb. 10 000 P állt rendelkezésre, mely összegből az erősen megrongálódott kripta helyreállítását is fedezni kellett. Ezt az összeget az MTA és a Kisfaludy Társaság teremtette elő. Ezzel kapcsol-

latban Berzeviczy azt írja Horánszky Lajosnak: „s amikor szükséges lesz, szívesen fogok a további összegek utalványozása érdekében [az Akadémiánál] ismét közbenjárni.” Ezek az összegek az MTA pénztári naplóiban megtalálhatók, de Berzeviczy halálával a nagyobb összegű utalványozások megszűntek. A kiadások fedezésére más segítség után is kellett nézni. Ennek eredményeként Ravasz László az Országos Madách Imre Szoborbizottság nevében a Budapesten tervezett Madách szoborra befolyt összegek kamataiból 2000 P kölcsönadására tett ígéretet.

Mivel az első kripta súlyos hiányai az elégtelen műszaki és pénzügyi ellenőrzésből származtak, szükség volt olyan személyre, aki a munka menetét állandóan ellenőrizze s a hivatalos ügyeket intézze. Ezt az embert Giller János losonci ügyvéd személyében találták meg. Horánszky 1936. jún. 23-án kelt levelében kéri meg Gillert a rekonstruáló munka ellenőrzésére. Giller már aug. 6-án közli, hogy az építész, kit a kripta újjáépítésével bíztak meg, jelentkezett. „Az új sírbolt betonból készült és kívülről faragott kővel van burkolva. Belvilága 2,50 m × 3,50 m . . .” A sírboltban a bejáratnál szemben a sírbolt közepén helyezték örök nyugovóra Madách bronzkoporsóját. Ezen csupán ennyi állt: „Madách Imre a költő”. A kriptában még 4 koporsóban helyezték el a Madách család többi tagját. Mindez 1936. nov. 12-én történt. Ezután már rohamléptekkel halad előre a síremlék elkészítése.

A szobor elhelyezésével kapcsolatban Rigele ezeket írja: „Az emlékmű felállításának helye igen megfelelő, szelíd lejtő legmagasabb pontján, az országútról messziről látható . . . Az országútról esetleg később utat lehetne átvágni egyenesen az emlék irányában, lépcsők sorozata még emelné az emlékmű monumentalitását.” Sajnos a megoldás nem valósult meg, de az emlékmű így is monumentális, hiszen több, mint 8 m magas. 1 m 30 cm az alap magassága. Ezen áll az oszlop, mely 3 m 20 cm és ezen helyezkedik el a 3 m 60 cm magas szobor az „égbetörő ifjú”. Telcshez ezeket írja Rigele: „A nagy és szép feladat, mely elé Horánszkyék a Te jóvoltából állítottak, szerencsésen befejeződött; f. hó [1936. dec.] 19-én állítottuk fel S[z]tregován a Madách emléket.”

Horánszkyhoz az emlékmű befejeztével így ír: „Biztosítom, hogy lehetőségeimhez képest mindig örködni fogok a Sztregovai síremlék felett, hiszen nemcsak egyik legjobb és legkedvesebb művemről van szó, hanem tartozom ezzel a nagy költő emlékének is. Búszkeséggel és örömmel tölt el a tudat, hogy Madách sírhelyét az én művem jelöli. Mély hálával tartozom Önnek . . . [hogy] annyi sok nehézséggel megküzdött, hogy az emlékmű megalkotását lehetővé tegye. Szívből kívánom, hogy hazafias munkásságát még soká folytassa, és a magyar kultúránknak még számos szolgálatot tehesen.”

Utolsó ez ügyben kelt levelében is megmutatkozik Rigele Alajos szobrászművésztünk önzetlensége, melyben lemond a fennmaradt munkadíjról. A költségvetés így is elég nagy összegre emelkedett. Összesen 56 834 Kc-t tett ki, melyet 7 részletben törlesztettek 1936. VII. 20. és 1938. VII. 16. között. A fizetés ilyen elhúzódása a nagymérvű anyagi nehézségekkel magyarázható. A szobor és a kész emlékmű átadása ezúttal ünnepélyes külsőségek és megemlékezések nélkül zajlott le.

Végül szeretném megemlíteni azt az áldozatos és önzetlen munkát, amelyet egyesek minden állami támogatás nélkül a síremlék felállításáért végeztek. Rigele Alajosról már megemlékeztem. Telcs Ede kiváló szobrászunk az ügy iránti lelkes buzgalomból teljesen díjlanul tett szolgálatokat. Giller János szintén „természetesen semmiféle munkadíjat nem számít”, mert mint írja: „én nem lehetek egy közügynek, kegyeleti kötelességnek zsarolója.” „ . . . Mint magyar ember természetes kötelességből fakadóan vállalok munkát és fáradságot azért, hogy a nagy költő emlékének szolgáljak.”

Horánszky Lajos munkát, fáradságot nem kímélve győzi le az újabb és újabb akadályokat, „koldulja össze a pénzt”. Így ír: „Szeretnék már magam is tülesni az ügyön, mert . . . elég volt az örökös harc a szűkkeblűséggel.” Keserűen még hozzáteszi, ha megírja az emlékmű történetét, „az méltó korkép lesz a mai időkből”.

„A Kisfaludy Társaság köszönetet mond[ott] Horánszky Lajos r. tagnak, amiért nemcsak létesítette ezt a nagyon becses síremléket, hanem továbbra is gondoskodik róla.” A Társaság jegyzőkönyvi köszönetét nyilvánította az összes közreműködőnek így a Magyar Tudományos Akadémiának, a pénzügyminiszternek, „valamint az emlékmű alkotójának Rigele Alajos szobrászművésznék”.

A síremlék további sorsáról Ruffy Péter: *A riporter visszanéz* c. írásaiban találunk utalásokat.

„A síremléket az »önálló« szlovák állam idején súlyosan megrongálták, a kripta majdnem összedőlt . . . A csehszlovák hatóságok 1955-ben védetté nyilvánították a parkot, műemlékké a sírt a síremléket 1960-ban helyreállították, a sírkertet kerítéssel vették körül.”

1964-ben pedig, Madách halálának századik évfordulóján, a szlovák hatóságok és a magyar küldöttségek bensőséges megemlékezéseket tartottak.

Ifj. Horánszky Nándor

Korzenszky Miklós Richárd

KASSAI ISTVÁN 1629-I ÉNEKGYŰJTEMÉNYE

(Két Balassi-variáns)

A győri Bencés Székház könyvtárának régi anyagát rendezve egy olyan könyvecske került elő, amely megérdemli, hogy figyelmet fordítsunk rá. Egy 8 × 11 cm-es nyomtatványról van szó, amelynek hiányzó első lapját kéziratos címlappal pótolták:

NOVI TESTAMENTI AEDITIO POSTREMA

Per. Des. Erasmum Roterodamu(m)

una cum canonibus Diui Eusebij.

Basiliae

In Officina Frobeniana. A. D. M. D. XXX.

A fekete kötéstábla valószínűleg a XVII. század elejéről származik. Bőrrel bevont fa; a kötést egykor rézkapcsok fogták össze. Alig olvasható a kötéstábla felső részén a bőrbe nyomott NOVUM szó, a hátsó táblán felül a TESTAMENTUM szó betűzhető ki. Az alsó szegevény a következő betűk látszanak: ST KA.

A nyomtatványhoz a kötet elején 23, a végén pedig 31 számozatlan, részben üres, részben kézzel írt levél van fűzve. A kötet metszésének egységes mintája bizonyítja, hogy a toldalékok már szervesen beleilleszkednek ebbe a kötésbe. Egy bejegyzés pedig támpontul szolgál a kötés idejének meghatározásához: 1629 körülínek kell tartanunk.

A nyomtatvány elé kötött levelek nagyrészt üresek. Az első oldalon Epiktétosz néhány sorát olvashatjuk:

Epictetus Cap. 11. Nunquam de ulla re diceris, perdidisti hanc, sed redidi: filiulus obijt — reditus est, praedium est ereptum — an non id quod est reditu(m). At malus est qui eripuit: quid id tua refert, per que(m) repetierit is, qui dederat; sed quandiu concesserit tanquam alienu(m) id curato, ut cauponam viator.

A második levél a oldalán: Textus ex Propheta Amos. Cap. VIII. 11. Imé el jönnek az napok, úgymond az Úr: es éhségetboczátok az földre, nem az kinyer ehségit: sem az víz szomnyuságát, hanem az Ur igije hallásá(nak) Es megh indul(nak) az tengertől fogva az tengerigh, es Eszaktól fogva Nap keletigh: kerengenek keresuen az Ur igeit es ne(m) talállyak. Azon az napon el fogyatkoz(nak) az Szép Szüzek, es az iffiak, az szomnyusagh miat. Hic Finis.

Ez a bibliai idézet más kéz írása, míg a címlap és az első Epiktétosz-részlet, majd a 22. levél b oldalán található Epiktétosz-idézetek ugyanattól a kéztől valók.

22. levél b: Epictetus. Cap. 38. Quemadmodu(m) in ambulando caues, ne clavum calces, pedem ne distorqueas; sic in degenda uita caue, ne gubernatrice(m) actionu(m), mente(m) tuam, laedas quod si in re anaquaue observabimus — omnia cautiús aggredimur. Cap. 33. Si quis tibi nuntiavit quidam tibi maledicere: ne refuta, quae dicta sunt, sed responde: eum nescisse caetera tua vitia, na(m) alioquin non illa sola fuisse dicturum.

A 23. levél a oldala a már ismertetett címlap. Maga nyomtatvány az a2 levéllel kezdődik: „Des. Erasmus Roterodamus pio lectori S. D.”

Ugyanezen oldal alján néhány sornyi kéziratos jegyzetet leragasztottak, rajta pedig a pécsi jezsuita kollégium könyvtárosának bejegyzése olvasható: *Cat. Colleg. S. J. Quinque Eccl. inscriptus A 1732*

A b5-tel jelzett oldalon ismét leragasztott szöveget találunk. Az új possesszort talán már zavaró vagy nem érdeklő jegyzetet lefedő papírcsík számunkra rendkívül lényeges adatokat őriz:

Ex libris Stephani Cassaj, permutatus a Michaele Makaio. A. D. 1629. Ap. 2.

A könyvecskében van még néhány leragasztott széljegyzet, de van több el nem fedett bejegyzés is. Az s7 levél második oldalán régi jegyzeteket letakaró papírcsíkra újra Epiktétosz-idézet került:

Epictetus. Cap. 34. Si qua(m), quae vires tuas superat, indueris tum iam indecore geres: tu eam qua(m) sustinere possis, negliges.

A nyomtatott szöveg mögé fűzött levelek többnyire énekszövegeket tartalmaznak. Az énekek sorrendje a következő:

1. 3a Latod Isten szíveinket (5 vsz.)
2. 3b Immaron az nap fel iöuen (5 vsz.)
3. 3b— 4b Felseges I(ste)n me(n)nek feld(ne)k ura (10 vsz.)
4. 5a— 5b Emlékezzel megh az te szolgadnak mondot (8 vsz.)
5. 5b— 6a Iteletet es igassagot czeleköttem (10 vsz.)
6. 6a— 6b Vilagosságoknak Szent Attia (5 vsz.)
7. 6b— 7a Magasztalliuik köresztienek (6 vsz.)
8. 7a— 8a Könieregiwnk mindnaia(n) az Uristen(n)ek (7 vsz.)
9. 8a— 9b Oh Izrael szerető nepem (17 vsz.)
10. 9b—12a Mennek feldnek diczőseges kirallia (29 vsz.)
11. 12b—13a Örök Isten figielmezzel az en segitsegemre (8 vsz.)
12. 13a—15a Lattia uilagh dolgat I(ste)n es forgattia (23 vsz.)
13. 15a—16a Siralmos iaij szoual I(ste)nömhez kialtok (12 vsz.)
14. 16a—16b Kegielmes Isten kinek kezebe(n) eletemet attam (8 vsz.)
15. 17a—17b Fölseges I(ste)n hozdad kialtu(n)k nagi keserwsege (12 vsz.)
16. 17b—18a Jer emléközzünk körösztie(n) nepek (9 vsz.)
17. 18a—18b Diczertessek Ura(m) örek sz(ent) neued (11 vsz.)
18. 19a Jo az eggiesegben es szép bekessege(n) 7 vsz.
19. 19b—20a Adgi mar czendesseget (8 vsz.)
20. 20a Tsak te ben(n)ed Ura(m) I(ste)n uagio(n) bisodalmu(n)k (5 vsz.)
21. 20b—21a Halgasd megh mostan fel(seges) Isten (9 vsz.)
22. 21a—22a Diczertessel Atia I(ste)n menni egbe(n) (13 vsz.)
23. 22a—23a Serkeni fel en lelköm (10 vsz.)
24. 23a—23b Forrasra ki uiszem feiem (12 vsz.)
25. 23b—24b Az Izraelnek nepe rege(n)ten (10 vsz.)
26. 24b Tsak te hozdad Sz(ent) Atia(n)k mi kialtu(n)k (1 vsz.)

A másoló itt abbahagyta az írást. Bár díszes kezdőbetűje van az utolsó versnek is, csak az első versszakot olvashatjuk. A lap nincs kitöltve.

A következő oldalon más tintával írt szöveget olvasunk, ugyanattól a kéztől, amely a kötet elején található bibliai idézetet írta:

Apoc. 20 3. És látek szekeket, es le ülének azokra es itelet adatek azok(na)k: es azok lelkeit, a'kiknek fejeket vötték az Jesus bizonyág tételiert, es az Isten ugeiert, es az kik nem imatták az fene vadot sem annak képét, se nem vötték annak bélyegit, az ő homlokokra vagy kezekre, es élének es országlának az Xtussal ezer esztendeigh. Az tőb halottak nem éltek, míg ne(m) be telnek az ezer esztendők. Ez az első fel tamadás.

Öt teljesen üres levél következik, majd az utolsó levél a oldalán ezeket a sorokat találjuk, annak a kéznek az írásával, amelytől az Epiktétosz-idézetek származnak:

Röuid it az gyönyörwsegh
De örök az keserwsegh.
Hamar el fogy az faratsagh
De megh marad az boldogsagh.
Igön sokan hiuattatnak
De keuesen ualasztatnak
minnyaia(n) iutalmaztatnak.

Ugyanezen az oldalon van még a következő is:

Az gyönyörwsegh tart csak
kis korigh
Az gyötrő kin marad
mindenkorigh
Sz(ent) Atya ez uilagh diczősege
igy mulik

A b oldalon ugyanennek a kéznek jegyzetei vannak: Laudate D(ominu)m om(ne)s gentes — Pal ap(osto)l a' Galatia belieket balgatagok(na)k eszteleeneknek mo(n)gia Cap. 3. 1. azt mo(n)gia hogi w ollian mint az Galatia beliek.

Majd néhány rövid latin bibliai idézettel véget érnek a bejegyzések. Egy-egy Vulgata- és Erasmus-féle szöveget hasonlít össze: qui creavit illu(m) Vulgata qui condidit ipsu(m) Eras(mus). principium qui et loquor uobis Vulgata Id quod a principio dico uobis Inprimis qui et loquor uobis Erasmus.

A következő adatok nyújtanak segítséget, hogy a kötet eredetét föltárjuk: 1530 — a nyomtatvány megjelenése; 1629 — Stephanus Cassai ex libris-e; a kötetstáblán látható ST KA betűk, amelyeknek feloldása nagyon valószínű, hogy *Stephanus Kassai*. 1732 — ekkor írják be a könyvet a pécsi jezsuita kollégium könyvtárának katalógusába. Jelenleg a győri Bencés Székház könyvtárának tulajdona.

A győri bencés könyvtár anyagának legértékesebb része az 1627-ben alapított győri jezsuita kollégium könyveinek egy töredéke. A jezsuita rendet II. József 1773-ban feloszlatta: a győri kollégium is megszűnt. A jezsuita intézet jogutóda a győri Királyi Akadémia lett, amely 1785-ben Pécsre költözött. A tanári kar kérte, hogy az előadásokhoz szükséges könyveket magukkal vihessék. Ekkor indult meg a gazdag győri jezsuita könyvtár anyagának szétszóródása. „Győr megye rendjei 1790. március 1—2—3-án tartott ülésükön a többi között tiltakoztak az ellen, hogy a jezsuiták könyvtára Pestre kerüljön. Tiltakozásukat azzal okolták meg, hogy sürgetni fogják az akadémiának Győrré való visszahozását s azon esetben a győri akadémia tanárainak is szükségük lesz a könyvtárra.”¹

A rendek kívánsága teljesült, és „az akadémiának Győrré költözésekor vele jöttek az összes akadémiai jegyzőkönyvek, az összes akadémiai ügyiratok”.² A tanárok magukkal hozták a Győrből Pécsre szállított könyveket. Nagyon valószínű, hogy ezzel az anyaggal együtt került Győrbe, a volt jezsuita könyvtárba, a pécsi jezsuiták könyvtárából is mintegy száz kötet. Ekkor juthatott könyvtárunk tulajdonába ez az Erasmus-féle *Novum Testamentum* is.

A következő kérdés: hogyan juthatott a pécsi jezsuitákhoz ez a kéziratos anyagot is tartalmazó könyvecske? A kézirat jezsuita eredetét azonnal kizárhatjuk. Epiktétoszt idézhetne ugyan egy filozófiával foglalkozó jezsuita szerzetes — bár az epiktétoszi szöveg is másfelé vezet minket, nem a jezsuitákhoz. Az Ámosz prófétától idézett részlet pedig határozottan más környezetre vall: „éhséget bocsátok a földre, nem a kenyér éhségit, sem az víz szomnyuságát, hanem az *Ur igéje hallásának*.” Az Isten igéjének ilyen hangsúlyozása protestáns tulajdonosra vall, az idézet Károli bibliafordításából való. Jezuista másoló Káldi szövegét használta volna.

Maga az énekgyűjtemény pedig kifejezetten protestáns jellegű. Az énekek többsége XVI. századi, szelvényben elterjedt protestáns énekanyag, jó néhány pedig szinte teljesen egyetlen unitárius énekeskönyvek darabjaival. Csak unitárius forrásokból ismerjük a gyűjtemény 6., 13., 18. és 20. énekét. — Epiktétosz unitárius körökben népszerű volt, az Epiktétosz-idézetek is ebbe a körbe vezetnek minket. Az *Enchiridion* latin fordítását az unitárius Christian Francken rendezte sajtó alá Kolozsvárott 1585-ben.³ Magyarra való átültetését is unitárius végezte, a zoltárfordító Thordai János, 1626—36 között.⁴

Hogy a gyűjtemény unitárius környezetben készült, további bizonyítékokra nem is szorulna: elegendő az a tény is, hogy vannak benne csak unitárius énekeskönyvekben előforduló énekek. Tovább árnyalhatjuk azonban a képet, ha figyelmet fordítunk az utolsó levél versére: „Igön sokan hiuattatnak, de keuesen ualasztatnak, *minnyaián iutalmaztatnak*.” Ilyen predestináció-ellenes kijelentés, amely ráadásul kissé origenista ízű is (apokathasztaszis panton!) csak unitáriusok között képzelhető el a XVII. század elején Magyarországon.⁵

Az is az unitárius környezet mellett szól, hogy ez a gyűjtemény éppen egy Erasmus-féle *Novum Testamentum*hoz van fűzve. „Hazánkban az evangéliumi egyházak az alapvetés korában idegenkedtek Erasmustól, mert nem a reformáció egyik előkészítőjét, hanem az antitrinitárius cretnekség atyját és útegyengetőjét látták benne.”⁶ Erasmus szövegkritikai megfontolások alapján kihagyja az ún. „Comma Joanneum”-ot (1. Ján. 5,7), mely a szentháromság

¹ NÉMETH Ambrus: A győri királyi tudomány-akadémia története. Győr, 1904. I. 94.

² NÉMETH Ambrus: I. m. II. 3.

³ A magyar irodalom története 2. Bp. 1694. 11.

⁴ KESERŐ Bálint: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged 1963. tom. III. 20—22. — Vö. RMKT XVII. 4. 574.

⁵ Vö. PIRNÁT, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren, Bp. 1961. 30., 46., 69.

⁶ ESZE Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 67. Debrecen, 1970. 45.

három személyét összefoglalva említi. Az antitrinitáriusoknak Erasmus nem mond újat, tekintélye, szövegkritikai eredményei komoly támaszt jelentenek számukra.⁷

Kérdésünk továbbra is nyitott: hogyan került ez az unitárius környezetben készült, valószínűleg unitárius másoló által írt énekgyűjtemény éppen a pécsi jezsuita kollégium könyvtárába?

A XVI–XVII. században Baranyában virágzó unitárius közösségek léteztek. „A török viszonylagos jóindulatát kihasználva — írja Révész egyháztörténetében — mind erősebben meg vetették lábukat különösen Baranyában, ahol Pécssett, egy kis római katolikus töredéket nem számítva, a magyarság zöme, a város vezetőivel együtt, állhatatosan vallotta az unitárius hitet két kiváló és ügyesen vitatkozó lelkipásztorokkal, Jászberényi Györggyel és Válaszúti Györggyel az élükön.”⁸ Tolnában már 1570 előtt megjelentek, de pár év alatt a hódoltság többi dunántúli vármegyéire is kiterjesztették tevékenységüket.⁹

A trinitáriusok és antitrinitáriusok harcának kiemelkedő eseménye volt a pécsi hitvita. „A pécsi hitvita után számbavehető harc nem is volt többé a Dunán-túl trinitáriusok és antitrinitáriusok között. . . a reformátusság csak a további unitárius terjeszkedésnek állott ellene szervezeten és sikeresen, de az unitárius gyülekezetek itt is fennmaradtak az egész XVII. század folyamán, s csak az erőszakos rekatolizáció söpörte el őket a Lipót-korszak legvégén.”¹⁰

Kötetünk ex librise 1629-ből való. Érdekes adatot említ Sennyei István győri püspök: „Pécssett 1629-ben csak 30–40 háznép katolikus, az arianusok és törökök mintegy 1000-re menő háznépével szemben.”¹¹

A katolikus vallás ez idő tájt szinte teljesen háttérbe szorult.¹² Az unitáriusok vallási és szellemi élete pedig meglehetősen eleven lehetett: erre a következtetésre jut Kanyaró Ferenc a baranyai tamlomokban az Istenről és a Jézusról szóló vallástétel után elmondani szokott könyörgésből, valamint a pécsi disputa szelleméből. Usoni Fosztó még pécsi unitárius gimnáziumról is tud.¹³ Katolikus részről az unitárius szellemet a jezsuiták igyekeztek megfékezni. „A XVII. században Baranyában működő jezsuiták is csak iskoláik fenntartásával tudták a prédikátorok hatását ellensúlyozni.”¹⁴

A pécsi jezsuiták roppant energiával térítették katolikus hitre a pécsi-baranyai unitáriusokat. Tömeges megtérésekről vannak feljegyzések. Az utolsó áttérésekről 1725-ből és 1726-ból való adatok szólnak; ezzel az unitárius vallás Pécssett és vidékén gyakorlatilag megszűnt létezni.¹⁵

Énekgyűjteményünk származhatna tehát baranyai környezetből. Ebben az esetben rendkívül érdekes emléke volna ez a baranyai-pécsi unitárius vallási életnek, mert az energikus ellenreformáció szinte minden emléket megsemmisített. W. Jankovich Miklós Válaszúti György pécsi prédikátor kéziratáról „mint a pécsi elenyészett Unitária Eclessiának ne talán egyetlenegy fennmaradott emléké”-ről beszél.¹⁶

Az 1629-es *Ex libris Stephani Cassaj permutatus a Michaeli Makai*o bejegyzés azonban arra indít, hogy kizselysítsük a kört. Bár nincs kizárva a kötet Pécs környékéről való eredete, bizonyítani azonban nem tudjuk.

Ebben a korban a családneveknek még megvan a konkrét jelentésük. *Makaius* = Makai. Voltak-e unitáriusok Makó környékén?

Basilius Istvánék „1570 tavaszán indulhattak a Körös–Maros közé. Az itteni református esperességnek 1567-ben Makó, 1569 óta Békés volt a fő helye . . . Békésről Vásárhelyre, innen *Makóra* mennek. Makóról a nép . . . szintúgy elüzi lelkészét, mint Belényesről. Thordai Máté marad ottan.”¹⁷ „Legmélyebb gyökeret *Makónak környéken* vert az új hit . . .”¹⁸ — „A virágzó várost 1596-ban borzalmas csapás érte. A török-tatár rablóhadak teljesen elpusztították. Porrá égett ott minden . . . Elégett a templom, a papilak, a városháza; s ezekkel ott pusztult el a városi és egyházi levéltár . . .” Makó 1603-ban kezdett újra épülni.¹⁹

⁷ GERÉZDI Rabán: Erazmus és az erdélyi unitáriusok. Irodalomtörténet 1947. In Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 358–359. — Erdemes idénznük Milotai Nyilas megjegyzését: „ . . . Erasmus (ki először mutatta az eretneknek ezt az csavargást) . . .” Speculum Trinitatis, Debrecen, 1622. 594.

⁸ RÉVÉSZ Imre: Magyar református egyháztörténet 1520–1608. 1938. 172.

⁹ RÉVÉSZ Imre: i. m. 171.

¹⁰ RÉVÉSZ Imre: i. m. 173.

¹¹ KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 203.

¹² „Saeculo XVI. illico post Mohacsinam Cladem Lutherani, Calviniani, Ariani universam dioecsim adeo inundarunt, ut religio Catholica pene oppressa videretur.” Koller József: Prolegomena Historiae Episcopatus Quinque Ecclesiarum, Posonii, 1804. 154–155. Idézi: WADASI JANKOVICH Miklós, Tudományos Gyűjtemény 1829/VI. 78.

¹³ KANYARÓ Ferenc: i. m. 193.

¹⁴ KANYARÓ Ferenc: i. m. 159.

¹⁵ PINZGER Ferenc: Emlékezzünk régiékről. Pécs, 1934. 42. I.

¹⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1829/VI. 44.

¹⁷ KANYARÓ Ferenc: i. m. 83.

¹⁸ KANYARÓ Ferenc: i. m. 91.

¹⁹ BOROVSZKI Samu: Csanád vármegye története 1755-ig. I. Bp. 1896. 355.

Bár nem elképzelhetetlen, hogy a könyvecske átvészelte ezt a katasztrófát, mégsem tartjuk valószínűnek, hogy ebben az időben makói gazdája lett volna. 1596 tavaszán, Makó pusztulásakor az unitárius pap, Thordai Máté Erdélybe menekült. Bizonyos, hogy nem került vissza többé Makóra. A lakosság is szerteszét futott. Makón a virágzó unitárius élet megszűnt.²⁰

Vannak adatok arról, hogy alföldi városokból, kivált Makóról, sok jó unitárius telepedett le Kolozsvárról, Vásárhelyt és más erdélyi városokban.²¹

Makai Mihály valószínű Erdélyben élt. Erdélyi írásokban gyakran találkozunk a *Makai* családnévvel. Egy 1631-ből való megjegyzés Kemény János erdélyi fejedelem önéletrajzából: „egyebek is jeles jó embereim élnek vala még akkor Fogarasföldén és városában: Jancsó Pál, Kalyi Pál, Komáromi András, *Makai Sámuel*... jeles, böcsületes vitéz emberek...”²² A Makaiak között unitárius lelkész is van, sőt a könyv értékét jól ismerő nyomdász is: *Makai Nyíró János*, Makai István unitárius kollégiumi lektor, a későbbi kolozsvári unitárius lelkész testvéröccse, Makai István fia. Bátyja születési éve hozzávetőlegesen 1590-re tehető; ő 1592–95 között szülehetett. 1612 után Bártfán kívül Csehországban, Prágában, Lengyelországban, Sziléziában és Németországban járt.²³ Lehetséges, hogy a Makaiak és a Thordaiak között rokon kapcsolat is volt.²⁴ (Az énekek között van Thordai-zsoltár is, 1629-ben l)

Erdély az unitáriusok számára igazi hazát jelentett. A fejedelemség biztosította számukra a szabad vallásgyakorlatot, rendelkeztek minden anyagi és szellemi feltétellel, amely az eleven vallási élethez szükséges volt. Makai Mihályt ebben a környezetben kell elképzelnünk.²⁵

Makai könyvét *Kassai István* veszi meg.²⁶ Feltevésünk szerint azonos lehet azzal a Kassai Istvánnal, akinek nevével a XVII. század 20-as és 30-as éveiben gyakran találkozunk az erdélyi fejedelmi udvarban. 1621-ben Nikolsburgban „Erdély és a magyarok érdekeit még Sándor János, *Kassai István* és Frater István tartották szemmel.” Tárgyal Ferdinánd Bethlenhez küldött követével.²⁷ Neve szerepel a híres 1638-i dési complanatióval kapcsolatban is.²⁸

A hűvös tényeken túl Kemény János fejedelem önéletrajzában egyes lapjairól elénk rajzolódik Kassai István alakja. „Követek esmét Károlyi Mihály, Mikó Ferenc, *Kassai István*...”²⁹ 1626-ba. „Kassai István... az fejedelemnek leghitelesb, belsőbb tanácsa vala...”³⁰ 1637-ben. 1643-ban pedig „Kassai István... köszvényben fekdüvén, nem jöhet vala az udvarhoz...”³¹

Kassai István a következő évben meghal.

Néhány mondat jelleméről: „Vala egy Kassai István vén ember, kinek eszének nagy tulajdonítása vala, expertus ember is vala, kiváltképpen az jurisprudentiában... ez az fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala, de igen gonoszlelkű ember vala, és az ő elméje s a fejedelemnek arra hajlandó természeti miatt sok emberek nyomorítottnak, károsítottnak vala meg, törvénnenk színe alatt... Levén egy kassai erszenyicsináló embernek gyermekke, csak az deákság és prókátorság után promoveáltatott volt, mint szintén Bethlen Gábor idejében is egy Pécsi Simon cancellárius...”³⁰

Fősvény, mogorva ember, de a tudományokban jártas. Az Erasmus-féle *Novum Testamentum* elképzelhető az ő kezében.

Hogy halála után kinek a kezébe került a könyv, nem tudjuk. Talán a következő unitárius posszessor révén jutott a kötet Baranyába, ott pedig a heves rekatolizáló jezsuita misszió lecsillapodása után kerül a jezsuita kollégium könyvtárába, olyan időszakban, amikor a jezsuiták számára a könyv már elsősorban régi, értékes nyomtatványt jelentett, nem pedig szükségképpen tűzre vetendő, pusztítandó eretnek írást.

A kézirat keletkezési idejének megállapításakor a könyv kötéséből kell kiindulnunk. Mint már említettük, a kötéstáblán olvasható ST KA. betűk Kassai Istvánra vallanak. Ugyanazon kéz írása az 1629-ből származó posszessor-bejegyzés (Ex libris Stephani Cassaii permutatus a Michaelae Makaio,) a címlap és az Epiktétosz-idézetek, valamint a tóldalék legvégén a két epigramma és néhány jegyzet. Más kéz írása az énekgyűjtemény, és ismét más kéz munkája a két bibliai idézet.

²⁰ BOROVSZKI Samu: i. m. 298.

²¹ KANYARÓ Ferenc: i. m. 197.

²² Kemény János önéletrajza. Pest, 1856. 205.

²³ TÓTH Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák. Kelemen emlékkönyv 587–606.

²⁴ KESERŐ Bálint: i. m. 22.

²⁵ Makai Mihály neve szerepel azok között, akik a Nikolsburgi békekötéssel kapcsolatban telepedtek le Erdélyben. Makkai László közlése.

²⁶ GINDELY A.—ACSÁDI I.: Bethlen Gábor. Bp. 1890. 52.

²⁷ GINDELY A.—ACSÁDI I.: i. m. 72.

²⁸ Keresztény Magvető 1872/2. 160.

²⁹ KEMÉNY János: i. m. 78., 291. és 298.

³⁰ KEMÉNY János: i. m. 407.

Aki az énekeket írta, aprólékos munkát végzett: minden ének kezdőbetűjét vonalas díszítéssel látta el, és díszítőkedvéről tanúskodik az is, hogy a fekete tinta mellett pirosat is használ: néhol minden versszak első sorát pirossal írja, hol csak a kezdőbetűket; néha meg válogatja a pirosat és a feketét.

Ez a szemmel láthatóan aprólékos műgonddal készült énekgyűjtemény csonka: az utolsó énekből csak egy versszak van meg, jöllehet itt is megtalálható a díszes kezdőbetű. Az énekeket a lap szegélyén meghúzott egyszerű vonalas keret veszi körül. A befejezetlenséget az is mutatja, hogy a keret a csonka éneket követő oldalon is elkészült: nyilvánvalóan megvolt a másolóban a szándék, hogy folytatja a munkát. Az elkészült első versszak után a levélen éppen annyi hely maradt üresen, amennyi még egy versszak leírásához kellett volna.

Véleményünk szerint az énekgyűjtemény nem későbbi 1629-nél, és elképzelhető, hogy az előző tulajdonos, Makai Mihály állíthatta össze. Befejezetlensége arra vall, hogy nem sokkal 1629 előtt írhatta le a másoló az énekeket: befejezetlenül már az új tulajdonos kezébe kerül. Ezt a feltevésünket alátámasztja az a tény is, hogy a gyűjtemény 18. éneke a 19a levélen Thordai János 133. zoltára: „Jo az eggiessegeben . . .” Thordai zoltárkönyve pedig 1627-ben készült el. Ha a zoltároskönyvnek ez a darabja nem készült el 1627 előtt, akkor ez az énekgyűjtemény sem készülhetett korábban, csak 1627 után.

A 26 éneket tartalmazó toldalék külön érdekessége Balassi Bálint két verse. Az énekek sorrendjében a 14. a *Kegyelmes Isten kinek kezében életemet attam*, a 19. pedig az *Adgi mar czen-desseget* kezdetű vers.

Balassi versei már a költő életében kéziratban terjedtek. Ez a kézirati elterjedés lehetővé tette, hogy egyes énekek megjelenjenek nyomtatásban még a gyűjteményes kiadások előtt.³¹ Erdélyi unitárius énekeskönyvekben olvasható a *Bocsásd meg Uristen*, a gyűjteményünkben is szereplő *Adj már csendességet* és a *Zarándokok éneke*, amelynek kezdősora: *Pusztában zsidókat vezérlő Uristen*. Az evangélikus és református énekeskönyvek eleinte nem vesznek föl anyagukba Balassi-éneket. „Alighanem éktelen életmódja és érdekből történt katolizálása miatt nem kerültek bele énekei az egykorú és későbbi énekeskönyveinkbe se” — jegyzi meg Csomasz Tóth Kálmán.³² Mint kivételt említi meg, hogy Szcenci Molnár Albert az oppenheimi énekkfüggelékbe (1612) felvette Balassinak a herborni első zoltárkiadás (1607) előszavában már mintául idézett *Bocsásd meg Uristen* kezdetű énekét.³³

Balassi erdélyi baráti kapcsolataival magyarázható, hogy kolozsvári énekeskönyvekbe hogyan kerül be három istenes éneke. „Bizonyára már életében küldözgette énekeit oda, első-sorban az egyik Bánffy-nak, aki bizalmas barátja volt, és innen a kolozsvári énekeskönyvek dicsősége, hogy elsőnek hozhattak nyomtatásban Balassi-énekeket . . . már az 1600-as évek elején. A közösség azonban máris kisajátította a költő énekeit, mert a szerzőnek még a neve sem szerepel az énekek előtt.”³⁴

Hogy a közösség valóban mennyire „kisajátította” Balassi egyes énekeit, annak érdekes bizonyítéka a kéziratunkban szereplő *Kegyelmes Isten* kezdetű ének, amely unitárius környezetben más forrásokból nem volt ismerő.

Érdekes adalékot közöl Eckhardt Gerézdi Rabán nyomán Balassi verseinek kritikai kiadásában, amely némiképp támpontul szolgálhat a kézirat variánsainak megítélésakor. „A Budapesti Egyetemi Könyvtár egyik 1501. velencei kiadású bibliája (Aa 1905) előzéklapján ezt az imaegyveleget jegyezte föl a könyv XVII. századi tulajdonosa:

Oh uristen mastis ugain (!) azon vagy Righy hatalmad
mastis ulan igen nagy, kirlek engemetis ne hagy ad meg
löky zöksighemet es ad meg az en iletemet —

KELMES URISTEN KINEK KEZIBEN ILETEMET ATAM, VISELD
GONDOMAT (ES) ALD MEGH UTAMAT MERT BIZONY CSAK TE
REYAD MARATAM,
irtam Pulay Domyga Marton Ano 1660”³⁵

³¹ Balassi Bálint összes művei. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. I. 11.

³² CSOMASZ TÓTH Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 395.

³³ CSOMASZ TÓTH Kálmán: i. m. 395.

³⁴ ECKHARDT: i. m. 11.

³⁵ ECKHARDT: i. m. 268.

A kéziratos szöveg a következő: (16a—16b)

1. Kegielmes Isten kinek kezebe(n) eletemet attam,
uiseld go(n)domat ald meg utamat, mert csak rad maratta(m),
2. Giermeksegömtwl foguan Uristen tudod twled uartam,
Mint Attila uta(n) fiu kialtuán, kõniereguen iartam
- 5 3. Mostis csak benned remensegeimet (!) uram helihezette(m)
Rad tamaszcottam magam rad bizta(m) te read maratta(m)
4. Az szept harmatot mikent hullatod tauaszszal uiragra,
sok iauidat ugi hullasd ream mint szegeni szolgadra,
5. Hogi mindenkoron szuete(m) legie(n) uigh teged magasztaluan,
10 es mindekoro(n) kõniergesemmel sz(ent) neuedet algiam.
6. Ad megh ennekõm en remensege(m) szerent ualo iokat,
Ald megh szuemet ki bizik benned uiseld iol gondomat,
7. Aldgi megh testemben, algi (!) megh lelkemben algi megh elete(m)ben
Az C(hris)tus által minden dolgomba(n) mind õreke (Ame(n))
- 15 8. Ezeket iram az Tenger partian Ocianum mellett,
Ezer öt szazba(n) mikor iranak masfel ezer felõt.

Szövegünk variánsai:

2. sor: *ald meg utamat* — Mindenütt a *vezér(l)d* szerepel. Csak a fentebb idézett XVII. századi bejegyzés ismeri kéziratumk szövegváltozatát. Bizonyára nem két másoló változat egymástól függetlenül azonos módon az alapszövegen, hanem kellett lennie olyan szöveg-hagyományoknak, amelyekre mindketten támaszkodhattak. Ezért talán szélesebb körben el volt terjedve ez az ének, mint azt az eddigi előfordulások alapján feltételezhetjük.

3. sor: *Urísten tudod* — Másutt mindenütt így olvassuk: *Gyermeksegemtől (-tól) fogva egyedül csak te tóled vártam*. Kéziratunk szövege elrontja a belső rímet; a *tudod* megszólítás azonban közvetlenebbé teszi az éneket.

A 6. sor romlottabb, talán a gyakorlati énekes hagyományt jobban tükrözõ variáns. A versszak első sorának (5. sor) belső rímei: *benned* — *remensegeimet* — *heliheztettem*. A következő sor rímkapcsolata ezzel semmiképpen sem cseng össze: *tamaszkodtam* — *biztam* — *marattam*. Az ismert variánsoktól ez lényegesen eltér. A bécsi és lőcsei kiadásban a versszak két sorvége rímel: *helyezhettem* — *vetettem*. Ez a változat két sorra tagolja a versszakot, míg a kézirati variánsa rövidebb egységeket emel ki. Talán az ismeretlen dallam hatása ez a rím-módosítás, amelyben jobban érezni lehetett az egyes dallamsorok egymáshoz tartozását, mint a hosszú sorok párhuzamos jellegét. Ezért vesztett el az eredeti páros rím.

A 7. sor költői szépsége, egyszerűsége megóvta a romlástól. Így maradhatott meg változatlanul a valószínűleg emlékezetből író másoló tolla alatt.

A 8. sor: *sok javaidat* — szemben a *sok jódot Uram* változattal. A szótagszám marad, a ritmus nem zökken: tehát lehet énekelni. — *mint szegeni szolgadra* — szemben a *te régi szolgáddal* variánssal. Szintén változatlan a szótagszám, lényeges tartalmi módosulás nincsen. A *szegény szolga* közkeletűbb, természetesebb kapcsolat, mint a *régi szolga* — az emlékezet ennek megfelelően alakíthatja a szöveget.

9. sor: *hogi minden koron*. A bécsi és lőcsei variáns: *hogi mind holtomig*. Valószínűleg a kézirati romlottabb ezen a helyen. A bécsi és lőcsei változat rímei jobbak.

10. sor: szövegünk itt egyszerűbb, közérthetőbb: *es mindenkoron kõniergesemmel*. Lényegesen eltér tőle a rímelő *mindenek előtt s mindenek fölött* formában rögzített bécsi—lőcsei szöveg. A közérthetőbb, egyszerűbb szöveg közös éneklés számára jobban megfelel.

A 12. sor eltérő szövege ismét csak arra mutat, hogy az eleven hagyomány egyszerűbbé, költőiségben talán silányabbá, de közérthetőbbé tette a szöveget: *ald megh feimet* helyett azt éneklék, hogy *ald megh szuemet*. A *viseld jól gondomat* és a *viseljed gondomat* eltérés a szöveg rosszul hallásán alapulhat.

A 13—14. sor többlet az eddig ismert változatokhoz képest. Az előző versszak továbbköltésének tűnik, amolyan záró-versszaknak, amire a sorba szótagszám szempontjából is beil-

leszkező Amen is bizonyítékul szolgál. Párhuzamosan folytatja az előző versszak *ad megh* — *ald megh* kéréseit: *aldgi megh testemben* stb.

A versszak második sora elárulja, mennyiben módosított a mi másolónk a számára ismert szövegen. A toldalék több énekében tapasztalni lehet, hogy a másoló szinte aggályos pontossággal és következetességgel módosít a szövegen, amikor érdemtani teológiai problémák merülhetnek föl. Minden alkalommal átírja az eredetileg *-ért* raggal ellátott ilyen kijelentéseket: *Christusert, fiadért*. Az átírásban következetesen az *által* névutóval szerkeszti meg a számára már elfogadható szöveget: *fiad által*. Az *Christus által minden dolgomban* — nagyon valószínű, hogy ez a változat a mi másolónk tollából való. Unitárius szellemű módosítás ez.

15—16. sor: a szerzős körülményeit foglalja össze. Amit másolónk rögzít, teljesen értelmetlen: *ezer öt százban mikor irnanak masfel ezer felet*. Balassi nagyon is választékos évszámjelölése a szöveg egyéb forrásai alapján: *Kilencvenegyét mikor jedzetek másfél ezer felett*. Szokatlan fordulat így fogalmazni évszámot. Az ezresek és százakok kerülnének előre, másolónk így is tesz. Az ének utolsó sora azonban mindig jól rögződik, nagy ritkaság, hogy utolsó szavakat torzítsa el az énekes hagyomány. Így tehát megmarad a sor második fele az eredetiből. Az elejével pedig nem sokat tud kezdeni, aki emlékezetből akarja leírni. Kéziratunk szerzője pedig, úgy látszik, emlékezetből írta a verset. Más bizonyítékunk is van erre. Összekeveri az ének versszakainak sorrendjét.

Vessük össze a kéziratos szöveg versszak-rendjét a kritikai kiadás szövegének versszakai-
val!

Kézirat	Kritikai kiadás
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	7.
5.	8.
6.	6.
7.	—
8.	9.

A kritikai kiadásban megállapított szöveg 4—5. versszakát kéziratumk szerzője nem ismeri. Az első három versszak sorrendje azonos. Az ének 4—5. versszaka (kritikai kiadás!) azonban már „kiesik” az emlékezetből, ezért a harmadik után a hetedikkel folytatja az írást. A hetedikhez tartalmánál és nyelvtani szerkesztettségénél fogva egyaránt szorosan csatlakozik a 8. versszak: „sok javaidat úgy hullasd reám mint szegeni szolgálra — *hogi* minden koron szüem legien uigh . . .” Emlékezetből tehát könnyen lehet együtt idézni a kettőt.

A 6. versszak „beugrik” az emlékezetbe, a következő versszak pedig — mint már mondtuk — továbbköltése az előzőnek, tehát szorosan összetartozik vele. Az utolsó versszak nagyon jellegzetes, a szerzés körülményeit foglalja össze, megjegyezni tehát megint nem nehéz, bár — amint láttuk — az utolsó sor komoly buktatót rejt az emlékezetből idézni próbáló másoló számára.

Ez a vers a kötet énekanyagában érdekes helyet foglal el. A 26 énekből álló toldalék 12—13—14. éneke megbontja az előző énekek egységét, amelyek régi nyomtatott (valószínű, hogy a 1605—07-i Isteni dicséretetek megelőző) unitárius forrás sorrendjét követik. Ez a három ének 1629 előtti forrásból együtt nem ismeretes. A 12. ének Bogáti Fazekas zsoldára 1584 utánról: *Lattia uilagh dolgat Isten*. A 13. ének Székel András jó költői érzékkel megírt *Siralmos iaij szoual Istenömhez kialtok* kezdetű éneke. Eddig csak egy 1700-ból való unitárius nyomtatványban találkozunk vele.³⁶

Ez a három ének tehát vagy másolónk saját gyűjtéséből került a könyvbe, vagy már olyan forrása volt, amely együttesen tartalmazta ezeket az énekeket. Elképzelhető esetleg az is, hogy a fő forrás tartalmazta volna már ezeket az énekeket is; akkor azonban miért hagyja ki őket az említett fő forrástól ugyancsak függő, és az énekanyagban a gyűjtés, a bővítés szándékát mutató 1605—7-es (és a későbbi, 1632-i) Isteni dicséretetek?

Feltevésünk szerint a 12. és 13. énekhez másolónk írásos forrást használhatott. A 14. ének, az imént tárgyalt Balassi-vers azonban olyan szövegmódosulásokat, romlásokat mutat, amelyek inkább arra vallanak, hogy emlékezetből, a gyakorlati énekes hagyomány alapján írhatta le az énekek gyűjtője.

³⁶ Imadsgos es Enekes kézbe hordozo könyvetske . . . Kolozsvár, 1700. RMK I. 1558, 162—5.

Az énekek sorrendje az énekeskönyvekben általában nagyfokú konzervativizmust mutat. Hacsak nem témák szerint csoportosítják át az ábécé-rendbe szedett anyagot, vagy megfordítva, az énekek egymásutánja az egymástól függő könyvekben azonos. A kéziratban szereplő másik Balassi-ének, az *Adgi mar czenesseget* kezdetű vers a forrásokban mindig megelőzi a *Kegielmes Isten* szavakkal kezdődő éneket, kéziratunkban azonban pontosan fordítva tapasztaljuk.⁸⁷ Valószínű tehát, hogy másolónk nem azonos írott gyűjteményből meríti ezt a két éneket.

Az *Adgi mar czenesseget*, *lelki bekesseget* azok közé a Balassi-versek közé tartozik, amelyek unitárius körökben különös népszerűségnek örvendtek. Szerepel az Isteni dicséretnek 1605–7-i kiadásában⁸⁸, és tartalmazza az 1623-ban Kolozsvárott megjelent Imadságos es enekes, kézbe hordozó Koenyevtske is.

A kritikai kiadás az unitárius változatokat „csak az Akadémia tulajdonában levő második kiadás és a kéziratok Unitárius Graduál (182. sz.) alapján” idézi.⁸⁹ Ezek romlott szövegre valának, és későbbiekben 1629-nél.

Gyűjteményünkben a 18. helyen Thordai János zsoldára szerepel: *Jo az eggyessegeben*. Nótajelzésében utal Balassi énekére: *N. Adgi mar*. Ez a jelzés szerepel később az unitárius énekeskönyv 1632-i kiadásában a 674. lapon. Korábban nem találkoztunk vele. Thordai zsoldára 1627-ből való; az első unitárius énekeskönyvben (1605), amely kéziratunkkal azonos forrásra nyúlik vissza, természetesen nem szerepelhetett.

2. sor: *budoso elmemet* — hasonlóan az unitárius variánsokhoz.

4. sor: *haragod ne terjeszd* — *ne gerjeszd* helyett.

5. sor: nem kiczin *czudaual*, fiad halalual ualtotal megh. Ez a változat másutt nem szerepel, mindenütt a *munkával* szót találjuk.

6. sor: *kerwnk w általa*, minden szwksegwnket telliesicz megh. Az eredeti *kinek erdemeert* lehetett. Ez unitárius szellemű változtatás. Hasonló jellegű megoldást tartalmaz az Unitárius Graduál: *kinek szent nevében*. Az előbb tárgyalt énekkel kapcsolatban említettük már másolónk következetes módosító munkáját: *-ért* helyett *általa*. Az 1632-i unitárius énekeskönyvben *erdemeiert* szó van. Lehet, hogy másolónk is ugyanezt találta forrásában, ezt azonban nem tudta elfogadni, tehát a sablon szerint változtat az előtte felkötött szövegen. — Kéziratunkban szwksegwnket olvasható *szüksegemet* helyett, ami nyilvánvalóan a közösségi éneklés számára teszi megfelelőbbé az éneket. (A bártfai kiadás hasonló változtatást tartalmaz az ének 7. sorában: *vétkem* helyett *vétkünk*.)

8. sor: unitárius forrásokkal megegyezik: *Benned oli uegtelen*.

9. sor: az utolsó szó *erezhető*. Az unitárius énekeskönyvek szöveg hagyománya szerint *ereszhető*.

10. sor: az utolsó szó eltér az unitárius énekeskönyvektől, de megegyezik az Unitárius Graduál szövegével: *teríthető*.

11. sor: ismét olyan változatokat tartalmaz, amelyek szövegünket az Unitárius Graduállal hozzák közelebbi rokonságba, és eltérnek az Isteni dicséretnek 1632-i szövegétől. *Nem kel keltekednöm söt jot czelekednöm*. Itt az énekeskönyv ezt a szöveget adja: *sok jot . . .*

Forrásunk tehát az 1632-i Isteni dicséretnek megelőző szöveg lehetett, amelyben Thordai zsoldára is megvolt már.

A 14. sor az unitárius énekeskönyv 1632-i szövegével azonos: *epseges fejemnek le tört szaruat*.

15. sor: a nyomtatott énekeskönyv szövege egyezik a kézirattal: *röpülliek-algialak, s eluen imadgialak*.

16. sor: ugyancsak megegyezik az énekeskönyv szövegével: *kít haluan ertselek es te ueled legiek*.

A 15–16–17. sorban képzavar van: nehezen érthető a „nyomorult fejemnek letört szárnyát” említő kijelentés. Eckhardt az 54. zsoldára hivatkozik, hogy magyarázatot adjon erre a képre: „quis dabit mihi pennas sicut columbae et volabo et requiescam?” Ez az analógia azonban a képzavart nem oszlatja el.

Az unitárius változatokban egyformán így olvassuk: „épséges fejemnek letört szarvát”. Itt szintén zsoldár-analógia kínálkozik. A 74. zsoldár utolsó verse: „Et omnia cornua peccatorum confringam, et exaltabuntur cornua iusti.” A zsoldárok képhasználatában a szarv az erőt jelenti. „Az igaz szarva fölmagasztaltatik” — vagyis az igaz újra erős lesz, az igaz újra érzi az Isten közelségét.

⁸⁷ Vö. KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK 1957. 265–338.

⁸⁸ Vö. VÁRFALVI NAGY János: Az unitáriusok énekes-könyveiről. KerMagv. VI. 96. — Eckhardt hivatkozik Várfalvi Nagy Jánosra, — KerMagv. VI. 124. — ez azonban nem a legrégebb unitárius énekeskönyvre vonatkozik. Nyilvánvaló elírás, lapszámként az 560. van a hivatkozásban megjelölve, ez azonban Várfalvi Nagy tanulmányában a 96. oldalon szerepel.

⁸⁹ ECKHARDT: i. m. 270–271.

Ha meggondoljuk, hogy a fejhez mi kapcsolódik jobban, akkor föltétlenül a szárvrá kell gondolnunk. A fej és szárny együtt, a fejen szárny: képtelenség. Ezért talán az unitárius forrásokban található szövegváltozat jár közelebb az eredetihez.

A következő versszakban aztán már nyugodtan szerepelhet a szárny. Új kép kezdődik, ahol a repülés a szabadságot, a bűnöktől való szabadulás örömét jelentheti. Talán független ez a kép az 54. zsoltár repülés-képétől, amely menekülést fejez ki, itt ellenben a „szárnyaló” örömről van szó.

Kassai István énekgyűjteményében három ismeretlen énekot találunk. Sorrendben a 10. a *Mennek feldnek diczöseges kirallia*, a 23. a *Serkeni fel en lelköm*, a 24. a *Forrasra ki uiszem feiem* kezdetű ének.

I. A toldalék 9b—12a lapján:

1. Mennek feldnek diczöseges kirallia,
Mi Uru(n)k Jesus C(hris)(tus(na)k Sz(ent) Attia,
Napnak, holdnak idenek hordozoia,
Minden allatoknak hatalmas tartoia,
- 5 2. Teged meniben szwntelen dwczöitnek,
Cherubimok zengedezue(n) diczernek,
feld kereksegenis tegedet felnek,
köresztienek igaz hitbel tisztelnék,
- 10 3. Szolgaid által nek(iün)k para(n)czolttad,
Szwksegor hogi hozzad foliaiu(n)k hattad,
köniervesbe(n) megis halgacz fogattad,
iodert twlönk diczereted hogi halliad,
- 15 4. Mert mindenek fölöt uagio(n) hatalmad,
wdet nem tud allando birodamad
Ellenseged megh rontia nagi haragod,
de nepede(n) dwczöited io uoltod,
- 20 5. Mosta(n) mijs hozzad nagi szwksegwnkb(en)
Sz(ent) Atiark foliamunk könierveswnkb(en)
Las hozza(n)k ne hagi siralmas wgiwnkb(en)
Ne burulliu(n)k el nagi ueszedelmwnkbe(n)
- 25 6. Im minde(n) röndök most fel tamattanak,
Sz(ent) igassagod ellen tanaczkoznak,
Hogi teged uallokat fel uadassanak
Es mind eggigh az feldrel ki irczanak,
- 30 7. Mar nehaniat temleczenis uettenek
tijeid közzwl kiket lelhettenek,
Szent tudomaniod ellen dihesködnek,
Ne hadgi Uram ne hagi hogi el niellienek
- 30 8. Nam sok keppe(n) regen mutogattad,
Hogi ualasztottidat eppe(n) megh tarthad,
twz uiz fegiuer ellen megh oltalmazhad,
Tömleczbel ellensegtwl szabadithad,
- 35 9. Vizzel hogi az feldet mi(n)d el buritad
Barkaiaban Noet szepe(n) megh tartad,
Izraelis tengörön által hozad,
Pharahonak hadat uizbe(n) buritad,

10. Achab uezsteni te het ezer nepedet
kik Balnak ne(m) haitanak terdet feiet,
Megh tartad hogi czak felmenek tegedet
40 Igi mutatad igaz Istensegödet,
11. Dothainra Sirianak kirallia
Hogi kwlde prophetad ütettni fogua,
Eliseusnak akkor löi oltalma
Sok twzes szekrw hadad iwt uala,
- 45 12. Siria hadat ott megh szegienited,
Varas alat uaksagal mind megh uered,
Samariba(n) wket uezetteted,
Az ellensegh közt laktokat engeded,
13. Keueli maga hanio Senacheriböt,
Haddal hogi megh szalla Ierusalemöt,
50 Szörniö beszédde karo(m)la neuedet,
Megh rontad es igi me(n)ted meg nepedet,
14. Mentöie lel amaz haro(m) iffiuinak
kik terdet feiet ne(m) haitanak Balua(n)nak,
55 Twzes kemenczebe(n) hogi haniattatnak
Eppen ki iwuen tegedet aidanak,
15. Danielt sem hagiad Oroszlanioknak
Be uetteted hogi w neki arczanak
Viszont uadloi hogi be haniattatnak,
60 Kegietlenwl otta(n) el szaggattatnak,
16. Lator keueli Ama(n)nak ros z tanacza,
Asuerus kiralt arra inditti uala,
Orszagaba(n) minde(n) fele el irna,
Hagiot napo(n) sidot minde(n) uagnaia,
- 65 17. De nem feleited Jacob maradekat,
Megh hallad siralmas fohazkodasokat,
Amanra forditad inkab az halalt,
keduisse ted kirali előt Sidokat
18. Ptolomeus Sidokat hogi rontani
70 Reszegh Elephantokkal tapottatni
Igieközek nepe keduet tölteni,
kik kiuanak neped uezstet lathatni
19. Szinten már hogi az ora ielő(n) uolna,
Sido rabok körniöi nagi sok nep uala
75 Czudara már kik ele giwltek uala
kiralt elephantokkal uariak uala,
20. Im hogi azokis mar elerközenek,
sirua sidok hozzad esedözenek
reszeg uadak az kiralira terenek,
80 Sidok penigh szepe(n) menekedenek,
21. Sz(ent) Palt uaros falan ki boczattatad,
Damascus nepe kezebe(n) ne(m) adad
Foksagiban sokszor megh batoritad
sz(ent) neuedert gialazatba(n) ne(m) hagiad,
- 85 22. Sz(ent) Petertis Herodes hogi megh foga,
C(hris)tus neuieert öletni akara,

rola bekoit Angialod oldoza,
kapukon uczakon mind altal hoza,

- 90 23. Szokszor ili czudako(n) megh szabaditad,
benned bizokat elueszni ne(m) hattad
Halal torkara noha taszitottad,
de szinte(n) kelleterek ki ra(n)tottad,
- 95 24. Hozzad mijs sz(ent) Atia(n)k esedözwnk,
ili szwksegben reme(n)segel kõniergwink,
mert sem tanacz (se(m) erõ ni(n)cz ellened,
Azert csak te sz(ent) felsegedre nezwnk,
- 100 25. Emleközzel te kis marok nepedrõl,
ki teged ual es szolgal igaz hitbel,
szabadicz ki megh uetet kelepcebel
Hogi diczerie(n) lelke nagi õremebel,
- 105 26. Ne had Ura(m) felbe kezdõt miuedet,
uid ueghez inkab szep epwletõdet
Ha hozzank attad sz(ent) esmeretedet,
Tarcz megh az te kis giwlekõzetedet,
27. Uram mutasd igaz Istensegedet,
szabadulasunkba(n) bölcsegedet,
Az uilagh hogi latua(n) diczesegeted
Velwnk algia s tisztelie felsegedet,
- 110 28. Foliamodgiunk mi az kegies I(ste)nhez
C(hris)tus altal mint mi kegies Atiankhoz
Fordicza elme(n)ket akarattiahoz
Hogi iuthassu(n)k az õreg boldogsaghoz,
29. Imadunk mi teged Atia Uristen,
C(hris)tus altal kõniergwink mi szwntelen,
Hogi Sz(ent) lelked az mi sziuwnkbe(n) legien
Erõsekké mi(n)ket az hitben tegien.

II. A *toldalék 22a—23a oldalán*: a 145. zsoltár parafrázisa olvasható.

1. Serkeni fel en lelkõm az te nagi almadból keresd iduessegedet,
Diczerd Istenedet szorgalmatossaggal magasztald tere/m/teged,
Sz(ent) Daud ad peldat tellies eletedbe(n) imadgiad I(ste)nedet
Testeddel lelkeddel hozza igiekezzel megh algia eletedet.
- 5 2. Ne biztasd magadat romla(n)do ember(ne)k ualtozo ereieuel,
se hatalmasok(na)k es feiedelmek(ne)k fenlõ ekessegeuel,
mert oraigh uagion ezeknek eletek ne(m) alhatnak epsegel,
mi koro(n) ne(m) uarnak akkor megh fuitatnak az halálnak mergeuel
- 10 3. Ki megie(n) w lelkõk testõk felde icsze(n) elmarad urasagok:
Semmi go(n)dolatiok fõbbe megh ne(m) el uezs nagi birodalmok
senkit ne(m) segítnek senkit ne(m) õriznek touab nincz meltosagok:
Azert emberekkbe(n) az kik bizakodnak lesznek igen károsok
- 15 4. De nagí boldogságban es diczesegb(en) reszeswlhetnek azok:
kik az Izraelnek igaz I(ste)neb(en) lettek fõkeltetesk
Czak wtet tisztelik es wtet keresik tellies szwbél imagiak:
teb Iste(n) tarsokat melleie nem tesznek felseges Urnak mo(n)giak.
5. Egeknek es feldnek meliseges tenger(ne)k ez csak egiedwl Ura:
Minde(n) allatok(na)k kiczinnek es naginak egiedwl formaloia:

- 20 Fwuek(ne)k es faknak eres kw szilak(na)k hatalmas tere(m)teje:
azert kik w benne igaza(n) hihetnek lesze(n) megh segiteje
6. Ez w mondasanak szept igeretiucl megh algia az w nepet:
Iteletet tesze(n) az artatlanok(na)k be telti keremeniet:
az kegietleneknek megh rontia feieket szegieniti eletet:
Ő bennebizok(na)k ehseget taplallia es megh algia kereset.
- 25 7. Az szegeni fogliok(na)k w szabaditoia rapsaghibol ki hozoia:
Az megh uakultak(na)k uilagositia petegek ornosloia:
Eretlensegh miat el tantorottak (l) lesze(n) erös tamoszsza:
Igaz hitwieknek utokba(n) uezere lesze(n) igazgatoia.
- 30 8. Az szept igassagb(an) elöket szereti es igen oltalmazza:
Az iwueuenieket igen takargattia keze alat hordozza:
Szegeni özüegieket niomorult aruakat szeme feniebe(n) tartia:
melto panaszaikat nekik megh halgattia elle(n) segeket rontia.
- 35 9. Mind öreкке leszen ez fel(seges) Urnak uilagon birodalma:
Fogiatkozás nekwl tere(m)tet allatit eteti taplalhattia:
Azert boldogsagot festi lelki hasznot w nala talalhattia:
Valaki szent neucl igaza(n) beczzili lelek szere(n)t imadgia.
- 10 Sz(ent) Daudid propheta ez neket irta az w soltar könijuebe(n)
w soltar könjuenek 146.dik nagi szept ekes reszebe(n)
szept tanitasaucl inti az hiueket hogi bizzanak (Iste)nben:
40 Hogi ki multok uta(n) wk nagi uigasaggal be mehesenek menjben.

Amen.

III. A 23a—23b oldalon:

- 1 1. Forrasra ki uiszem feiem
hogi sirhas ki buhozo szeme(m)
bw uizet neke(m)
Oh halal h(alal).
- 5 2. Ember fenlő nőmessege(m)
meli hires uala nagi neucl(m),
regi ne(m)zetem:
Oh uilagh uilagh
- 10 3. Eltem fenies ekessege,
ne(m)zetös elei(m) neue
Jaj mikent uesze
Oh halal halal
- 15 4. Lelköm mint keserögh azo(n)
edes magzaim hogi hagio(m)
twlök hogi ualok,
Oh uilagh ui(lagh)
- 20 5. Elualom keserw sziucl
tarsomtucl kiuel elte(m)
uolt kedues nekem:
Oh halal halal.
6. Minden allapat it tehat
mulo bator senki magat
ne biztassa hat,
Oh uil(agh) uil(agh)

- 25 7. Minden ezen által megien,
ne(m) keduez ez bator szegeni,
bator kirali legie(n)
Oh hal(al) h(alal)
- 30 8. Kazdagsagh es Urij szemelij,
Iffiu, uen, niomorult szegeni,
mind ez utra kel,
Oh uil(agh) uil(agh)
- 35 9. Emberek(ne)k hwczelete,
fenlo nagi szep ekessege,
elmarad kincze,
Oh halal, halal.
- 40 10. Szep uara(m) fala, szarniaim
sirnak szep nemes uduarim,
sok szep hazaim.
Oh uilagh ui(lagh)
- 45 11. Dolgodhoz hamar hat te las,
lekedbe(n) legie(n) uijulas,
migh ez utba(n) iarsz.
Oh hal(al) h(alal)
- 50 12. Peldamonnis igen tanulij,
mula(n)do iokra ne haijolij,
ueszni ne haijolij:
Oh uilagh (uilagh)
- 50 13. Iambor iozan eletw legij
melliert erdomotis te uegij,
hogy életre megij:
Oh halai halal.

Jankovics József

BETHLEN MIKLÓS BÉCSI LEVELEIBŐL

Az alábbi levelek közreadásával folytatni próbálom a Bethlen Miklós prózastílusának levélbeli sajátosságaira irányuló vizsgálódásokat; a korábbi cikk tanulságait alapul véve, újabb levelek bevonásával újabb vonásokat figyelhetünk meg, képet nyerhetünk írásművészetének változóirol és állandóirol.¹

Még csak viszonylag teljes levéltanyag sem áll rendelkezésünkre — időszerű lenne már az összegyűjtése —; az eddig publikált és az itt olvasható levelek alapján Bethlen levéltíró tevékenységének igen jelentős szakaszáról, a bécsi fogság idejéről tájékozódhatunk.²

¹ Vö.: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. X—XI. Szeged, 1971. Két levél közlésével.

² Egyelőre még a közlések bibliográfiai számontartása is hiányzik (kivéve a készülő bibliográfiai kézikönyv adatait, amelyek használatát Stoll Béla tette számomra lehetővé; ott, érthetően, csak olyan tételek szerepelnek, amelyek címükben is utalnak a levélközlésre). Több levelet adott ki KONCZ József (ProtKözl 1890. 15. 21.; 1888. 322—323.; 1895. 23—24. 340—341.; ErdProtKözl 1881. 175—176. 190—191.; MProtEgyh-IskFigy 1880. 288. 363—364.; 1882. 309—311.), LUKINICH Imre (ItK 1906. 80—93. 447—452.; 1911. 460—470.) és GÉBER Antal (ItK 1905. 158—173.); egy levelet MÓRIZ Gyula (TT 1882. 589.), levélbokrót RACZ Károly (SpFüz 1868. 914—936.). Több külföldi és magyar kiadvány tartalmaz még Bethlen Miklós-leveleket, illetve levélrészleteket, melyek számbavétele még nem történt meg. Így például a Ruvigny márkioz intézett leveleinek tartalmát ez utóbbinak Turenne-hez írt levelei reprodukálják (Collection des Lettres de Mémoires trouvés dans les Porte-Feuilles du Maréchal de Turenne. I. Paris, 1782.). Valamint számos levelet közlik a Telegi Mihály-levélvezés és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek kötetében, LUKINICH A bethleni gróf Bethlen család története c. munkájában, GYÁRFÁS Endre a Bethlen Miklós kancellár c. könyvében (Dicsőszentmárton, 1924.). GERGELY Sámuel két levelet közöl az Adatok Bánffy Dénes tragédiájához c. cikkében (Erdélyi Múzeum, 1912. 281—288.). Érdekességként említem meg, hogy még RÁTH-VÉGH is bemutat egy szerelmes-levél-részletet A könyv komédiája c. könyvében. — Biztosan létezett, de lappangó vagy elveszett levelek nagyobb csoportjának adataival rendelkezünk az 1691—1695 közötti időszakból; ItK 1971. 341—349.

A hat levél a Galambos család levéltárából kerül nyilvánosság elé, a címzett Galambos Ferenc, Bethlen „apa társa”.³ „Deregyői” Galambos Ferenc fia, Gábor, Bethlen Borbálát vette feleségül, s így néhány Bethlen-vonatkozású irat található itt, főleg gazdasági jellegű, vagy-on-osztozkodással foglalkozó irások.⁴ Ezért a választás azokra a levelekre esett, amelyek irodalmi értéket hordozhatnak, vagy általuk bepillantást nyerhetünk a hetvenes évek Bethlen gondolatvilágába, s ennek megfelelően, kifejezési rendszerébe.

Az első levél kivételével — amely a még aktív kancellár bemutatása végett kontrasztként szerepel itt — mind a „bécsi korszak” terméke. Erről az időszakról más sikerült kideríteni, hogy a levelek a megváltozott életforma miatt — érthetően — „belterjessé” váltak, s az is, hogy ugyanúgy, mint korábbi, fogarasi rabsága idején, a levelek *képanyaga* bővül, megszapornodnak a locusok, s metafora szerepet töltenek be. Érdekes eredményt kapunk, ha az *Önéletírásban*, az *Imádságoskönyvben*, és a levelezésében használt azonos funkciójú kifejezési eszközöket vesszük szemügyre. Különös az *Imádságoskönyvvel* rokonítható Bethlen bécsi leveleinek világa: úgy látszik, az imádságok szövege oly mélyen vésődött be, hogy mondatai, képei önállósulva tovább élnek. Az *Imádságoskönyv* gyakran visszatérő motívuma, hogy Bethlen a csapásokkal megtűzdelt saját sorsát a bibliai Jób sorsához hasonlítja; ez idővel állandósul és felbukkan abban a levélben is, melyben unokái haláláról ír. A szóban forgó levél gazdag irodalmi vonatkozásokban: tanúskodik az *Önéletírás* egyik szépirói szigetének belső utóéletéről — mintegy a könyvhöz utasítva az olvasót —: haldokló feleségének „irtoztató 14 Oraig tarto kísértet”-éről tudósít, majd a levél megismétli a könyvben mondottakat: „Ebben a két gyermekben kegyelmed nem boldogul”...⁵ S a megkezdett gondolatsort az az *Önéletírásban* és az *Imádságoskönyvben* egyaránt használt sztereotípiával, a 39. zoltár szavaival zárja: „De számra teszem kezemet, mert te tselekedted.”⁶

Több szempontból is figyelemre méltó jellemzőit kapnánk Bethlen biblia-használatának, ha összevetnénk a két fő műben, s a levelezésében leggyakrabban idézett helyeket. Az *Önéletírásban* igen gyakran történik hivatkozás Máté Evangéliumára, s „példabeszédként” a levélbe is beilleszt egy idézetet az evangéliumból. Ez a néhány sor fényt vet arra is, hogy Bethlen nem használta a levél írásakor a Bibliát.

Vitakészségét, meggyőző képességét öregkorára is megőrizte; a meggyőzés érdekében köznyelvi fordulatokkal él („Hová tovább, annál alább... Ki koldussal perel, táskát nyer stb.”), s — jó rétoriként — alkalmazz a korábbi műveiben rendkívül hatásos, és egyáltalán nem ritka felsorolást: „... ha mit Kegyelmed ád azoknak, nem csak Igasság, Barátság, Emberség, hanem Kegyesség és Alamsna leszen”.

A „maholnap koporsóba menendő” Bethlen Miklós *humora* is megcsillan, amikor Galambosnének kíván „szép Galamb fiat”.

Talán még egy irodalomtörténeti vonatkozásra is ráérezhetünk a levél végén említett *Eliezer* személyében. Ugyanis Bethlen Júlia és Teleki Sándor lakodalmára (1703) írt Pápai Ferencműben, az ... *Isák... és Rebeka...* című iskoladramában Ábrahám szolgája központi szerepet játszik.⁷ Tudomásunk van Bethlen másik Pápai-szerzette bécsi olvasmányáról is: ifjú Pápai Ferenc az akadémiákra menvén meglátogatta a rab Bethlent, s megajándékozta az akkor nemrégiben megjelent *Pax Crucissal*, és „Bethlen Uramis örült az könyvnek”.⁸

1.

Mint jó akaro Komám Ur[aimna]k és Barátim[na]k szolgálók és I[ste]ntől minden jokat kívánok K[e]g[ye]l[me]tek[ne]k

K[e]g[ye]l[me]tek 4to praesentis költ levelet bécsülettel vettem, szegény boldogtalanul ki mult Galambos Ur[am] íránt valo praentioját értem, és magat hihettem K[e]g[ye]l[me]t[ek]ket bizonyágull, melly nagy kedvetlenségemre esett énnékem az a'dolog, de már ha én magamon esett volnais vallami olyan, én bizony nem tudnék mit csinálni; mert őtöt nyavalyást, ugj láttom az I[ste]n meg perlette, megis ítélte. Negj esztendő, három esztendő Arvaira mint mehessen által, kiváltképpen az olyan perr, a' mély még el sem kezdődöt volt; Azomban

³ A Galambos család levéltára — amire ESZE Tamás hívta fel a figyelmemet — a Lónyay családjában van: OL P. 474. 99. cs.

⁴ A levelekből kiderül Bethlen Borbála halálának dátuma (1696), melyet V. Windisch Éva 1712-re tett.

⁵ Vö. Bethlen Miklós *Önéletírása*. Bp. 1955. I. 332—333.

⁶ Vö.: *Önéletírás* II. 101. és 168.

⁷ DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1899. 271—275.

⁸ Ifjú Pápai Ferenc kiadatlan levele Teleki Sándorhoz, Bécs, 1711. szept. 20. dátummal. OL Teleki család marosvásárhelyi levéltára, új rendezés, P. 638. 12. cs. Külföldön tanulók levelei. 2857.

az olyan perr a' melly[ne]k kimenetele bizontalan volt, ha el kezdődöt volnais, mert a' mi-csoda formában szegény ő azt énnekem beszélete, és ha néki nem hinnékis, már holta után egy emberséges Bornemisza öreg Legény szolgálja mondotta, az ki ugjan a' télen itt ben lakék az én Házamnál, ugj látom, fokától nyelétőlis volt ott a' dolog, mert hiszem az ő szolgálbanis vágták meg, neki is szegény[ne]k a' hassában tartottak a' Puskát, ha el sült volna ugj sem perlette volna K[e]g[ye]l[me]tek, én láttya I[ste]n a' K[e]g[ye]l[me]tek tekintetiért mindent cselekednem, de nem tudom mit kellett cselekednem, irtam ugjan Galambos Ferencz Ur[am]na[k] hogi a Borbély[na]k valo fizetést, és a cserelevést vallamit adgjon az én Tanácsomból, de én ő K[e]g[ye]l[me]t sem erőtettem, sok dolog esik ezen a' Világban olyan a' melyet a' mint hogi I[ste]n bocsát egjedül az emberre, ugj maga orvosol egjedülis, a' mint látom orvosolta ezti, és ugj láttom mind nékem, mind K[e]g[ye]l[me]tek[ne]k, mind Attyának Arvai[na]k egiszoval valakik[ne]k vallami relatiojok lehetet volna hozzája mind azok[na]k az I[ste]n silentiomot és Patientiát parancsolt, én rajtam nehezebb dolgokis mentenek által a' világon: Tömlöt, Vas, de ugjan csak el kellett túrnem és I[ste]nre kellett bizonom, mind ezek penig az en szovaim nem abból származnak, hogi én K[e]g[ye]l[me]tek[ne]k mind igasságot, mind barátságot nem kívánnék ténni ha lehetne, mert hiszen tudgja K[e]g[ye]l[me]tek tekintetiért rendelem, noha már akkor a' szegény Galambos Ur[am] en vellem jól accomodálta volt magát, én azt a' széket celebráltam volnais, de már arra a' végre semmi szükségét nem látom, és az akkori kimenetelről leis tettem elmémet kiváltképpen hogi a' szegeny üdvözít Gyulafi László Ur[am] temetései 14ta leszen, és ugjan akkor Gubernium törvényes Consultatiojais Kolosvá-ratt, melyet el nem hagyhattok. Egjebbaránt K[e]g[ye]l[me]tek[ne]k mindenekben jo szível szolgálók, és ajánlom I[ste]n kégies oltalmában K[e]g[ye]l[me]t[ne]k

Sz[ent] Miklos 1. Maji A[nn]o 1699

K[e]g[ye]l[me]tek szolgáló komja és baráttya.
G. Bethlen Miklos

2.

Mint kedves Jo akaro Uramnak szeretettel szolgálók, es I[ste]ntől minden idvesseges jokat kivanok Uram K[e]g[ye]l[me]dnek Unokaimmal edgyűt.

5 Január[i] n duplo irt k[e]g[ye]l[me]d leveleit el vettem, es mint hogj már sok Esztendők alatt, sok irasokkal busítottuk egymást, rövidened ezeket irhatom k[e]g[ye]l[me]dnek:

1. Sohasem hittem en azt, hogj k[e]g[ye]l[me]d olyan nagy Jonak tartván azokat az szőlőket az en Bécsből utolszor irt levelem szerint, meg ne szerezze azt a 13/m forintot, mert a mint k[e]g[ye]l[me]d irja hogj adosságot nem hágy a Gyemekinek bizony goromba ember volt volna hát az a kiről christus Urunk szol, Matth. 13. V. 44. *Ismet hasonlo a mennyeknek országa a mezőben el rejtett kinczhez, melyet minekutanna meg talál az ember, el rejti azt, es a talált kincsen valo örömeben, el megyen titkon, es minden marhajat el adván meg vészi azt az mezőt.*

En k[e]g[ye]l[me]dét csak arra kértem hogj k[e]g[ye]l[me]d kölcsen kerjen meg pedig az en Parolanra 10/m forintig, amaz Evangeliumbeli Ember pedig, mindenet el is atta, ugy szerzette meg a nagy kincses Jozsagot, szőlő volté avagy mi csoda en bizony most annál a mint k[e]g[ye]l[me]d azt becsültette sokkal haszontalanab Jozságnak meg vétele miat verem magamat adosságban, de en nem tartom adosságban valo verésnek azt, mikor az Ember Jozsagot veszen pénz, es azt hadgya a Gyemekinek.

Az Szegény Leanyom kevés Portekajanak es egy keves ideig tarto Ados levelek nagy szep Interesse lött volna az a szőlő mas az ugy hittem hogj a magaeól is adhatot volna k[e]g[ye]l[me]d énnekem 10/m forintot kölcsen, mikor en k[e]g[ye]l[me]d Unokainak kerem k[e]g[ye]l[me]dtől kölcsen.

De ha Istennek nem teczik en rolla nem tehetek, eleg kárt vallok 4. Esztendeig hevertetvén setáltatván annyí Ezer forintot, a mellyeknek sem én sem Szegény Unokaim hasznát nem vehették.

2do Soha nem ellenzettem sem én sem a Fiam Bethlen Mihály, hogj a magok Anyai rész Jozságokhoz hozzá ne nyulyanak a jó Unokaim, noha de Jure ellenezhetők, mert itt is ide-be ez miatt a bizontalanság miatt minden dolog Confusioban volt, s-vagyon, es a Szegény Vóm transigalt volt felőlle Bethlen Mihályal.

Jöjjön vagy küldgyön be k[e]g[ye]l[me]d más mindgyárt Bethlen Mihály kézhez adgya, megláttya csak Esztendő alattis k[e]g[ye]l[me]d micsoda Jozság es melly könnyert s hamar által tud menni, a Paraszt Ember Havasalföldében es a Kőrösben.

3tio Irja k[e]g[ye]lmed hogj az Unokaimat Scholaban adgja, es bár csak azoknak allapattyak-hoz illendö költségek tellye (?) küldgye be k[e]g[ye]l[me]d öket en bizony itt Joseph Fiammal fel neveltetem es tanitatom, es bizony illendökeppen is gondot viseltetek reak-jok, mind etelek italok ruházattokra, a mely ha az Anyai ó rész Joszagokbol ki nem telikis, ki telik az en Atyai Joakaratombol, ha csak edgyiket a nagyobbikat adgja ide.

4tio Mit irjon Meltosagos Aspermont Uram im Parjzat kültem k[e]g[ye]lmednek en reszermöl magamat az előtt a Meltosagos Ember előtt bizony könnyen meg menthetem, k[e]g[ye]l[me]d is maga reszeröl adgja meg becsülletit annak a Meltosagos Urnak,

Ezzel Isten kegjes oltal[ma]ban ajánlom k[e]g[ye]l[me]det es továbbra is maradok k[e]g[ye]l[me]d köteles szolgaja

Bethlen Miklos

Sz[ent] Miklos.
13. Februarii.
A[nn]o 1703.

Cimzés: Tekintetes Nemzetes Galambos Ferentz Ur[na]k Nekem kedves bizodalmas Ur[amna]k

3.

Mint regi Kedves bizod[a]l[ma]s Uram[na]k Szolgalok, es I[ste]ntol vigasztalast kivanok Ur[am] k[egy]elmedne]k

Nagy szomorusaggal ertettem, az en nagy remensegü szep ket Onokam halalat. Igazann Edes jo Ur[am] Jobokot tsinala az I[ste]n mu belöllünk Kettenn, de Öve a dütsosseg, Kövössük Jobot, vagy egykent vagy maskent az I[ste]n meg Coronaz bennünket. Bezzeg latom az halalhoz közzelítők[ne]k sokat jelent meg az I[ste]n, a Nagy Anyok halala előtt 3mad nappal irtoz-tato 14 Oraig tarto kisirtetből eszere jöven, több jövendőlesei kozott (melly mind be töit) meg mondá, hogy egyik gyermekebeis nem boldogulok; Im raytam telek. De szamra tesztem kezemet, mert te tselekedted. Ps. 39.

Ha a szegeny Leanyom[na]k valamie maradt, az Igazsag szerent a szegeny Bethlen Mi-haly fiam gyermekire szállana; Istenesenn tselekszi K[e]g[ye]l[me]d, ha meg adattya. Söt mint talam (mellyet bizony keservessen irok) ultimus Deficiens, ha mi joval lenne k[e]g[ye]l[me]d azokhoz az Arvakhoz, egy helyre jobb helyre nem tehetne Kegyessegenek nyomat Igen gyamolतालनोक. I[ste]n Sz[ent] lelke vezereilye k[e]g[ye]l[me]d[e]t s-vigasztallya. El varom Redei Ur[am] által k[e]g[ye]l[me]d valaszt. Ayanlvan I[ste]n[ne]k Ur[am] k[e]g[ye]l[me]d[e]t. Bets 27. Sept[em]br[is] A[nn]o 1711.

K[e]g[ye]l[me]d regi köteles igaz keresztyen Attyafia Szolgaja

Bethlen Miklos

4.

Edes bizod[a]l[ma]s Nehai Apa Tars Ur[am] I[ste]n örvidetes Uy esztendöt addgyon K[e]g[ye]lmedne]k

Az en k[egy]elmedne]k irt levelemre Redei Laszlo Ur[am] által szoval tett valaszt szomoru-ann vettem.

Látom k[e]g[ye]l[me]d ketelkedett levelemről kezem irasarol, de en irtam edes Ur[am] mind azt mind ezt, de mivel 19 esztendeje, hogy k[e]g[ye]l[me]d es en egymas[na]k irunk, bizony messze jar az 70 esztendös kez az 50 eszt[en]döstől.

Mondta K[e]g[ye]l[me]d: En k[e]g[ye]l[me]d kezebe semmit sem adtam. Adtam vala, Edes Ur[am] szep gyöngyöt, de ha I[ste]n k[e]g[ye]l[me]d[e]t es engemet el vetelevel meg szomorított, arról nem tehetünk; A dologhöz közelebb szolvann penig.

Petsetes Regestrum vagyon szegeny Leanyommal adott jokrol Arany ezüst etc. Portekakrol mellyek sem könnyen el veszhetök sem szegeny Vómtól Leanyomtól el nem vesztegetök voltak, bizony alkalmas penzbenn allokot.

Meg feletkezett k[e]g[yelme]d Maga Quietantiai vagy[na]k fia halala utann k[e]g[yelme]-
től percipialt circiter harmad fel ezer forinról.

Tudom I[ste]n K[egyelmedne]k adott volt annyit, az Onokaimot azok nélküli tisztessége-
senn tarthatta, adta volna I[ste]n, Vöm Leanyom Onokaim költhettek nyöhettek volna el
mind azokat.

A Leanyomot vitte el a Vöm A[nno] 1693. Holt meg in A[nno] 1696. A szegeny Vöm.
A[nno] 1699. Edes bizod[al]i[ma]s ma holnap velem együtt Koporsoba menendö Apa Tar-
som, nem tsak Verböztivel, (noha bizony eöis igazat tenne itt) hane[m] a Bibliaval merjük a
dolgot Ezenn a Vilagonn az Onokai[na]k olyan Attjafiai nintsenek, mint a Bethlen Mihaly
igen gyamoltalan Arvai bizony meg erdemlenek azok, es az szegeny üdvezdöt vöm Attyafiai a
kik vadnak, hogy ha k[e]g[yelme]d azokat örökösíteni Jovaiba Jozzagiba etiam Per Testa-
mentum & Regium Consensum; mint hogy K[egyelmedne]k lelki Attjafiais

El hiszem K[e]g[yelme]d az I[ste]n Hazat lehetössegeig n[em] felejtí. En ezeket K[egyel-
medne]k sincere irom.

Mert ki leszen K[e]g[yelme]d Haerese, bar Abrahammal mondhatna K[e]g[yelme]d Eli-
hezer

I[ste]n vigasztallyon bennünket. Bets. 3. Febr[uar]i] A[nno] 1712.

K[e]g[yelme]d igaz keresztyen Attjafia Keserves
Atya Tarsa Szolgaja

Bethlen Miklos

Mint kedves bizodalmas Uramnak kívánom Istentől K[e]g[yelme]dnek az Abráhám, és
Chetura áldását.

Az 70. Esztendö irattja Deákkal ezt a' Levelet. Igazat mondott volt a' vén Pap: Hová
tovább annál alább. Söt csuda a' mint az Isten engemet tart.

Ide hátra K[e]g[yelme]d meg láttja Redei László Uram mit irt Légjen nékem, mellyre
viszont mit irtam eö K[e]g[yelme]dnek, azt eö K[e]g[yelme]d meg mutattja K[e]g[yelme]dnek

Micsoda Satisfactiot kívánnyon K[e]g[yelme]d el várom tudositását, de edes jo bizott
Uram régi mondás: A' ki Koldussal perel, táskát nyér. Ha a' világonn volt Arva valaha,
bezzeg bizony Arvák a' Bethlen Mihály Gyermekei, és ha mit K[e]g[yelme]d ad azoknak,
nem csak Igasság, Barátság, Emberség, hanem Kegyesség és Alamisna leszen. El még az
Arvák I[ste]ne A mint K[e]g[yelme]d irt volt az előtt a Munkácson levö Ládákról, én abba
semmit sem segíthetek, nisi per indirectum, mindazonáltal tudositcon K[e]g[yelme]d enge-
met hól kikhél mi formán kellene azt segiteni, mert ha mit tudnék, bizony jo szivel cseleked-
ném, Ha valakinek egynek bizony K[e]g[yelme]dnek kinek is Istentől szivem szerint azt
kívánom, hogy K[e]g[yelme]d Jozzagára kákögö hollókat ö Felsőge csudalatosson szögye-
nitse meg.

Datum Viennae Die 6. Julii A[nno] 1712

Köteles ven rab igaz Attyafia

Szolgaja Bethlen Miklos

Az K[e]g[yelme]dtől kezben adando bonumokrol es penzről valo Redei Laszlo Uram Qui-
tantiajat en magamenak agnoscalom per praesentis.⁹

Mint kedves bizodalmas Uramnak ajánlom k[egyelmedne]k tehetségemig való szolgálá-
tomot.

Redei Laszló Uram mostani Leveleből látom, hogy az el mult Esztendöben 30. 9bris költ
Levelem el fogott tévellyedni. Azert im duplázom

Copia K[e]g[yelme]d ida Praesentis 9bris költ Levelét vettem tegnap. hól járt annyi ideig
nem tudom. Ertem a' K[e]g[yelme]d kívánságát hogy K[e]g[yelme]d Redei László,

⁹ Az aláírás és az utóirat Bethlen kezírása

Kazinczy András és Mokcsai István Uramékat eö k[e]g[y]lme[ne]ket javállya hogy én birállyam meg a' Szegény Unokáimról meg ugyan más Unokáimra Isten csuda Itéletiből szállott jocskáknak K[e]g[y]lme[ne]dtől való le adása és én töllem való kézhez vételinek Testimoniómára. Ezt édes Uram és jó szivel meg cselekszem csak tudgyam előszzör hogy micsoda jok azok, mert látatlan dologról mit tudok csinálni. Azér kérem K[e]g[y]lme[ne]d[e]t azon becsülletes emberekkel Registráltassa K[e]g[y]lme[ne]d és azt a' Regestrumot külgje fel a' Sogor Redei László Uram minél hamarébb legyen vége, mert igen helylesen írja K[e]g[y]lme[ne]d hogy mind a' ketten bizony vén Emberek vagiunk Az Aszszony eö K[e]g[y]lme[ne]d köszöntését igen becsüllettel vézsem, és kívánok eö K[e]g[y]lme[ne]k szép Galamb fiat. Ajánlom Istennek K[e]g[y]lme[ne]d[e]t. Datum Viennae Die 30 9bris 1712. En mostis ezen kérem K[e]g[y]lme[ne]d[e]t és Ajanlom Isten oltalmaba[n] Datum Viennae, 1. Febr[uar]ii A[nn]o 1713

K[e]g[y]lme[ne]d köteles szolgálja

Bethlen Miklos

Kókey György

KAZINCZY FERENC ISMERETLEN TANÚGYI VONATKOZÁSÚ LEVELEZÉSE

Az alábbiakban közlésre kerülő tíz levelet a kassai Városi Levéltárban találtuk.¹ Valamennyi Kazinczy Ferenc kassai iskolafelügyelői tevékenységével kapcsolatban: nyolcat ő maga írt a kassai magisztrátushoz, egyet-egyet pedig Simai Kristóf, illetve a városi tanács Kazinczyhoz. A levelek, amelyek egy kivételével eredetiben vannak meg a kassai levéltárban (a magisztrátus Kazinczyhoz küldött átiratát fogalmazvány alapján adjuk közre), nem szerepelnek a Kazinczy-levelezés különböző kiadásaiiban. Ennek legfőbb magyarázata valószínűleg az lehet, hogy e leveleket még a Váczy-féle kiadás megindulása előtt, 1888-ban, egy intézkedés nyomán kiemelték eredeti (és az indexek szerint máig is feltüntetett) helyükről, és mint olyan iratokat, amelyek a város iskolaügyével kapcsolatosak, külön, „Iskolák” c. kötetekben helyezték el, őmlesztett állapotban.² Ezekből kerültek elő az alábbi hivatalos tárgyú levelek, amelyeket eddig javarészből figyelmen kívül hagyott a Kazinczy-kutatás is, noha már több ízben behatóan foglalkoztak az író kassai iskolafelügyelői és pedagógiai tevékenységével.³ E tíz latin és német nyelvű levél Kazinczy inspektori működésére nézve tartalmaz elsősorban értékes adatokat. Ezek nyomán hitelesebbé válik a II. József uralkodása alatt hivatali viselő Kazinczyról kialakult képünk, amelyet egyes kortársak és részben az utókor is olykor félremagyarázott. Ugyanakkor újabb alátámasztást nyer irodalomtörténetírásunk mai Kazinczy-profilja, mert ez újabb adatok is azt bizonyítják, hogy az író kassai hivatalos szolgálatában is szíven viselte az iskolaügy fejlesztése és a tanítók szociális viszonyai mellett, a tanerők között levő írótságainak a sorsát is, és ha kellett bátran megvédte őket a méltatlan támadások elől. S arról, hogy a felvilágosult szellemű pedagógusban ez időszakban is milyen mértékben megvolt az anyanyelv iránti szeretet, újabb tanúbizonyságot tesznek azok a sorok, amelyeket közvetlenül a nyelvrendelet visszavonása után vetett papírra. Ezek szerint Kazinczy, amint erre lehetőség adódott, nyomban hivatalosan is előtérbe helyezte a magyar nyelvű oktatás ügyét, de ugyanakkor nagy megértést tanúsított a nem magyar anyanyelvű ifjúság érdekei iránt is.

Az 1–3. sorszám alatt közölt levelekben Kazinczy a kassai iskolákban tanító ferencesrendi tanárok érdekében fordul a magisztrátushoz, illetve a vasár- és ünnepnapra ministrálásokról ügyében intézkedik úgy, hogy ezeken csak olyan mértékben vegyenek részt a tanulók, amennyire ezt a papok száma megkívánja és a tananyag is megengedi. Sürgeti a kassai tanácsot, hogy az egyházi felettései jóváhagyását váró ferencesrendi gardián hozzájárulása nélkül is történjék intézkedés a katechéták honoráriumával, lakásával és ellátásával kapcsolatban.

Csak az aláírás Bethlen kézírása

¹ Archiv Mesta Košic. — Köszönetet mondok kassai a levéltárnak és munkatársának, R. Šikutának, továbbá Ladislav Zemannak, a pozsonyi egyetem magyar tanszéke tanárának, a kassai levéltári kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségükért.

² Az anyag eredeti helyére történő visszaosztása éppen most van folyamatban; így a jövőben e levelek is már az eredeti jelzetük alatt találhatók. Egyébként e kötetből származott és e tárgykörhöz tartozik az a Kazinczy-levél is, amelyet korábban már közöltünk. (ItK 1966. 415–418.)

³ IMRE Sándor: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorsága. BpSz 1895. 83. köt. 161–194., 364–395. — HEKSCH Ágnes: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. PedSz 1956. 74–108. — HÖGYE István — VÁGÓ Benőné: Adalékok Kazinczy Ferenc pedagógiai arcképéhez. PedSz 1967. 438–445.

A 4. számú levélben Kazinczy az uralkodó rendeletére hivatkozva, négy helységben: Forró, Kassaujfalun, Mislókán és Bélán, amelyekben kellő számmal található iskolaköteles gyermek, nemzeti iskola létesítését szorgalmazza a kassai magisztrátustól. A Forró nevű helységben, a gyermekek nagyobb száma miatt, több tanító kinevezését kéri, a többi három községben elegendőnek tartja egy-egy tanító működését is. Az 1780-i iskolaiügyi rendelkezésre hivatkozva, az új tanerők kinevezéséhez és az iskolák felépítéséhez szükséges anyagi eszközök biztosítása végett egy bizottság kiküldetését kéri, mivel e községek maguk nem képesek a maguk erejéből előteremteni a szükséges összeget.

Az időrendben következő három levél (5–7. sz.) a kassai kőműves céhnek Simai Kristóf ellen benyújtott panaszával foglalkozik. Simai 1778 óta a kassai nemzeti iskola rajztanára volt; működésével kapcsolatban azonban a helyi kőműves céh a magisztrátushoz intézett levelében több kifogást emelt. E vádokról tájékoztatta a tanács Kazinczyt az 1788. aug. 18-i levelében, amelyet a fogalmazvány alapján közlünk az 5. szám alatt. A levélre, amely a vádakat úgy látszik bizonyítottnak vette, és meglehetősen szigorú hangon utalt a város köllségén működő rajziskola tanárainak a kötelességeire, Kazinczy válaszolt (7. sz.), és e válaszához csatolta Simai Kristóf hozzá intézett levelét (6. sz.).

Az 1788. szept. 18-án kelt válaszában Kazinczy, részben Simai levele alapján, részben pedig Simai képzettségére és tekintélyére való hivatkozással, visszautasítja a vádakat és védelmébe veszi őt. Hangsúlyozza, hogy a bécsi rajziskolában végzett Simai ismereteit nem lehet kétségbevonni; neves, Európa-hírű szakemberek, csakúgy, mint a magyar Helytartótanács elismerései is ezt bizonyítják. Igaz, magának az iskolának a működésével ő sem elégedett, mert a tanulók többnyire csak másolják a szokványos díszeket és a papírt csupán tarkára mázolják. De a rajzoktatásban való visszamaradottságért elsősoban nem a tanár, hanem a tanulók a felelősek, mert nem látogatják rendszeresen az órákat. Ezért arra kéri Kazinczy a magisztrátust, hasson oda, hogy a panasztevők legényeiket rendszeresen küldjék a rajzórákra, továbbá hogy gondoskodjon a megfelelő rajzeszközökről. Ilyen feltételek mellett reméli, hogy év végére a tanár jelentős eredményeket fog tudni felmutatni.

Az utolsó három levél (8–10. sz.) szintén részben személyi kérdésekkel kapcsolatos: olyan új tanerők kinevezéséről van bennük szó, akiknek az odahelyezésével Kazinczy nem tud egyetérteni. Ezek kapcsán, főként az 1790. ápr. 29-i terjedelmes levelében (8. sz.) részletesen is kifejti nézeteit a tanítókkal szemben támasztott igényeiről, és ugyanebben a levélben kifejti örömet a nyelvredelet visszavonásával kapcsolatban is. Mindkét témáról ez időszakban több alkalommal is nyilatkozott Kazinczy, de e megnyilatkozása a rendelet visszavonása utáni első megnyilatkozásai közül való.

A kassai tanács azon határozatára, hogy egy bizonyos Sikur Andrászt szándékozik odahelyezni Aszalay János helyére, Kazinczy a Sárospatakról általa odahelyezett tanár érdemeit méltatva, bizalmatlanságát fejezi ki Sikurral kapcsolatban. Röviden vázolja azokat a szellemi, erkölcsi, pedagógiai és fizikai követelményeket, amiket a tanítókkal szemben támaszt. Hangsúlyozza, hogy négy év alatt ő mindössze két személyt: Vályi Andrászt és Aszalay Jánost helyezte oda, de őket sem rézhajlásból, hanem rátermettségük és szellemi értékeik miatt, s e választását az elért eredmények igazolták. Ezúttal csak azt kéri a magisztrátustól, hogy az odahelyezendő tanító ne legyen az évek súlyától megtört, hanem józan, tanításra alkalmas, a tudományokban és a szlovák, a német, de főleg a magyar nyelvben jártas személy. Vallási hovatartozását nem tartja jelentős kérdésnek.

A rajz- és a zeneiskola megszüntetésének tervéhez azt fűzi hozzá, hogy ezek az iskolák valóban nem mutattak fel kellő eredményeket. A zenetanár személyében is alkalmatlan volt, de a rajziskola tanárát — Simai Kristófot — ismét védelmébe veszi.

A német nyelvtanítás kérdésével kapcsolatban úgy vélekedik Kazinczy, hogy a jan. 28-i leirat értelmében a német ajkú gyermekek és az önként németül tanulni szándékozók részére bizonyos órák keretében tanítsanak németül. A legfontosabbnak azonban azt tartja, hogy az ifjúság visszakapja magyar anyanyelvét, amelyet Magyarország lakosainak illik és szükséges is ismerni. Ezúttal is, miként már egy korábbi, Horváth Ádámhoz írott levelében, megdicséri Bálintffy József tanítót, aki már a nyelvredelet visszavonása előtt nagy sikerrel tanította a magyar nyelvet, és példáját a megváltozott kedvezőbb viszonyok között is követésre méltónak találja.

1.

Amplissime Magistratus Civices, Domini singulariter colendissimi!

Relate ad experiendum super resoluta jam pro Catecheta Scholae Localis Capitalis annua remuneratione Contractum, intuitu cujus Idem Amplissimus Mgtratus Civicus dd° 24^{ae} Men. prox. praeter. sub N° 1163. rescribere dignata est eum eo ex incidenti hucdum expeditum

non esse, quod R. P. Gvardianus Conventus Localis R. R. P. P. Franciscanorum se citra scitum Superioritatis Suae in tractatum quempiam imittere detractet; officiose reinsinuandum duxi: Non esse necessarium ut hoc in merito assensus R. P. Gvardiani expetatur; sed sufficere, ut emensum pro fato Catecheta honorarium ea modalitate constabiliatur, qua salaria reliquor Professorum Scholae ejusdem Capitalis constabilia sunt, cum alioquin non arbitrio Conventus praectacti, sed Inspectorum Reor clementissime delatum habeatur, ut pro Statione hac tale Individuum seligant, quod omnes obligationis suae partes eseqvi capax sit.

Qui in reliquo expertis favoribus comendatus, solito sum cultu persisto. Cassoviae d3 23. Mart. 1787.

Ejusdem Amplissimi Mgratus

obligatissimus servus

Franc. Kazinczy

Cimzés: Amplissimo Magistratui Civitatis Liberae Regiaeque Cassoviensis. Dominis singulariter colendissimis

Cassoviae ex offo

Amplissime Magistratus, Domini singulariter colendissimi!

Conventu P. P. Franciscanorum hujate altissimo Nomine Regio Sublato, siquidem Catecheta Schola Normalis Localis, in obsequium Intimati dd° 7^a Novembr. 786 N° 47253. e Gremio Patrum horum delectus, amissâ taliter habitatione, et victu (quae durante Conventu libera habuerat) 150 fnos contractualiter apromissis subsistere ulterius non possit: requirendum habeo Eundem Amplissimum Magistratum, ut super exassignanda ei competenti habitatione libera, et Sallario ad Saltarium reliquorum Dominorum Professorum adpromptando, consvetum Instrumentum Contractuale in 4. Exemplaribus Authentice expediendis mihi transmittere non gravetur. Caeterum consveto cum cultu persisto

Ejusdem Amplissimi Magistratus

obligatissimus Servus

Cassoviae die 2^a Novembrê 787.

Franc. Kazinczy

Cimzés: Amplissimo Magistratui Liberae Regiaeque Civitatis Cassoviensis, Dominis singulariter colendissimis

Cassovia ex offo
in Negotio Scholarum Nationalis

Löblicher Magistrat!

Bey Gelegenheit der den 15ten Jenner gehaltenen ästhetischen Prüfung der Königl Normal Schule habe ich denen bey derselben angestellten Lehrern die Quitierung ertheilt, daß die durch den H. Stadt-Pfarrern zum ministriren rechter langende Anzahl von ihren Zöglingen sowohl an quitiert, als an Freyen und Sonntägen in die Pfarre abgesuchet werden sollen; nur müße man mit aller Sorgfalt darauf beacht seyen, daß dieseswegen von der Schule nicht mehrere Zöglinge entzogen werden mögen, als es die Zahl der externden Priestern weiter langt, und es der Fortgang in den Lehrgegenständen erlaubet.

Welches ich dem Löbl Magistrat wie Wichtig auf Iero wie mich noch untern 28ten Dezember verfllossene Jahres erlassene geschätzte Schreiben zu erwiedern hatte.

Des Löbl Magistrates

Verbundester Diener

Kaschau, den 30ten Jan. 1788.

Franz v. Kazinczy

Cimzés: Dem Löblichen Magistrate der Königl Freyen Stadt Kaschau Kaschau

Ex offo
in negotio Schol nation

Löblicher Magistrat!

Da es Seiner Majestät allerhöchste Wille ist, daß in Örtern, wo eine beträchtliche Anzahl von Schulunterrichtsfähigen Kindern sich befindet, National-Schulen errichtet werden sollen, und folgende Ortschaften, Forró, Kassaújfalu, Mislóka und Bela^a ohne allen Zweifel solche sind; so unsere ich mir die Ehre erinn Löbliche Magistrat dienstangelegentlich zu ersuchen, derselbe wolte mir, indem ich durch die Einführung derley Schulen in diese Örter die oberwähnte Absicht S^e Majestät zu erreichen, mich bestrebe, gütigst beytreten, und daran seye, daß diese Schulen mit Anfang des zukömenden Schul-Jahre, das ist, den 1ten 7br lauf. Jahres eröffnet werden mögen.

Kassa-újfalu, Mislóka, und Bela hat mit einem Lehrer meinem Erachten nach genug; und in diesen drey Örtern, wo nur eine triwial „National“ Schule seyn soll, wird es im^{er} genug seyn, wenn der Lehrer ausser seinen hinlänglichen Holz und Heu Dezutat, theils am besseren Gelde, theils aber in Naturalien 140 f erhält. Hiegegen fodert die grössere Anzahl der Schulunterrichtsfähigen Jünglingen in Forró die Anstellung mehrerer Lehrern, und dieses dann einen besseren Gehalt von ohngefähr 160. f ausser den Heü und Holz Dezutate.

Und die über solche Besoldungen, die, wenn die Gemeinde selbst zur gänzlichen Unterhaltung unvermögned wäre, nach der Normativen Verordnung vom 18ten Xbr 780 N° 6204. aus der Passe der Grundherrschaft erlegt werden müssen: ein schriftlicher Vertrag aufgesetzt in 4. gleich lautenden Exemplarien, authentisch expedirt, und durch das L. Ober Studien Direktorat der Hoche U. Statthalterey zur Begnedigung eingesandt werden soll: so bitte ich einen Löblichen Magistrat, eine Depütation anzuordnen, die nachdem ich selber wegen ämtlichen Geschäften in die Jazigische und klein humanische Gegend meines Bezirkes verreichen werde, sich an den Direktor der Kön. Normal-Schule H. Karl Diettenhofer^e verwende, einverständlich mit demselben was ein jedes dieser Örter zur Unterhaltung der Lehrer beytragen kann und vill, festsetze, dann aber die Contracte anstosse, und mit thätiger Verwendung die Sache dahin zu bringen trachte, daß ein geräumiges Haus unterdessen, bis eine Schule aufgebauet wird zum Lehr Zimmer aufgewiesen werden solle. — Kaschau d³ 12ten July. 1788.

Eines Löblichen Magistrats

gehorsamer Diener

Franz v. Kazinczy

Dem H. v. Kazinczy

Hochedelgebohrer Herr Inspector!

Anlaßgestalten die allhiesige Maurer Zunft, wider den Zeichnungs—Lehrer der Normal Schule sich beschwere, daß denen die Zeichnungs Schule besuchenden Lehrjungen ihrer Progression durch bemeldten Lehrer der wahre Grund daher nicht beigebracht wird, sondern solche nur ohnehin unterrichtet werden, und folgsam die allerhöchsten Orts abgezielte Bildung der Jugend nicht erlangt werde, indem diese Jungen nicht den mindesten Begriff von diesen Unterricht besitzen, durch jene, so bereits schon gegen zwey Jahre lernen, eine nöthig erforderliche Zeichnung vorzunehmen ausser Stande sind, belieben Euer Hochedelgebohre aus der ursprünglich gegen Seine Sendung beigeschlossenen dießfälligen Suppliqve mit mehreren zu entnehmen.

Aus der uns obliegenden Pflicht demnach, die allerhöchsten Verordnungen genau zu erfüllen und auf den Nutzen der zur Zeichnungs-Schule aus der Stadt Kasse ohne Anstand verwendeten beträchtlichen Kosten mit wachsamem Augen zu sehen, sollen Euer Hochedelgebohre dienstschuldigst ersuchen, hierinnfalls die nöthigen Fordehrungen zu treffen, damit sowohl die höchsten Orts abgezielte gründliche Bildung der Lehrejungen, und die damit ver-

^a Kisközségek a kassai járásban.

^e Diettenhofer Károly, a kassai kir. normás iskola igazgatója

knüpfte Aufmachen des gemeinen Wohls erlanget, dann die nahmhaften Kösten auch auf die Besoldung und Wohnung des Lehrers nicht fruchtlos angewendet werden mögen. Kaschau 18ten August 788.

Eüer Hochedelgebohre
dienstschildigste Richter
Bürgermstr, Hauptmann und
übrige Rathsverwandte der
k. freyen Stadt Kaschau

6.

Spectabilis Domine Regie Inspector!
Domine mihi Gratosissime!

Qverelam Amlissimo Magistratui contra me a Caetu Murariorum porrectam, debita cum submissione accepti a Domino Spectabili, et ad eam replico sequentia:

1mo Sex Adolescentes ob factum in meis Institutionibus profectum, inter quos duo signanter Murarii nominati sunt, per Decretum Complacentia Regia anno ab hinc altero collaudari meruerunt. Hoc, et Mandatum Regium Benignissimum binis vicibus inissum, ne videlicet Tyrones in sodalium Numerum cooptarentur, nisi testimonium a me de frequentatis Delineationis Institutionibus, et facto in iis progressu producant, cum incitamento esse debuisset omnibus ad excipiendas meas praelutiones, tantum abest, ut Murarios ad Meam Scholam allexisset, ut per decursum sequentis Anni ex Murariis praeter duos Tyrones, et unum Sodalium in Schola Delineatoria nemo visus sit, et ideo

2do Dominos Caetuum Magistros, imo et nonnullos Dominos Caetuum Commissarios ipse non semel, verum iteratis vicibus requisivi, ut Tyrones ad frequentandam scholam Delineationis compellendo Regiae Intentionis implementum etiam sua ex parte adjuvent; nisi ergo culpa mihi tribuatur, quod eos ego instar Satrapae conquisitos ad scholam invitus etiam non compulerim, eorundem in schola mea infrequentia mihi nullatenus potest imputari.

3to Institutiones meas diligenter excipientibus Murariis Initia Architecturae, quinque Ordines Columnarum, modum aedificia delineata copiandi, quin et concipiendi, conceptaque delineandi non paniculo cum fructu a me tradita fuisse irrefragabili testimonis est, quod Excelsum Consilium Locumtenentiale Regium elaboratas a meis Discipulis delineationes, hujusmodi terminis jam vicibus submissas, cum tande, ac approbatione remisit. An non certino hoc est aptitudinis, et sedulitatis meae argumentum, quam exiguus, vel etiam nullus paucorum progressus oppositi? Praesertim, cum

4to Tyrones Murariorum hic loci fatente ipso Caetus Magistro Domino Ludovico Scheitel ita rudes sint, ut non solum Arithmeticam, sine qua ne passus quidem in Delineatione fieri potest, ignorent, sed nec scribere, nec legere plerique sciant. Denique

5to Vanitas querelae contra me dispositae inde quoque perspicitur, quod cum schola Delineationis non solis Murariis, sed longe pluribus aliis Artificibus, velut Ascariis, Fabris omnis Generis, Sculptoribus, Figulis, Girtleriis, Laminariis, Arculariis, etc. — Destinata sit, qui potest contingere, ut aliis omnibus ad votum satisfacicus, colis displiceam Murariis? Interim jam certus sum, quod nec his omnibus displiceam. Accepta enim hac, quam minime exputabam, querela, Dominum Caetus Magistrum Ludovicum Scheitel addi, qui tantum abest, ut huic contra me Nomine totius Caetus porrecto scripto consensum suum tribuerit, ut audita mea relatione obstupescens conceptis verbis iterum iterumque professus sit in caetu ne verbulo quidem de mea culpa Negligentiae facto, id unice actum, et conclusum fuisse, ut Amplissimo Magistratui Nomine Caetus supplicetur. Quatenus illos rudes Tyrones, in quos aliunde frustra fierent impensae, a Schola Delineatoria dispensare dignetur, caeteros vero, qui aptiores essent Auctoritate sua per Professorem Architecturae ad diligentius laborandum adstringere.

Ex quibus manifestum fit Auctorem Qverelae, quisquis ille sit, non calumnias solum mihi impactae, verum etiam falsi crimine teneri, cujus tamen poenam non postulo, contentus mea conscientia, et si praesecuti responso id consequar, ut labes mihi apud Amplissimum Magistratum aspersa deleatur, et Dominus spectabilis diligentiam meam hactenus non improbatam, imposterum etiam Favore suo contestatus fuerit. Qui in reliquo emorior Domini Spectabilis

humillimus et obsequentissimus servus
P. Christophorus Simai

Prof. Artis Delin.

Löblicher Magistrat!

Es hat mir der Lehrer der Zeichnung Kunst bey der hiesigen Normal Schule H. Professor Simay auf die wider ihn von der hiesigen Maurer Zunft gemachte Beschwerneiß, die hier beygeschlossene Äußerung eingereicht.

Ich sah daraus, daß er das, was ich auf das diese Beschwerneiß an mich einge . . . geschätzte Schreiben eines Löblichen Magistrates ehe ich sie ihm dies mitgetheilt hatte, habe antworten wollen, derinnen so sehr erreicht hat, daß mir wenig mehr übrig bleibt seinem verdächtig gemachten Kenntnißen und dienstleifer Gerechtigkeit wiederfahren zu lassen. Dabey scheint es mir doch nicht überflüssig zu erinnern:

Die Kenntniße eines von höheren Orten angestellten Lehrers, wie Prof. Simay es ist, bey der Wiener Zeichnungs Schule präpariert, approbirt und schon dazumahl als er noch den Unterricht schon zum Lehramte bestimt war, lassen sich um so weigen bezweifeln, als ich auch dann, wenn ich um auf seine Fähigkeiten, und Kenntniße zu schließen von seinen Arbeiten einstreiten abstrahire, ihm das Zeugniß geben muß, daß er mir durch den Direktor Schmetzer in Wien einen Künstler, dessen Namen Rom, London, Paris, und Petersburg mit Hochachtung nennet, als ein Mann anempfohlen worden ist, der sich durch Geschicklichkeit, und Verwendung unter allen Ungarischen dazumahl unterrichteten Künstlern herausgezeichnet hat. Um so mehr hat man also Ursach es auch auf fremde Versicherung, der nemlich eine hierinn vorzunehmende Prüfung zum wenigsten eine theoretische Kenntniß der Sache voraussetzet zu glauben, daß ein ästheutlich angestellte, durch Schmetzern anempfohlene, und in die Arbeiten seiner Schüler durch die prüfende Beyfall wiener Hochl Königl. Ung. Statthalterey belobte Lehrer alles das, was zum Unterrichte erforderlich is, eigen hat.

Von seiner thätigen Verwendung zeugen die eben berührte zwey Belobungs-Intimate der Hochl. Kön. Ung. Statthalterey, und — (wenn ich auch die Arbeiten der Militair Stifts Kinder, und mancher Handwerks Gesellen deren Hände seiner, und folgsam zum Zeichene geschickter sind, nicht erwähne) die Zeichnungen der Maurer Gesellen Drinovszky und Kotsis — zwar kann ich nicht umhin es bekennen, daß ich selbst sehr wenig mit dem Fortgang dieser Schule zufrieden bin, und lange schon die Wunsch bey den Lehrern derselben geäußert habe, daß, die Schüler anstatt die häufigen Blumenstücken oder maurerischen Verzierungen, die theils planwindrig, theils zu kaum etwas andere dienlich sind, als daß ein jünger Mensch der in sich eine Anlage zum Zeichnen fühlt, und etwelche Studien von seinem zwäckmäßigen Geschäfte wegstellen kann, sich zerstreue eigentlich in die einfachere Gründe der Architektur imitiert, und so dann erst zu die Colonnaden gebrauch werden sollen; wenn ich aber bedenke, daß er keine ordentlich besuchte Unterrichts-Stunden hat, sondern vielmehr daß seine Eleven meistens aus jungen Leuten bestehen, die zufrieden sind, wenn sie einige Bouqvets, oder ein korinthisches Capital copiren, und das Papier recht bunt roth und grün machen können, so sehr ich es für ganz natürlich an, daß den Lehrer der Muth sinke, und er die kleinen unordentlichen Zufluß in dem unterrichte, in was, und in wie weit er unterrichtet werden will, und kann.

Damit es aber klar sey ob die Beschwerneißführenden Recht haben, aber der geringe Fortgang vielmehr ihnen selbst zu zuschreiben sey? Als welche nach den 2ten Punct der beygeschlossenen Declaration durch den H. Prof. Simay wiederholter mahlen dazu ersucht worden sind, daß sie die hierüber ergangene Normativen beobachten, und ihre Lehrlinge und Gesellen zum ordentlichen Besuchungen der Unterrichts-Stunden anhalten möchten: so gebe ich mir die Ehre einen Löblichen Magistrat dienstangelegentlichst zu ersuchene, derselbe wolle die Verfügung treffen, daß die besagte Beschwerneißführende ihre Gesellen und Lehrlinge an die hiezu bestimten Tagen ordentlich in die Unterricht des angeklagten H. Professors schicken, und sie mit den nöthigen Zeichnungs-Requisiten versorgen sollen: der H. Professor dieser Wissenschaft wird seiner Seits nichts untersucht lassen, das zur diesfälligen Erreichung der allerhöchsten Absichten anwendbar is, und tröstet sich mit der sichersten Hofnung mit dem Ausgang des Schuljahres einige Vorweisen zu können, die eben so gut Zeugen des glücklichsten Fortgangs, als thätihen Verwendung seyn müßen.

Und dies ist, was ich einem Löblichen Magistrate auf das an mich erlassene geschätzte Schreiben von 18ten Aug? 1. J. mit Rückbügung der mir mitgetheilten Klagschrift der

* Kazinczy e levelét felhasználta már egy Simaival kapcsolatos adatközlés, amely e levélből részleteket is közölt. (Ifj. KEMÉNY Lajos: Simai Kristóf életéhez. ItK 1895. 215—218.)

† A bécsi rajzközpont igazgatója.

Maurer-Zunft, und Beschluß des Berichtes von dem durch mich untersuchungshalber herausgesandten Direktor der von Normal-Schule H. Karl Diethofer zu erwiedern die Ehre habe. Kaschau, d3 18ten 7br 1788.

Eines Löblichen Magistrates

dienstschuldigst ergebenster

Franz von Kazinczy

8.

Amplissime Magistratus, Perillustres ac Generosi, nec non Prudentes ac Circumspecti Domini, Domini singulariter colendissimi, colendissimi, observandissimi!

Percepi ego non sine condecanti respectu datas ad me supplendae apud Scholam hujatam Regiam Normalem vacantiae, abolendarumque Delineationis & Musices Classium, sub 4ª adhuc Martii a. c. N° 549. Amplissimi hujus Magistratus Literas, sed & recentius remonstravit mihi Dñus Scholae ejusdem Director Carolus Diethofer, latam intuitu praeattactorum sub 13ª Men. & Anni currentis Ejusdem Amplissimi Magistratus Determinationem.

Non me fugit, Ampl. hunc Magistratum per hoc, quod ad memoratas Literas sub defluxu duorum fere mensium nullum a me obtinuerit Responsum, eo inductum fuisse, ut protelatio haec malam in partem mihi interpretata fuerit: at si reflexerit, ejectis ex suo cardine rebus, ad propositas mihi quaestiones, antequam ad remonstraciones meas ex incidenti hoc factas ipse ego edocerer, respondere non fuisse minus arduum; assequetur facile silentium meum ex causis optimis profluxisse, nec me denegati Amplissimo huic Magistratui illius, quem semper testari fatagebam, Respectus argui posse.

Nunc ibi ex consignato mihi hodie Excelsi Consilii Locumtenentialis Intimato die 20^a p̃sentis mensis sub N° 13027. emanato, quid Sua Maesttas Ssma circa Institutum Scholarum Nationalium altissime decreverit, edoctus sum, non moror ad puncta memoratarum Ejusdem Amplissimi Magistratus Literarum officiose sequentibus respondere:

1°. Placuit Amplissimo Magistratui, allegato Jure Patronatus Eidem in conformitate §§ 54. & 55. operis *Ratio Educationis* insigniti competente, Dominum Andream Sikur pro vacante apud Scholam hanc Classis 1^{ae} Professoratu mihi proponere; qua occasione Idem Amplissimus Magistratus Sibi ingratum accidisse mihi innuebat, quod Dñus Joannes Aszalay⁸ ad instituendam Classem per Promotionem Dni Andrae Vályi⁹ suo Professore ostatam, citra obtentum Amplissimi hujus Magistratus votum admotus fuerit.

Quantum ad posterius, Applicationem nempe Dni Joannis Aszalay dignetur mihi Idem Amplissimus Magistratus credere, quod quemadmodum me semper intra-limites mihi altissime circumscriptos continere didici, neque ejus unquam argui possum quod potestatem meam latius, quam par erat, extendere studuerim: ita nec hic praesentationem Individui hujus ulla Ratione intermissem, nisi Circumstantiae contrarium svassissent, dataq̃ subordinatis mihi Regiis Scholarum Nationalium Visitatoribus Instructio (quam in impresso Amplissimo etiam huic Magistratui per Excelsum Locumt. Consilium communicatam fuisse crederem:) unice confirmationem Supremi Studiorum Directoratus Officii praescripsisset, ut hoc adnexum sub N° 1° clarissime indicabit. Id interim plena cum fiducia asserere sustineo, quod inter omnes eos qui ad Stationem hanc applicari potuissent, neminem noverim, qui seu morum mansuetudine et integritate, seu ea, quae in Paedagogis requiruntur instituendi et Ingenii felicitate, se prae hoc commendabilem exhibere possit; eo omnino adjecto, quod idem Dñus Joannes Aszalay in praegesto apud capitale Scholam Nationalem Sarospatakiensem Professoratu, tam Directoris Sui, quam & omnium, ad quos Res quaqua ratione spectabat, amorem aestimum sibi conciliaverit; et Cognitiones suas Paedagogicas, Revisione Scholarum Normalium Viennensis, Poseniensis, Jauriensis, Budensis, & Magno-Varadiensis locupletaverit. Accedit ad enumeratas ejusdem Animi Dotes, quod idem Lingvam Hungaricam, ceu Maternam, non familiarem tantum sibi habeat, sed eam purissime etiam loquatur, & in ea ita felix sit, ut opus Paedagogicum, Philosophicum Villaumii¹⁰ felicissime in Hungaricum transferat. Non ergo ad intermissam vel dilatam potius per me ejusdem Dni Professoris praesentationem Diffidentia aliqualis, vel quid

⁸ Aszalay (Szabó) János, sárospataki származású tanító, 1796-ban halt meg. Irodalmi tevékenységet is folytatott.

⁹ Vályi András 1789-től volt a kassai kerület iskolafelügyelője; 1792-től a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének a tanára.

quid subjectus alicujus suspicionis esse posset, impulit; sed data mihi & meis Visitoribus Instructio, iuxta quam mihi Suffragium Illustrissimi Dni Comitis Suppremi Studiorum Directoris obtinere sat erat; tanto quidem magis, quod, ut citati per Amplissimum hunc Magistratum Rationis Educationis §§ Delectionem Individuorum ei, qui talia solvit, deferant, apud tamen hanc Scholam Normalem Jus Patronatus, etiam si reticeam hanc unicam ex omnibus Districtus hujus Nationalibus Scholis Regiis nomenclatione gaudere, vel ex reflexione ea, quod Dni Professores hujus ex Aerario, non Camareli-Dominali, sed Regio, Annue 300 f trahant, unice Amplissimum Magistratum concernere non posse videatur.

At remotis omnibus similibus Reflexionibus nunc jam ubi per memoratum Excelsi Consilii Locumtenentialis Regii Intimatum res nostrae ad Suam Sedem acquissimo Principis Decreto repositae sunt, nec amplius alicujus Disturbii metus superesse potest, alacriter amplector occasionem, qua prout meum hac etiam in parte Amplissimi Magistratus Notis quid in me situm est, referendi animum testari, & respectus illius, quo erga eundem ferri nunquam desic Argumentum edere possum, praesentatoque eodem Domino Joanne Aszalay Eundem Amplissimum Magistratum officiose rogo, dignetur Applicationem ejusdem suo etiam Calculo approbare.

Quod vero priorem Puncti hujus partem, Repositionem nempe Dni Andreae Sikur concernit, non vertet mihi Idem Amplissimus Magistratus vitio, quod si Considerationes meas, pro ea, quam incrementum Rei fidei meae concredita a me exigit, Ingenuitate eidem exhibuero.

Si sufficeret Institutorem publicum ea tantum nosse quae Discipulos scire volumus; — si sufficeret Institutorem 1^{ae} Classis, cui nil incumbit aliud, quam ut pubem suam Institutioni commissam ad cognitionem Literarum, ad Syllabisationem sic dictam, ad Lectionem deducat, nihil est quod contra meditatam Dni Sikur Illocationem vel ego, vel quis quis is futurus est, obvertere posset: at quid tum ex Scholis sperabit Respublica? Oportet ut ipse Professor non obvisi poleat, et animi dotibus, et respectiva eruditione; ut sibi non unice per hoc quod Literas ab invicem discernere, juxta regulas syllabizare, fluide legere sciat, sed magis, ut ita loquar, elevata cogitandi Ratione & discipulorum & sociorum & praepositorum suorum aestimum conciliare posset, ut indefessa operum Paedagogicorum Lectione se ad explendas officii sui partes magis ac magis habilem reddere allaboret; oportet praeterea, ut Physica etiam ita constitutus sit, ne obscuritate sua ad torporem delapsus, et sibi & discipulis oneri, exemplo suo pubem sibi commissam segnem efficiat. Oportet denique eum non solum innoxium, sed et ab omni Intemperantia, praesertim inhabituata liberum esse. Hac Institutorem Idea praemissa, quid nunc ego, quid pubes Scholestica a Dno Sikur exspectare possit. Subjicio aequanimi Amplissimi Magistratus Decisioni.

Quartus labitur Annus, a quo ego Clementia Principis ad Directionem Nationalium Scholarum Districtus hujus admotus, huic Scholae pulsum, atque ab eo tempore duo hoc Individua me diligente applicita sunt; intelligo Dnum ad Munis Regii per Circulum Districtus hujus Literarii Scholarum Nationalium erectum Andream Vályi, Dnum Joannem Aszalay. Num ego in Delectione horum partialitate aliqua impulsus fuerim, vel, quod debebam, ingenii & animi dotes prae oculis habuerim, indicat felicissimus Rei eventus. Testati sunt ii Dni Deputati Amplissimi hujus Magistratus, qui ad Examina sub Tempore celebrata per Eundem exmissi sunt; testati Dni officiales Inclytae Legionis pedestris Alvintzianae qui publi militari hic institutae praefuerunt, nunquam se ei quem Dnus Vályi exhibuit, (:in huic similem Dni Balintfi conatum Jure meritissimo addam:) in Schola hac progressum vidisse.

Quid vero in Dno Joanne Aszalay Scholae huic Regiae dederim, remonstrabit Examen proximius celebrandum, cum is mense Januario huc illocatus nullum huc adusque publicum solertiae suae exhibere potuerit Testimonium.

His omni modestia adductis ab aequanimitate Amplissimi hujus Magistratus imperaturum confido, ut omnibus momentis, quae alicui suspicioni rimam relinquere possent, rejectis, credat me in deligendo praesentando, projectando, vel praetermisso aliquo Individuo, non personalem additionem vel aversionem, non religionis vel Nationis discrimen, sed unice praecellentiam talenti, Integritatem, mansuetudinem morum & felicitatem inducendo, verbo Incrementum honorem Scholae hujus prae oculis habere. Dignetur Idem Amplissimus Magistratus alium aliquem hominem recentem, annis nondum fractum, sobrium manufactum ad Institutionem idoneum, in Studiis supra mediocritatem versatum, Lingvarum Slavicae & Germanicae, praecipue vero Hungariae gnarum, dialectique & pronunciationis vere Hungaricae, deligere, (religionis cujuscumque sit, non morabor: non tantum lubentissime deferam parte ex mea votis Ejusdem Amplissimi Magistratus, quin potius in acceptis referam, quod me in labore hoc sublevaverit.

¹⁰ Aszalay Villaume logikáját fordította magyarra, de a fordítás kéziratban maradt.

Non ego haec Dni Sikur praeteritione vel dilatationem collatae officio meo potestatis, vel quidpiam aliud volo, quam ut Juventus Scholastica idoneum Institutorem, quem in hoc certe non obtineret, adipiscatur; cujus commodo & progressui in objectis praescriptis ego per applicitos in pulsenti tres Dnos Professores ita invigilo, ne ille eo etiam usque, donec quartus introductus fuerit, detrimentum aliquod capiat.

2° Eadem Ampl. Magistratus Literae Scholam graphidis & musices tolli volunt. Sed me hoc in passu quidpiam agere, tantomagis a contractibus jam initis recedere, (etiam si reticeam has Classes in Conformitate Systematis ad Categoriam Scholae Regiae Normalis, qualis haec est absolute requiri:) vetat attactum jam Exc. Cons. Ltlis Regii Intimatum 20* April. A. C. N° 13027 emanatum.

Verum quidem est Ampl. Magistratus Scholarum harum unam perinde atque alteram toto mei Servitii tempore eum, quem debuisset, progressum nunquam ostendisse; sed si indagaverimus unde hoc factum fuerit, Causam hujus mihi ceu ei, qui Scholae huius altissimo nomine Regio praest, adscribi posse, non metuo.

Professor Musices (si nempe titulum hunc ei, absque eo ut in risum solvi debeat is, qui eum vel primo obtutu conspicit, dare liceat:) Professor inquam Musices nihil est aliud, quam indocutus fidicen, Cantor, & . . . in Schola Budensi, Poseniensi, similis huic pro traden dis Musices Regulis victum suum fors etiam in publicis saltuum domibus quaerens *homo fidicen* admotus fuisse, par huic in memoratis Scholis demonstraretur effectus. Ab hoc, qui ex incumbente sibi obligatione simul etiam sub publico cultu Divino praecinit & et fide pulsat, plus praestandi nequaquam potest.

Sed hoc in Professorem Graphidis, virum non sacerdotem tantum, sed tum in ipsa hac arte, tum etiam in reliquis Scientiis debite excultum, addam tam Hungariae, quam & Germaniae Lingvae gnarum, non cadit. Saepius conustus est ipse is, saepius feci ego etiam demonstrationem, quod ad capiendas ejus Institutiones Sodales & Tyrones Opificum non mittantur, quod ii etiam, qui cum initio anni Scholasticae adire incipiunt, emanere consererint, quod Schola haec debitis requisitis non provideatur. Proles Militares, quae his praelectionibus debite interfuerant, tantum in ea fecerunt progressum, ut submissae hinc eorum delineationes, Budae & Vienna revisae non semel revivibatae, imo cum approbatione remissae fuerint. Non ergo culpandus Professor est, nec Superioritas Scholastica, sed ea consurgens contra Dnūm Professorum contubernii apita, quae exemplo suo reliquos etiam opifices ab observatione Intimati Normativi abriperunt.

Eam mihi postremo Idem Amplissimus Magistratus proposuerat ad solvendum quaestionem, num Institutio Lingvae Germanicae in Scholis Normalibus cessatura sit, vel minus? & quot ex hoc incidenti Individua Scholastica reducenda sint?

Ad posterius hujus quaestionis membrum in Conformitate recentes emanati attacti Intimati jam superius reposueram, non esse in activitate nostra positum, ut Numerus Professorum reducatur; imo quod ipsa Scholae hujus Normalis Regiae Categoria quatuor eorum inomisse requiratur. — Quod vero prius, Institutionem nempe Lingvae Germaniae concernit, eatenus, cum per Rescriptum Josephinum dd° 28** Jan. A. C. emanatur Lingva Germanica a manipulatione publicorum Negotiorum et simul a Scholis etiam altioribus revocata sit, — ipsa etiam Leopoldina Ordinatio in Intimato toties memorato contenta Propagationem et culturam Lingvae Patriae Hungariae nobis injungat, intuitu vero Germaniae (quam publi Scholasticae obtrudi non vult) id unice optat, ut in Scholis Civitatensibus condiscendae huic copia detur: situi rerum maxime accommodum fore judico, quodsi Proles Germanicae, et eae, quae hac oblata opportunitate sponte uti voluerint, in Lectura, Scriptura, et specibus Arithmetices, praepriis vero objectis ad doctrinam fidei spectantibus, sub certis ad hunc Scopum designandos horis institutae fuerint. Reliquum vero tempus omni sollicitudine in di convertatur, ut pubes Scholeastica, cujuscunque demum sit Conditionis et Idiomatis Lingvam Hungaricam sibi quam maxime familiarem reddat, ut pote quam omnes eos, qui in Hungaria nati sunt, vel morantur, nosse non tantum decet, sed omnino necessum est. Fecerunt hoc, quod non sine voluptate refero, sub eo etiam tempore, quo exotica Lingva Germanica ad instar maternas prolibus Hungaris instillata fuit, Discipuli Dni Josephi Bálintffy,¹¹ & fecerunt tanto cum progressu, ut is, (:qui ad teroquin etiam admirabili instituendi felicitate & indefessa Solertia omnem meam aequiesantiam & additionem sibi concivit) ob id ad factam per me catenus post peractum examen semestrale remonstrationem per Excelsum Consilium Ltile Regium collaudari meruerit: Nunc vero ubi benignissimae Principis propensione & aestimando Civium Patriae exemplo eam propagandam & excolendam fore sentiunt, facient, ita, ut nihil hac in parte desiderari ab iis possit.

¹¹ Kazinczy az 1789. aug. 21-i Horváth Ádámhoz küldött levelében is azt írta, hogy megdicséرتette Bálintffyt Vályival együtt a Consistóriummal a magyar nyelv tanításáért.

Haec sunt ea, quae ego Amplissimo huic Magistratui ad aestimatissimas Ejusdem Literas serius quam in in circumstantia vetasset par erat, omni tamen cum respectu referendum duxi; Officiose Eundem rogans, ut Dños Deputatos Suos ab effectuatione eorum, quae ego in hoc meo Responso attigi, tanto vero magis ab eo, ut se in ea, (:nisi forte ea, quae mihi hac in parte relata sunt, insincere relata fuissent:) quae directionem Paedagogicam attinent, immittant revocare, et si quid Idem Amplissimus Magistratus, hac in parte seu abolitum, seu immutatum habere voluerit, catenus me fiducialiter interpellare dignetur. Ego jucundissimo in luero collocabo, si eum, quem prae me fero, respectum quademumcunque occasione testari potuero. Aestimatissimis favoribus, & benevolentiae commendatus persevero. Cassovia die 29ª April. 1790.

Amplissimi Magistratus
Perill ac Generosa Dñorum
Servus obsequiosissimus obligatissimus

Franc. de Kazinczy

9.

Amplissime Magistratus,
Domini singul. colendissimi!

Cum in postremis Suis Literis Amplissimus Magistratus tam de animi dotibus, quam & vitae integritate, & ea, quae in Institutore publico adesse debet, docendi habilitates Dni Andreae Sikur caveat, repositionem ejus non moror: quin potius officiose insinuo, me cum hodierno meo Budam discessu Dño Directori Dietenhofer in commissis dedisse ut idem instituendae Classi cui Anno 1787. praefuerat, citra dilationem adnoceatur. Testabor ego ita me in postremis meis Suis nil aliud, quam commodum rei fidei meae concredita praee oculis habuisse; sed & fiet ut effectu ipso sum fine ingruentis Anni Scholastici edoceamus, nun Dr. Sikur ultro etiam retinendus sit, et cui Classi praeponi debeat? — Nec est quidquam aliud quod num rogem, quam ut Ampliss. Magistratus Gne absente eatenus cum Dño Directore Dietenhofer pro actu hoc anteiorifato amicum cointelligentiam fovere, & si quae plura occurrerint, per solita in me amicitia directis Budam Suis Literis, me informare dignetur. Ego in eo ero, ut singularis illius respectus, quo erga Ampl. Magistratus feror, nullo non tempore luculentum edere possim argumentum; quo nunc etiam persisto. Cassoviae ds 16. Maji, 1790.

Amplissimi Magistratus

Servus obligatissimus obsequiosissimus:

Franc. de Kazinczy

Címzés:

Amplissimo Magistratui Liberae Regiaeque
Civitatis Cassoviensis. Dominis sings colendissimis
Cassoviae ex offo

10.

Amplissime Magistratus
Perillustres ac Generosi, nec non Prudentes ac Circumspecti Domini, Domini singulariter colendissimi, observandissimi

Insinuavit mihi Dominus Boesz, Artis Musices in praecipuis Liberae ac Regiae hujus Civitatis Domibus Institutur, Preatitulatas Dominationes Vestras motu proprio eo inclinare, ut idem in locum Domini Lechki, qui artem hanc in Schola Regia Normali Cassoviensi ita volentibus Praetitulatis Dominationibus Vestris hucdum instituerat, applicetur; nec aliud restare videri mihi asseruit, quam ut hujus intuitu Ego sensum meum adaperirem.

Non quidem mihi constat memoratum Dominum Lechki officio suo praegesto decessisse; sed nec id credere possum, quod Amplissimus Magistratus eum sine consolatione dimittere meditaretur: hinc, cum dies, quo Scholae Normales ec Altissima Ordinatione Regia aperiendae sunt, ita appropinquet, ut interjacentes dies, vix ad fovendam eam, quae in negotio hoc necessaria est, cointelligentiam, sufficere videantur, utut hac de re non interrogatus, officiose insinuo, me contra meditatam memorati Domini Boesz in Classe Musices applicationem nihil

omnio habere; nec tamen quaquam ratione in votis esse, ut Dominus Lechki ex Statione eadem, nisi ab ea ultro recesserit, amoveatur. Caeterum aestimatissimis favoribus, et benevolentiae commendatus, debito cum cultu persisto. — In Promontoriis Submontanis 22° Octobr. 790.

Amplissimi Magistratus

Servus obligatissimus

Franc. de Kazinczy

Címzés: Amplissimo Magistratui Liberae ac Regiae Civitatis
Cassoviensis, titt titt Dominis singulariter co-
lendissimis, observandissimis.
Cassoviae ex offo

Schelber Sándor

EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE LÉVAY JÓZSEFHEZ

Bozzai Pál (1829—1852) költői és írói tehetségétől Petőfi sokat várt. Végigküzdötte a szabadságharcot s büntetésből besorozták az osztrák hadseregbe. Kevéssel szabadulása után meghalt.

Munkáiból szemelvényt kívánt adni barátja, Lévy József, a Vachott Sándorné szerkesztette Remény c. gyűjteményben. Am az 1858-ban megindult vállalkozás nem folytatódott. Eötvös 1859-ben visszaküldi a kéziratot,¹ levélben buzdítva Lévyt az egész anyag közreadására.

Lévy megfogadta a tanácsot és huszonhét év múlva valóra is váltotta. Sajtó alá rendezte a fiatalon elpusztult barát verseit, prózáját és főle kapott leveleit.² Az előszóban idéz néhány sort — nem pontosan — Eötvös leveléből, elejét és végét azonban elhagyja. A dátumot sem jelöli meg.³

Mi 1972 januárjában Nagyváradon lemásoltuk a magánkézben levő Lévy-hagyatékából a teljes szöveget. Az alábbiakban közöljük, hogy teljességében kerüljön bele az irodalomba.

Dec. 21^{én} 859.

Tisztelt hontársam!

A Reménynek kiadása mind a jelen mind a múlt évben kiadó hiánya miatt maradt el, 1860^{ban} mint azt biztosan reméllem e vállalat ugyan ismét meg fog indulni, miután azonban elég, a nagyközönséget inkább érdeklő kéziratok küldettek be, Vachott Sándorné Bozzay Pál hagyományaiából most legfeljebb néhány kisebb költeményt vehetne fel, 's azért Kegyed kívánatja szerént visszaküldöm az egész kéziratot, kijelentve egyszersmint azt, hogy annak kinyomatását igen ohajtom. Feltéve, hogy Kegyed bévezető sorai, melyek az olvasót az írónak helyzetéről tudósítják, kijöhetnek, az elhunytak művei, melyek jeles tehetségeinek világos bizonyítványait foglalják magokban, bizonyára másokra ép oly mély benyomást fognak tenni, mint reám, 's ez egyik fő oka, miért én sokkal jobbnak tartanám, ha e hagyományok egészen jöhetnének ki.

Fogadja Kegyed ez alkalommal is legőszintébb tiszteletemnek kifejezését, melyel maradok

alázatos szolgálja

B. Eötvös J.

¹ Vachott Sándorné és Eötvös kapcsolatára: Báró Eötvös József ÖM XX. Bp. 1903. 178; SÓTÉR István: Eötvös József. Bp. 1967. 300.

² Bozzai Pál Irodalmi hagyományai. Kiadta LÉVAY József. Bp. 1886.

³ I. m. 10.

ARANY JÁNOS LEVELE TÓTH LŐRINCHEZ

Három éve került ajándékozás útján birtokomba Arany János egy levele. 217x140 mm. nagyságú, hosszában kettéhajtott fehér papírlapra íratott. A Nagyvidai Czigányok első kiadásának borítéklapja mögé ragasztották keresztben kettéhajtva. A borítéklapon Csóri vajda álmát ábrázoló karikatúra látható: ez a kiadás ritkábbik változata (vö. A JÖM III. 335.) Meglehetősen elterjedt módszer volt kéziratgyűjtők körében, hogy egy-egy darabot a szerző valamely nyomtatott művébe, lehetőleg az első kiadásba ragasztottak be (vö. It 1970. 2. sz. 450–451., Szalay József hajdani gyűjteményéről). A levél megszólítása: Kedves Lenczim! — világossá teszi, hogy a címzett Tóth Lőrinc. Valószínű, hogy Tóth Lőrinc többi leveléhez hasonlóan ez is eredetileg Szalay József gyűjteményéhez tartozott (vö. Miklós Róbert: Arany János ismeretlen verse és Tóth Lőrincnek írt kiadatlan levelei. PIM Évk. 1963. 163–168.).

Az 1865. július 9-ről keltezett levél egy akadémikus temetése körüli teendőik ügyében tudakozódik. A dátum alapján csak Bugát Pál temetéséről lehet szó: az Arany által fogalmazott Gyászjelentés szintén július 9-éről kelt (A JÖM XIV. 73–74., vö. 623.) A költő még csak 1865 januárja óta töltötte be a titoknoki tiszteit, és Bugát Pál halála volt az első, ahol neki kellett gondoskodnia a diszes temetés megszervezéséről. Jósika Miklós idegenben hunyt el, Torkos Sámuel pedig Sopronban temették (vö. A JÖM XIV. 34. és 73.)

A levél szövege a következő:

Kedves Lenczim!

A mostani gyász eset alkalmából egy kérdést bátorkodom intézni hozzád. Közelebbi egy pár temetésen úgy tapasztaltam, hogy az Akadémia *fáklyákról* gondoskodott tagjai számára: hanem azok kivételes esetek is lehettek. Légy szives e részben bővebb tapasztalásoddal segítségemre jönni: szükséges-e jelen esetben ily gondoskodás, s hogy fizeti-e az Akadémia e költséget minden halál esetében? Elvárom egy pár sor tudósítást, ha lehet azonnal.

Ha fáklyákról csakugyan gondoskodnunk kell: miután ma a boltok úgy is zárva, azt hiszem nem lesz késő, ha én reggel 8 óra tájban megjelenek a hivatalban, és tanácsoddal élve, ezt a kelleket beszerezűk. Ha ellenben rögtöni intézkedés szüksége fogrna fenn, légy szives e részben is kitanítani, s én még ma ott leszek (noha bekötött füllel.)

Fogadd szives üdvözetemet
Pest, júl. 9. 1865.

Arany J.

NB. a temetés holnap du. félhatkor

Varsányi Péter

EGY MÓRICZ ZSIGMOND-LEVÉL

Ismert tény, hogy Móricz Zsigmond 1914 tavaszán járt először Hódmezővásárhelyen. A paraszt metropoliszra Medgyessy Ferenc szobrászművész hívta fel az író figyelmét. Móricz Zsigmond haláláig mintegy húsz alkalommal járt a városban és a környéki tanyákon.

Az alábbi levelek ismeretlenek és arra utalnak, hogy Móricz történetiségében is ismerkedett a várossal.

Molnár Mihály főlevéltárnok jelentése:
Tekintetes Tanács!

Móricz Zsigmond író úr a hivatalomba megjelent és azon kérelmét adta elő, hogy szeretné városunk történelmének 4 utóbbi kötetét megszerezni amennyiben annak első kötete neki már megvan, mivel a közeljövőben városunkkal foglalkozni akar.

Tekintettel Móricz Zsigmond számottevő irodalmi munkásságára, javasolom, hogy az általa kért 4 kötet részére díj nélkül kiadassék és Üllői u. 95. sz. alatti lakására Budapestre elküldessék.

923. VIII. 24.

A thj. város tanácsának levele:
Nagyságos Móricz Zsigmond író úrnak Budapest Üllői u. 95.

Szívesen teljesítettük Nagyságodnak azon kérését, hogy mert a közeljövőben megírandó művében városunkkal kíván foglalkozni, Szeremley Samu úrnak Hódmezővásárhely története cz. munkája II.—V. kötetével Nagyságodat megajándékozzuk, s ehhez képest illetékes közegünköt ez ajándékozásunk végrehajtására utasítottuk.

Ezt a Hmvasárhely thj. város tanácsának 1923. szept. 1-én tartott ülése jegyzőkönyvileg is megörökítette.

MÓRICZ ZSIGMOND válasza:
Nagyságos Polgármester Úr!

Megkaptam a város Tanácsának ajándékából nekem megküldött öt kötetes történetét Hódmezővásárhelynek* s mikor tiszteletteljes köszönetemnek kifejezést adok, legyen szabad megjegyezmem, hogy egy hét óta a kötetek olvasásába vagyok belemerülve s az avatott és nagy tudású előadás, mely nagy tiszteletű Szeremley Sámuel úrnak el nem évülő dicsősége, — valószínűleg belevarázsol a nagy város, Attila hajdani székhelyének egész múltjába, ami remélem irodalmilag nem lesz terméketlen hatás.

Ismét köszönetem mellett vagyok
Nagyságos Polgármester Úrnak
és a Nemes Városnak

Leányfalu 1923. szept. 21.

szolgálatkész híve
Móricz Zsigmond

Pergel Ferenc

AZ IRODALMI PONYVA ELLEN, A PONYVALEKTORÁTUS LÉTREHOZÁSA 1942-BEN

A második világháború alatt az irodalom és a társadalmi élet alakulásának folyamata szembeötlő eltéréseket mutat. Feltűnő, hogy míg a politika, az uralkodó osztályok céljainak megfelelően s a német nyomásra, egyre inkább a hitlerizmus szolgálatába állította az ország gazdasági és katonai erejét (fajtvörvények, cenzúra stb.), addig az igazi irodalomban — néhány kivételtől eltekintve — a náciellenességet s a baloldali tendenciákat erősítette fel a veszélytudat. — Természetes ez, hiszen a magyar irodalom főbb irányzatai a harmincas évek során a szociális felelősség, a humanizmus és a demokratizmus jegyében bontakoztak ki, s a háború néhány évének zúléstető hatása ezt a szervesen képződött szellemet nem bonthatta szét, nem fordíthatta visszajára.

Tény, hogy az új és a régi magyar klasszikusok megjelentetése meghaladta a korábbi arányokat, s a hadiállapot ellenére még a szovjet írók művei is (Pl. Solohov. Gorkij, Fagyevjev könyvei) egyre nagyobb számban jelentek meg ezekben az években. Hasonló volt a helyzet az angol és amerikai, a klasszikus német, az élő és a klasszikus francia irodalom publicitását illetően is. Minden jel arra vall, hogy a fasizálódo politika a kultúra fórumait nem tudta e néhány év alatt érdekkörébe vonni, s így a művészet, a szépirodalom a maga területén óvhatta, sőt erősíthette is az egyetemes humanizmus pozícióit.¹ Tette ezt akkor, amikor a rendkívüli hatalom (1939. II. t. c.) értelmében a szépirodalom is, különösen a hadiállapotban levő államok íróinak kiadása, honvédelmi kérdésnek tekintetett.

Ebben a helyzetben, hogy a szépirodalom a humanizmus védelmének hatékony eszközévé válhasson, meg kellett erősíteni a tömegekkel való kapcsolatát. E kapcsolat legnagyobb akadálya az irodalmi ponyva mindent elárasztó hatalmas mennyisége volt. Korabeli felmérés szerint „... átlagosan évi háromszáz vagon papír kellett ahhoz, hogy a 150 fajtájú füzet tíz-tizenöt féle kisebb nagyobb könyv, havonta több mint hárommillió példányban megjelenhessék. Mert akármilyen elképzelhetetlennek látszik is, valóság az, hogy havonta 150 fajta légiós, krimi, vadnyugati, detektív, kalandos tartalmú füzet jelent meg, átlagosan húszezer példányban” — írta az egyik kiadó igazgatója 1943-ban, az előző éveket jellemezve.²

*A város Tanácsától ajándékba kapott könyvről Móricz említést tesz az Endre Béla hódmezővásárhelyi festőnek 1923. október 1-én írt levelében is.

¹ PERGEL Ferenc: A Nyugat utóda a Magyar Csillag, 1941—1944. Vig 1972. 8. sz.

² TAMÁS Kálmán: A könyvkiadás és a háború. Magyar Kultúrszemle. 1943. 51.

Hogy ez milyen hatalmas mennyiség volt, arra összehasonlításként a legnagyobb kiadók papírfelhasználását közöljük: 1940-ben 182; 1941-ben 172; 1942-ben 197 vagon volt.

A szinte hihetetlen nagyságú kereslet és kínálat oka volt egyebek között: a „ponyva törvényenkívülisége”, amely azt jelentette, hogy a kiadók szívesen dobtak piacra ún. problémamentes könyveket, mert ez biztos nem került a sajtórendészet hatáskörébe. A háborús években nőtt a könyvpiac felvevő képessége. Jobb híján — a szórakozási lehetőségek csökkenése, a narkózis-igény, más területeken áruhiány, bizonyos vásárlóerő fölösleg stb. — olvasással is el lehetett tölteni az időt. A kiadók, nyomdák száma is egyre emelkedett és a biztos siker tudatában indítottak újtukra filléres, pengős sorozatokat.

Az irodalmi kritika a harmincas évek végén hadjáratot indított a ponyva ellen. Folyóiratok, napilapok, évkönyvek, rádióadások évekig cikkeztek és támadták a mindent előntő olcsó, filléres, pengős, irodalom alatti könyveket.

A kritikák szenvedélyességét érzékeltetendő, idézünk Braun Soma 1941-ben megjelent írásából: „Nem lehet napirendre térni fölötte — írta —. Nem lehet hallgatni sem róla. Itt van közöttünk, veszik, olvassák. Elterebélyesedik, mint dudva a virágos kertben és lassanként kiszorítja az igazi irodalmat. Társadalmi jelenséggé vált. Nem egy osztály szellemi fejletlenségének vagy visszaesésének a tünete többé, hanem minden társadalmi rétegben megtaláljuk hiveit. . . A szenvedélyes olvasók roppant tábora ez, áradását tízezres példányszámok jelzik, amelyeket újabb tízezres számokkal szorozhatunk. . .”³

A vita, a harc eredménye: 1942-ben Kállay Miklós miniszterelnök rendeletet adott ki a ponyva ellen. (A rendeletet rövidítve a Mellekletben közöljük.) A végrehajtási utasításban ponyvalektorátus felállításáról intézkedtek, amely függetlenül a cenzurától, irodalmi értéke szerint döntött valamennyi 3 pengő alatti és egyéb, a rendeletben meghatározott kiadvány sorsáról, megsemmisítéséről vagy kiadásáról.

A lektorátust Dr. Molnár Sándor vezette.

Lektorok voltak többek között: Bató Pál, Darvas József, Dékány András, Erdős Jenő, Eszterhás István, Féja Géza, Gedényi Mihály, Gambos Ferenc, Kanyar József, Rubletzky Géza, Szász Károly, Talpassy Tibor.⁴

A lektorátus hiteles történetét Talpassy Tibor könyvében találjuk meg. Bár hosszú az idézet, a szemtanú hiteles vallomása indokolja, hogy közöljük a könyv vonatkozó sorait.⁵

„Kodolányi kesergett, hogy a nagy fellendülésből a legnagyobb hasznot a fércművek, az úgynevezett ponyva forgalmazói húzzák, mivel számlálhatatlanul öntik a pultra a piff-puffos kiadványaikat. Göllner Miklós úgy vélte, kormányintézkedéssel kellene gátat vetni a fércirodalom térhódításának. Ezt az elgondolást Jankovich Ferenc is helyeselte. Nagy András aztán mindjárt ki is mondta, mi lenne a tendő: rendeletileg betiltani a ponyvát, és helyette klasszikus és modern írók rövidebb írásait sorozatban megjelentetni. Azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy nagyobb terjedelmű művek folytatásosan jelenjenek meg. Mindjárt el is keresztelte az így elképzelt sorozatot nemes ponyvának. . .

Kodolányi az első pillanathoz ellenzett minden olyan elképzelést, hogy bizonyos fajta irodalmi termékek, még ha azok ponyvák is, egyáltalán ne jelenhessenek meg. Kívált, amikor a módzatok találgatása közben egy minden kiadványt felülbíráló lektorátus gondolata is felmerült. Lehetetlennek tartotta az egységes elv kimunkálását, félt, hogy a kiadványok sorsát tanulatlan lektorok kénye-kedve dönti el, s éppen a fenyegető német behatolásra gondolva, tartott attól, hogy a hatalom saját céljai szolgálatába állítja majd az olcsó irodalmat. Molnár Sándor a terv védelmében azzal érvelt, a rendeletet időre szóló, szükséges rossznak kell tekinteni, hivatása lenne a piac megtisztítása, az esetleges visszaéléseknek pedig úgy lehetne elejét venni, hogy egyelőre csak a klasszikusok kerüljenek ponyvára. Úgy vélte, ha már a nagy áttérés végbement, a széles tömegek betűhöz szoktatása sikerült, a lektorátus is megszüntethető, a válogatást megint rá lehet bízni magukra a kiadókra. Hetekig-hónapokig tartott a vita, a könyv-konjunktúra állandósult, s ez bizonyos mértékig Jánost is visszakozásra készítette. Félmelei csökkentésére azonban indítványozta, hogy ha Molnár gazdájának, Antal István miniszterelnökségi államtitkárnak előáll a javaslattal, biztosítsa előre a lektorátus szakmailag megfelelő összetételét. Nevezetesen azt, hogy csakis írók, lehetőleg kritikusok lehessenek e testület tagjai. Ebben a társaság is megegyezett, s egyidejűleg felszólítottuk Molnár Sándort, próbálkozzon meg a terv elfogadtatásával. . .

Antal Istvánt viszonylag könnyen megnyerte, az államtitkárnak tetszett, hogy egy lektorátuson keresztül az irodalomba árthatja magát. Mégis, úgy látszott, megfeneklik a dolog, mert Vladár Gábornak, az Igazságügyminisztérium törvény-előkészítő osztálya vezetőjének, a

³ BRAUN Soma: Néhány szó a ponyvairodalomról. . . Népszava Naptár 1941. 56.

⁴ MOLNÁR Sándor szóbeli közlése, 1971.

⁵ TALPASSY Tibor: A holtak visszajárna. Bp. 1971. 202., 206.

későbbi Lakatos-kormány igazságügyminiszterének, Kodolányiéhoz hasonló aggályai merültek fel. Nem tartotta éppen jogállamhoz illő cselekedetnek a felsőbb beavatkozást. Hosszú meggyőzői folyamat után adta csak be a derekát. Így készült el aztán az 1942-ben megjelent rendelet, amely 5 pengős* eladási árnál határt szabott a szabad terjesztésnek, és az ilyen aron aluli könyvek forgalomba hozatalát előzetes lektorátusi engedélyhez kötötte.

Meg kell mondanom azt is, hogy a lektorátus összetétele nagyrészt szintén a Hidegkúti úton alakult ki. Dr. Molnár politikailag színtelen emberekkel akarta keverni a baloldaliakat, s első sorban Kodolányitól kért tanácsot, kiket javasoljon. Ilyen névsor született: Erdős Jenő, Darvas József, Dékány András, Grandpierre Emil, Jankovich Ferenc, Kállai Gyula, Rublitzky (Ambrus) Géza, Simándy Pál és Jómagam. Antal az előterjesztett névsort, Grandpierre és Kállai kivételével, csodálatosképpen elfogadta, Grandpierre visszautasítását nem indokolta. Kállaira azt mondta dr. Molnárnak: „Ne kívánd tőlem, Sándor, hogy egy bolsevistát támogassak. Ez mégis sok volna.” Engedékenységet azzal ellensúlyozta, hogy ő viszont a testületbe jelöli Gedényi Mihályt, Eszterhás Istvánt és Bathó Lászlót. Egy semlegest tehát, és két szélső-jobboldalit, akik közül az egyiket, Eszterhás Istvánt a felszabadulás után, mint háborús bűnöst ítélte el a népbíróság. Belekerült még dr. Molnár javaslatára az ítélő karba Féja Géza is. Őt ugyancsak ellenvetés nélkül fogadta el dr. Antal István.”

A kiadók — függetlenül az ügyészégi cenzúra engedélyétől — csak a lektorátus hozzájárulásával jelentethettek meg ebbe a kategóriába sorolt műveket.

A kortársak bizonyosága és becslése szerint hathatósan bizonyult a rendelkezés. 1942—1944 között a ponyva részesedése a könyvkiadásban 70—80%-kal csökkent az értékes szépirodalmi művek javára.⁶

A ponyva helyzetéről tudósít a Magyar Statisztikai Szemle 1942. évi 4—5. száma is. A statisztikai hivatal becslése szerint 1941-ben 1256 ponyvának minősülő kiadvány jelent meg. Az összes szépirodalmi kategóriába tartozó műveknek 54%-a. Ennek a káros jelenségnek állított gátat a miniszterelnök ponyva elleni rendelete.

A Corvina, a magyar könyvkiadók és könyvterjesztők folyóirata, rendszeresen értelmezte a rendeletet és annak végrehajtási utasítását. Közzölték például az 1942. aug. 12-i számban, hogy *ponyvaterjesztőnek számít a könyvterjesztőkön túl minden kölcsönkönyvtár, folyóirat és időszaki sajtó is.* Így a rendelet ezeket is érinti. (Vagyis kölcsönkönyvtár esetében minden 1939-től megjelent ponyvát fel kellett terjeszteni a ponyvalektorátushoz és a terjesztés megtiltása esetén be kell szolgáltatni azt. Periodikáknál viszont minden új közleményt először engedélyeztetni kellett a lektorátuson. Az 1942. szept. 21-i számban olvashatjuk azt a rendeletet, amely intézkedik a kötelező beszolgáltatásról. Kijelölte a Magyar Papirosipari Nyersanyagbeszerző Korlátolt Felelősségű Társaságot, hogy a beszolgáltatott ponyvát hulladékpapírként vegye át mázsánként 4,60 pengőért. (A rendelet lehetővé tette, hogy a hulladékot kerületi hulladékgyűjtőnek is át lehet adni.)

Az 1943. évi karácsonyi könyvvásárról szóló híradásában a Corvina 1944. január 16-i számában arról olvashatunk, hogy a könyvvásár minden addigi forgalmat felülmúlt mind minőség, mind mennyiség tekintetében. Külön örvendetes tényként könyvelték el, hogy a munkáság nagy számban vásárolt könyvet és mind az értékes irodalmat vette meg. A megmaradt olcsó vagy drága ponyva szinte senkinek sem kellett.

Mindezek után a jelzett források alapján megkíséreljük felmérni számszerűleg is a ponyva helyzetének alakulását.

A Magyar Statisztikai Szemle 1944. április-májusi számából szó szerint idézzük a ponyva és a szépirodalom viszonyával foglalkozó megállapítást, az 1942. évre vonatkozóan: „A legnagyobb szakcsoportot (1942) az évi könyvtermelésünkben is a szépirodalom képviseli, darabszám szerint az egész termelés 17,7%-át, lapszámterjedelem szerint pedig 29,1%-át. Úgy látszik azonban, hogy az előző évihez képest csökkent ennek a szakcsoportnak a részesedése a könyvtermelésben, mert akkor még az összes művek 23,6%-a, az összes lapterjedelmnek pedig 31,2%-a esett a belletrisztikára. Az e tárgyú művek korábbi magas arányának visszaesése minden bizonnyal, a vizsgálódásunk évében napvilágot látott, és az úgynevezett ponyva megrendszabályozását célzó rendelkezések eredményeinek tudható be. Annak, hogy a szépirodalom aránya darabszám szerint lényegesen csökkent a múlt éviéhez képest, terjedelme alapján, az az oka, hogy 1942-ben a szépirodalmi művek átlagos terjedelme (149) lényegesen nagyobb mint volt 1941-ben (134). Ez egyúttal bizonyíték a rendszerint vékonyabbra méretezett ponyvairódalom 1942. évi összeszűgödésére mellett is.”⁷

A kérdés vizsgálatánál még szóba jöhető adat a lapszámterjedelem konkrét vizsgálata is. A fenti idézetből kiderül, hogy az 1942. év választóvonalat jelent a ponyva helyzetében. A ren-

* (Talpassy Tibor téved: 3 pengő volt az eladási határ. P. F.)

⁶ BIRKÁS Endre, KERESZTURY Dezső, MOLNÁR Sándor, RÓNAY György szóbeli közlése.

delet végrehajtása ősszel kezdődött meg, tehát még az év első nyolc hónapjában szabadon terjedt az irodalomalatti ponyva. Ha mégis ilyen hatás mutatkozott a könyvkiadásban, akkor nem árt részletesen szemügyre venni a szépirodalmi művek oldalterjedelmének alakulását 1942-ben. A 2392 szépirodalmi mű oldal szerinti megoszlása a következő.

Lapterjedelem:	5—17	17—48	48—100	101—200	201—300	301—400
Művek száma:	108	906	407	324	292	107

A számokat szemügyre véve jogos az a következtetésünk, hogy a legnagyobb részesedést mutató 17—48 oldal közötti terjedelem (906 mű) a filléres ponyvát jelenti elsősorban. Ezt az állításunkat látszik igazolni az 1942. évi szépirodalmi művek hozzávetőleges forgalmi ára is.

Statisztikai felmérés, illetve valószínűségi számítás alapján történt becslés csak az 1942. évről áll rendelkezésünkre. Ennek alapján a szépirodalmi művek bolti ára vagy a hozzávetőleges értéke a következő volt:

Bolti ár vagy becsült érték pengőben:	0,20	0,21— 0,50	0,51— 1,00	1,01— 2,00	2,01— 3,00	3,01— 5,00
A 2392 műből	901	252	199	142	99	248

Bolti ár vagy becsült érték pengőben:	5,01— 10,00	10,01— 15,00	15,01— 20,00	20,01— 30,00	30,01— 50,00	50,01—
A 2392 műből	425	84	29	11	2	—

Táblázatunk szerint a legnagyobb részesedés az összes megjelent szépirodalmi alkotásból a 20 fillért meg nem haladó kiadványokra esik. Kétségtelen, hogy ez a 10—20 filléres ponyva hatalmas tömegét mutatja.

Hiba lenne azonban valamennyi olcsó vagy kis terjedelmű kiadványt irodalom alatti ponyvának venni. A tényleges megoszlásról konkrét számadatunk nincs, de tény, hogy az olcsó és kis terjedelmű művek között szép számmal szerepel értékes mű is. Csak példaként idézünk néhány kiadványt: Arany Jánostól sok mű látott napvilágot a tárgyalt években olcsó kiadásban. *Jóka ördöge és más költemények* címmel 63; *A nagyidai cigányok* 89; *Toldi* 48 lapon jelent meg. Zilahy Lajostól a *Csendes élet* 78, Babits Mihálytól a *Jónás könyve* 38, Barát Endre *Hajnali csillag* című verses kötete 45 lapon jelent meg. Becslésünk szerint az olcsó és kis terjedelemben megjelent művek 35—40%-a a nemes ponyvához tartozott, vagyis értékes irodalmi művek öltöztek testet a ponyva köntösében.¹⁰

Az említetteken kívül egy érdekes, könyvészetiileg is ritka példát idézünk: A Magyar Könyvszemle 1956. októberi-decemberi számában Marosi Éva: *Forradalmi ponyva 1942-ből* címmel ismerteti Illyés Gyula — József Attila: *A nép nevében* című kiadványt. Az összeállítás 1942-ben látott napvilágot 32 oldalon, 10 fillérért. Mátyás Ferenc kiadásában. Illyés Gyulától nyolc, József Attilától tizenhat költemény szerepel a kötetben. (József Attilától például: *Anyám, Mondd mit érlel. . . Vigasz, Kész a leltár, Mama. . . stb.*) A mű 9000 példányban hagyta el a Faragó nyomdát.¹¹ Az OSZK birtokában levő példányon az ügyézi bejegyzések tömkelege található, de minket elsősorban az érdekel, hogy ponyvaköntösben, 10 fillérért forradalmi költemények kerültek forgalomba legálisan, s ami még meglepőbb: a kéziratokat az előzetes cenzúra engedélyezte és a mű kinyomott példányait is terjesztésre alkalmasnak találta az ügyész.

A másik ilyen példa nem egy műhöz kötődik, hanem az értéktelen ponyva visszaszorításával függ össze. A könyvészeti szakemberek, népművelők tisztában voltak azzal, hogy a ponyvát valamivel helyettesíteni kell. Így formában és árban a ponyvához hasonló több olcsó sorozatot

⁷ GOMBÁS Géza: A könyvtermelés legújabb nemzetközi (1941.) és hazai (1942.) adatai. Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 4—5. sz. 138—159.

⁸ GOMBÁS Géza: i. h.

⁹ GOMBÁS Géza: i. h.

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár Növedéknaplója, 1942.

¹¹ MAROSI Éva: *Forradalmi ponyva 1942-ből*. MKSzle, 1956. 4. sz.

indítottak azzal a céllal, hogy a kispénzű vagy éppen a ponyvához szokott emberek is hozzájussanak a nemes irodalomhoz. Ilyen sorozat volt egyebek között a Nemzeti Könyvtár sorozat. A szerkesztője Molnár Sándor, a ponyvalektorátus vezetője volt. Személyes közlése alapján tudjuk, hogy a sorozatban 30–40–100 ezer példányban jelentek meg magyar klasszikusok, külföldi antológiák. Petőfitől Móricz Zsigmondig, mindenkre kiterjedt a figyelmük. (Olyan ritkaságszámba menő vállalkozás is szerepelt, mint Petőfi prózai írásainak megjelentetése.)

A sorozat kiadványai könyvkereskedelmi forgalomba kerültek, de hatalmas mennyiséget tartalékoltak és küldtek szét a Népkönyvtárak számára. (Mind a ponyvalektorátus, mind a Nemzeti Könyvtár más szempontból, az írók megélhetése szempontjából is fontos volt. Egy-egy hónapban 200–300 pengőt fizetett lektorálásért. Sokszor éppen a faji törvények miatt álnéven kellett megjelentetni a művet, vagy álnévre kiutalni az összeget.)¹²

Erről a folyamatról és az N. K. működéséről ad valami képet Jankovich Ferenc *Csepp a tengerben* című művének néhány sora: „... A Franklintól távozva, még az N. K. szerkesztőjénél, Molnár Sándornál is voltam. . . Természetesen munkáért jöttem. Éppen egy budakeszi sváb zeneszerzőt dobott ki. . . Az illető ismeretlen zeneszerző nagyság, ma született hatalmaságok ajánlásaival állított be. . . , azzal, hogy ő megírta, ami még nem volt: a magyar-német barátság indulóját. . . Abból az alkalomból, hogy a németek segítségünkre siettek (?) (Az eset a német megszállás után történt. P. F.) . . . barátom. . . a fülem hallatára jelentette ki, hogy ilyesmiről szó sem lehet, ez valami tévedés lesz a miniszter úr részéről, hiszen a N. K. nem politizál. . . Majd utóbb, nekem: mihelyst ilyesmire akarják őt kényszeríteni, megváltik állásától. Pedig a N. K.-at ő hozta létre, virágoztatta fel; s egy-két jóhiszemű baklövéstől eltekintve csakugyan jelentek ott meg magyar klasszikusok és jó dolgok is óriási példányszámban, fillérekért, ponyván.”¹³

Más forrásunk is van arról, hogy a ponyvaalak, olcsó ár nem csupán az értéktelen vagy éppen ártalmas ponyvát takarta, hanem sok értékes irodalmi alkotás jutott így a kispénzű vagy éppen a ponyvaköntösben bizó olvasóhoz. Ez a példánk már érinti azt a problémát is, hogy az írók milyen támogatást kaptak a különböző szervektől. Az adatokat Bisztray Gyula közli a Magyar Könyvszemle 1970. 1–2. számában.

Bisztray a minisztériumban a könyvtárüggyel foglalkozott. „Mint könyvtáros — írja — egyik legfontosabb feladatomnak tekintettem a népkönyvtárak állományának értékes, szépirodalmi és hasznos ismeretterjesztő művekkel való rendszeres fejlesztését. . .” Tevékenysége nemcsak a minőség javítását tűzte célul, hanem a könyvtári egység számszerű növelését is. „Szervező és irányító munkám eredményeképpen sikerült 6000-re emelni az országos népkönyvtári hálózat egységeit, és ezeknek az átlag 200–400–600 kötetből álló könyvtáraknak állományát és összetételét annyira fejleszteni, hogy az utolsó években, (1943-ban és 1944 elején) már Jókai, Mikszáth, Gárdonyi és Móra Ferenc művei mellett Móricz Zsigmond, Tersánszky Józsi Jenő, Tamási Áron könyvei is helyet foglaltak a népkönyvtárak otthonaiban: a városi, falusi és tanyai kultúrházakban. Költőink közül a klasszikusok mellett Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád jelent meg válogatva vagy antológiákban. . .” Közlése szerint a munkát több területről segítették. A kiadók raktáraiból az értékes irodalom olcsó kiadásait vásárolták fel nagy példányszámban. (A Franklin Társulattól főleg az Olcsó Könyvtár és a Magyar Könyvtár füzeteit, a Révai-tól elsősorban Jókai és Mikszáth műveit szerezték be nagy példányszámban.)

Másik megoldásuk az volt, hogy a kiadókkal szerződést kötöttek céljaiknak megfelelő művek nagy példányszámú megjelentetésére. Így jelent meg például az Egyetemi Nyomda kiadványai között Drozdy Gyulától: *Az olvasás és írás könyve*, Tersánszky J. Jenőtől egy novelláskötet, Móricz Virágtól: *Zichy Mihály* stb. „A Révai-cég Bókay János, Illés Endre és Rónay György közreműködésével — tárgyalásaink alapján egy új sorozatot indított meg elsősorban a mi népkönyvtári igényeinket tartva szem előtt. . . Így indították meg a Regénykönyvtár című sorozatot, amelyben 1942–43 folyamán — többek között e műveket adták ki (egységesen hat íves terjedelemben, 1–1.60 pengős bolti árral): Jókai: Ahol a pénz nem lsten; A két Trenk; Mikszáth: Kísértet Lublón; Az eladó birtok; Krúdy Kálmán csinytevéséi; Ambrus Zoltán, Móra Ferenc egy-egy műve, Dosztojevszkijtől A nagybácsi álma, Maupassant-tól a Péter és János. . . Végül igyekeztem személyesen közreműködni értékes könyvek kiadásában. Pl. Lackó Géza: Kőrösi Csoma Sándor. . . A népművelési, illetőleg népkönyvtári célokra alkalmasság elbírálásában szívesen közreműködtek irodalomtörténészek és tudósok. Hadd említsem meg közülük Fábrián Istvánt, Kerecsényi Dezsőt, Keresztury Dezsőt, Makay Gusztávot, Markó Árpádot, Mátrai Lászlót, Vajtó Lászlót”. . . A szerző közli, hogy így került közvetlen népkönyv-

¹² MOLNÁR Sándor szóbeli közlése, 1971.

¹³ JANKOVICH Ferenc: *Csepp a tengerben*. Bp. 1970.

tári anyagként forgalomba Móricz Zsigmond által összeállított *Móricz Zsigmond legszebb elbeszélései* című kötet és a *Magvető*. A magyar irodalom élő könyve 2. kiadása 1942-ben.¹⁴

E tevékenység jelentőségét érzékelteti a következő adat: a városi, a megyei és a falusi könyvtárak száma 1942-ben 10 882 volt. Ebből 1629 népkönyvtár volt, félmillió kötettel.¹⁵

Befejezésül érdemesnek tartjuk közölni, minden rendszer nélkül, csak jellemzőként, néhány kisterjedelmű, olcsó kiadvány szerzőjét és a mű címét, árát, 1943-ból, bizonyítandó, hogy az irodalomalatti ponyva helyébe az értékes szépirodalom lépett.¹⁶

Nagy Lajostól: Vilma az uzsorás; 32 1. 20 fill.; A csúnya lány. 48 1. 30 fill.; Ha pénz van a zsebben. 32 1. 20 fill.; Kalandos szekrény. 32 1. 30 fill.

Turgenyevtől: A szerelem dala. 32 1. 20 fill. A felesleges ember. 48 1. 30 fill.; Jergunov hadnagy. 48. 1. 40 fill.; A diadalmas szerelem dala. 76 1. 50 fill.

Puskintól: A lázadó férfi. 32 1. 20 fill.; A pikk dáma. 32 1. 20 fill.

Dosztojevszkij: Április elseje. 32 1. 20 fill.; A szelíd asszony. 80 1. 50 fill.

Gogol: Az ellopott köpeny. 32 1. 20 fill. A köpeny. 48 1. 30 fill.

Csehov: Muzsikuskok. 32 1. 40 fill. Művész. 32 1. 20 fill.

Sienkiewitcz: Fűszer és szerelem. 32 1. 20 fill.

Keller: Egyszer mindenki. 48 1. 40 fill.

Balzac: A csodálatos énekesnő. 32 1. 20 fill.

Boccaccio: A férj feltámadása. 32 1. 20 fill.

Csiky Gergely: Erőszakolt házasság. 48 1. 30 fill.

Flaubert: Pestis Firenzében. 32 1. 20 fill.

Gyulai Pál: A vén színész. 88 1. 50 fill.

Kisfaludy Károly: A féltékeny vőlegény. 32 1. 20 fill.

Mussete: Szerencsétlen flótás. 32 1. 24 fill. A király asszonya. 32 1. 24 fill. Falusi kislány. 32 1. 24 fill.

Mátyás Ferenc: A puszták szegénykéi. 48 1. 30 fill.

Tersánszky J. Jenő: Szerelmi bonyodalom. 32 1. 20 fill. A szerencsét hozó ékszer. 48 1. 40 fill. Furcsa kísérlet. 32 1. 20 fill.

Wells: A pórujárt varázsló. 32 1. 24 fill. . . stb.

Melléklet:

A m. kir. minisztérium 4300/1942. M. E. sz. rendelete a rotációs és az íves nyomópapirosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában.

(Budapesti Közlöny 1942. július 17-i (160). száma.)

A m. kir. minisztérium az 1939: II. t.-c. 112. és 212. §-aiban foglalt felhatalmazás alapján a következőket rendeli:

1. §.

Olyan könyv, naptár vagy füzet előállításához, amelynek kötetenként, darabonként, illetőleg füzetenként megállapított kiskereskedelmi ára három pengőnél nem több, rotációs vagy íves nyomópapirosot csak a m. kir. miniszterelnök engedélyével szabad felhasználni.

Az előbbi bekezdés rendelkezése kiterjed könyv, naptár vagy füzet alakjában megjelenő olyan időszakos lap egyes számainak előállítására is, amelynek megjelenésére a m. kir. miniszterelnök a 4950/1938. M. E. számú rendelete alapján engedélyt adott.

A jelen rendelet szempontjából három pengőnél nem lehet magasabb árnak tekinteni az olyan könyv, naptár vagy füzet árát, amelynek átvévei azt kéri, hogy tetszés szerinti árat fizessenek.

2. §.

Az 1. §. rendelkezései nem terjednek ki:

1. a közhivatalok kiadványaira;
2. a Magyarországon bevett vagy elismert vallásfelekezet hívei hitbuzgalmának előmozdítására szolgáló könyvekre, naptárakra és füzetekre;
3. a nyilvános oktatás céljára engedélyezett tankönyvekre;
4. a tudományos, művészeti vagy közgazdasági célú vagy sporttal foglalkozó és kizárólag szakismeret terjesztését célzó könyvekre, naptárakra és füzetekre;
5. az időszakos lapnak különféle dolgozatokat összefoglaló olyan önálló mellékletére, amely főképpen az időszakos lap előfizetői vagy rendes vásárlói körében való elhelyezésre van szánva;
6. a zeneművekre.

¹⁴ BISZTRAY Gyula: Móricz Zsigmond egy levele és könyvének kiadástörténete. MKSzele. 1970. 1—2. sz.

¹⁵ Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1943. Bp. 1944.

¹⁶ Valamennyi adat az Országos Széchényi Könyvtár Növedéknaplói alapján készült, az adatok helyességét pedig a katalógusok címléírása, helyrajzi számának ellenőrzésével, illetve a kötetek tényleges létezésének ellenőrzésével bizonyíthatjuk.

3. §.

Az engedélyezés iránt a kérvényt a m. kir. miniszterelnökhöz kell beadni.

A kérvényben elő kell adni:

1. a szerző és a kiadó nevét és lakóhelyét (lakáscímét, cégét, telephelyét, székhelyét);
2. azt a példányszámot, amelyben a sajtótermék megjelenik;
3. az előállításához szükséges papíros minőségének (rotációs, íves nyomás) és mennyiségének megjelölését;
4. az előállítást végző nyomda, könyvnyomda vagy más többszörösítő vállalat cégét (nevét) és telephelyét (székhelyét).

A kérvényhez mellékelni kell az előállítani kívánt sajtótermék géppel írt szövegének két példányát.

A kérvény beadásával egyidejűen igazolni kell, hogy a sajtótermék egy példányának előállításához szükséges papíros minden íve után tíz pengő eljárási díjat a m. kir. postatakarékpénztárnál 100 531. szám alatt „M. E.: Eljárási díjak, bevételi számla, Budapest” címmel nyitott csekk számlára befizettek.

A kérvény és mellékletei az illetékdíjjegyzék 14. tételének g pontja értelmében a közigazgatási illeték alól mentesek.

4. §.

Ha a miniszterelnök azt állapítja meg, hogy a rotációs s az íves nyomópapírosnak rendelkezésre álló vagy előállítható mennyiségét figyelembe véve nem engedhető meg, hogy ilyen papírost a bemutatott mű előállítására használjanak fel, a kérelem teljesítését megtagadja, ellenkező esetben az engedélyt késedelem nélkül megadja; határozatáról a kérelmezőt értesíteni kell.

5. §.

A m. kir. miniszterelnök kellően indokolt esetben az 1. §. második bekezdésében megjelölt alakban megjelenő időszaki lap egyes számainak és mellékleteinek előállításához szükséges engedély megszerzésének kötelezettsége alól felmentést adhat. A felmentés bármikor visszavonható.

6. §.

Az 1. §. értelmében engedélyezés alá eső könyv, naptár vagy füzet többszörösítését és terjesztését az engedély megadása előtt nem szabad megkezdeni.

7. §.

Az engedélyezett könyv, naptár vagy füzet utolsó oldalán fel kell tüntetni az engedély számát.

8. §.

A jelen rendelet hatálybalépés előtt az 1938. évi december hó 31. napja után többszörösített olyan könyvet, naptárt vagy füzetet, amelynek előállításához az 1. §.-ban említett engedély volna szükséges, a jelen rendelet hatálybalépésétől számított hatvan nap eltelte után csak abban az esetben szabad terjeszteni, forgalomba hozni vagy forgalomban tartani, ha a m. kir. miniszterelnök arra engedélyt ad.

Az előbbi bekezdésben említett engedély szükséges abban az esetben is, ha a könyvnek, a naptárnak vagy a füzetnek eredetileg három pengőnél magasabb összegben megállapított kiskereskedelmi árát utóbb három pengőnél nem magasabb összegre szállították le, továbbá az esetben is, ha három pengőnél kisebb összegben megállapított kiskereskedelmi árat a rendelet hatálybalépése után három pengőnél vagy ennél magasabb összegben állapított meg.

Az engedély megszerzésére irányuló kérelmet a jelen rendelet hatálybalépésétől számított harminc nap nap alatt lehet előterjeszteni. A kérelem előterjesztésére a 3. és a 4. §. rendelkezéseit megfelelően alkalmazni kell.

Ha az engedély megadása iránt kérelmet nem terjesztettek elő, vagy a m. kir. miniszterelnök az engedélyt nem adta meg, a kiadó, valamint a terjesztéssel és a forgalombahozatallal foglalkozó személyek és vállalatok kötelesek a jelen §. első bekezdésében említett könyveknek, naptáraknak és füzeteknek birtokukban maradt példányait a jelen rendelet hatálybalépésétől számított kilencven nap alatt a „Magyar Pápirosipari Nyersanyagbeszerző” korlátolt felelősségű társaságnak (M. kir. Iparügyi Minisztérium) beszállítani. A beszállítás módjait, valamint a térítés összegét a m. kir. iparügyi miniszter rendelettel állapítja meg.

Kállay Miklós s. k.
m. kir. miniszterelnök

PÁNDI PÁL: KRITIKUS PONTON

Bp. 1972. Szépirodalmi K. 759 1.

Kritikák összegyűjtése egy reprezentatív kötetben — csöppet sem szokatlan dolog. Ami Pándi könyvében már első pillantásra is feltűnik, az a tartalom változatossága. Az élő irodalom naprakész leltárát adó kritikák mellett elméleti cikkek, elvi viták, irodalomtörténeti polémiák, sőt egy doktori disszertáció opponenseinek adott válasza is helyet találnak.

Nyilvánvaló a cél: a kritikust formailag sem kívánja önmagában elválasztani a tudóstól. A napi bírálatokat (s persze elsősorban azok olvasóit) lebecsülő arisztokratikus szemlélettel szemben nem a tudomány felhígításával, hanem a kritikai színvonal megemelésével kíván küzdeni. A cím szójátékos kétértelműsége is nyilván erre utal — a kritikus az az ember, aki „kritikus ponton” áll, azaz: társadalmi és ideológiai feszültségek találkozó pontján.

Évtizedek óta folytatott Petőfi-kutatása is ennek a gondolatnak jegyében fogant. Nem jelentéktelenebb kronológiai eltérések igaztadják, hanem a Petőfi-kép változásai. Azé a képé, amely több mint egy évszázada jelzi már a nemzet „jobbik felének” vágyait, tévedéseit. Torzulásai is azért foglalkoztatják annyira, mert ezek a közelmúlt problémáihoz vezetnek. Még a konzervatív Petőfi-eszmény szokatlan szívóssága is itt leli magyarázatát: a vívódó költőt ábrázoló Ferenczy-szobrot a dogmatizmus kora sem tudta elfogadni: emberfeletti, kételyt nem ismerő nagyságra volt szüksége. Egy iszonyú pillanatban pedig a leegyszerűsítés-felmagasztalás közvetlen hamisításra fordított át: a „belső bitangok” gyűlöletének forradalmi gondolatát forradalmárok börtönbe kergetésére, gyanússá tételére használták fel.

Igy gyöngítették a kor tévedései a hiteles Petőfi-képet, amelyet pedig Révai tanulmánya segített kiformalni. A történelem tragikus válasza volt erre az ötvenhatos ellenforradalom demagógiája. Náluk már idézetgyűjteménnyé alacsonyodik ez a költészet, a szövegösszefüggésükből kiszakított sorokkal-szakaszokkal a sovínizmus zászlájává teszik a „világszabadság” szót magyarul először kimondó költő nevét.

A kötet első Petőfi-cikke (dátuma: 1958) természetesen elsősorban ezek ellen a hamisítások ellen tiltakozik, de ez csak kiindulás. Petőfi aktualitását továbbra is elevennek látja, minden vulgarizáló eszményítés ellen épp azért küzd, mert az igazi mű hasznosabb és mélyebb tanulságokkal szolgál. Benne látja azt a költőt, aki a nemzeti és a szociális haladást oly jól tudta egyesíteni, hogy minden változás ellenére útja fővonalával valóságos példánk lehet. A képtelen ötlet, hogy az urbánus — népies vitát József Attila és Petőfi szembeállításával élesszék, azért háborítja annyira fel, mert károságán túl a két költő teljes félreismeréséről vall: József Attilában a „föld fiát” nem látja meg, Petőfiben pedig vallomásai ellenére a paraszti élet kötöttségeitől mentes „beduint”.

A Petőfi-értékelés egyik pontját alighanem különösen aktuálisnak érezte Pándi, hiszen napjaink vitáit jelezte előre. Arról van szó: szűk volt-e a bázis, amelyre Petőfi támaszkodhatott? Amikor Pándi ezt vitatja, lényegében kimondatlanul arról is szó van: milyen a forradalom magyar bázisa? S ha Petőfinél arról beszél, hogy a királyhű, de földre-szabadságra vágyó jobbágyokat is ide számíthatjuk, akkor végeredményben arra válaszol, hogy lényeges áramlat volt-e Horthyék idején az illegálitás szükségébe zárt Kommunista Párt? Az objektív érdekek találkozását, a társadalmi alapot a politikai alap elébe helyezve lehet ugyanis csak mindkét kérdésre igennel válaszolni. Így vetődnek fel lényegében már a kutatás során azok a kritériumok, amelyek a mai irodalomról vallott nézeteit is megszabják.

Utószavában Pándi hangsúlyozza, hogy kritikái középpontjában nemcsak azért állnak a közélet centrális kérdései, mert a napilapban való megjelenés ezt követeli meg. Saját szójátékát kölcsönvéve, valóban „ars politica”-ról beszélhetnénk nála is, mint ami ars poéticajának központi magva. Nem szervilisen vállalt vonalasságról van itt szó, hanem arról a törekvéstről, hogy magának a vonalnak alakulásába is beleszólhasson. Kicsit Révai politikusszenvedélye sejjlik föl a tanulmányok mögött,

azé a Révaié, akinek valóságos érdemeit, hatalmas műveltségét, eredeti tehetségét az ellenszéllel szemben is mindig megvédi — anélkül, hogy a Révai-irányította kulturális politika torzulásait védené vagy akárcsak titkolná.

Van ennek a rokonszenves „ars politicának” egy olyan veszélye, amely a legerősebben természetszerűleg akkor kerül előtérbe, amikor a politika terén sokasodnak a hibák — nálunk tehát épp Révai működése a legjobb példa rá. Ő majdnem mindig helyesen értelmezte, amit olvasott: nem belemagyarázta a művekbe az adott politikával szembeni ellenkezést, hanem kiolvasta a szövegből. „Csak” ott volt a hiba, hogy nem tette fel a kérdést: nincs-e a művésznek igaza? Gondoljunk az „autós haláltól” rettegő Hajnal Anna-versre, vagy Déry Bálintjának moralizálására, egyik esetben közvetlenül, a másikban bizonyos közvetítésekkel és nem tudatosan, valóban a koncepciós perekről volt szó, de egyik esetben sem a tükör volt torz, hanem a valóság, amit tükrözött.

Az elmúlt 16 év szerencsére nem produkált ilyen végletes helyzeteket. A politikai kérdések nagy részét nyitabb formában is fel lehet vetni, nem kényszerítik a művészt elfojtott feszültségükkel kerülő utakra. Időnként azonban egy-egy művész rossz közérzetet kifejező verse mögött valóságos problémák rejtőznek, s ha természete szerint egyoldalúan tükrözi is ezeket a mű, pusztá műbírálattal el nem tűnethetőek.

Féltreértések elkerülése végett: ez a ritkább eset. A legtöbbször valóban hibás valóságglátást ér itt a bíráló szó, és nagy erényének érzem a merész szókimondást, a célszókra nem fanyalodó világosságot. Igazi vitát csak úgy lehet indítani, ha a kritikus nem fél — ilyen vagy olyan kényesebb szempontok miatt — megérteni azt, amit olvas. Hogyan kerülgette például a kritika a *G. A. úr X-ben* különös tájleírásainak a forrását! Pándi volt az első, aki nemcsak megérezte, de ki is mondta, hogy ez — a börtön világa. S ha egy parabola a személyi kultusz konfliktusaival viaskodik ókori vagy absztrakt mezben, Pándi akkor is úgy vitázik, hogy kimondja: miről van szó. Két títka van ennek a sajátos bátorságnak: nem ért egyet azokkal, akik szerint a hatalom az ördögtől való, s nem akarja elnémitani mégsem őket, mert világosan érti: honnét és mikor fakadt ez a látásmód, amelylyel csak úgy lehet vitázni, ha megnyilvánulhat.

A kulturpolitikus Pándi igen jól határozza meg a megjelenés feltételét „...csak abban az esetben helyesen a kritizált, erősen vitatott művek publikálását, ha az eszmei — mondjuk így — szándék nem keresztezi történelmi utunk alapvető igazságát, s a művészi megoldás színvonala vitathatatlanul eléri a jelen-

tősség értékvonalat”. Ez az alapelv valóban alkalmas arra, hogy jelentős, nagy művek mindenképp szóhoz jussanak, fontos gondolat — ha vitatható is — ne ítéltesék némaságra. De ha *vitatható*, akkor vitatni *kell*.

Pándi ezt a vitát ha szükségesnek érzi, sohasem kerüli meg. Nem zavarja ebben az irodalmi közvélemény nyomása, holott kis országban, ahol mindenki mindenkit ismer, ez nem mindig kellemes.

Néha ironikus csomagolásba rejti a vitát: a mondanivaló hibáját látszólag művészi gyengéségek tulajdonítva (mint Galgóczi drámájának elemzésében történik), legtöbbször azonban nyíltan szól. A legtöbb robbanóanyagot a közelmúlt értékelése rejti. Pándi a szocialista folyamatoság őrzői közé tartozik. Nem revidéál jogos ítéleteket csak azért, mert egy hibás ítéleteket is hozó időben születtek. Kodolányi János kálváriájáért például Kodolányit érzi felelősnek. A közügyektől finnyásan visszahúzódozó tisztaságot piszkosnak érzi, piszkosabbnak, mint a tennivágyó emberek „besározódását”. (Természetesen ez csak arra érvényes, akit valóban a „kor” szároz be, s arra is csak egy bizonyos határig.)

Az ötvenhatos tragédiák kérdése még bonyolultabb: Pándi többször is jelzi annak tragikumát, hogy a frontok teljesen összekeveredtek: szándékban egymáshoz közelálló emberek kerültek egymással szembe — ennek kibogozását azonban még sem az irodalom, sem a kritika nem végezte el. A jelen konfliktusainál még kevésbé történt meg — természetesen — a feltérképezés, holott azzal elméletileg mindenki tisztában van, hogy a konfliktusok teljes elkerülése csak annak a sajnos még távoli időszaknak műve lehet, amelyben már az emberek közös küzdelme folyik a természeti erők ellen. A „népmentő heroizmust” például nem érzem szükségletnek vagy túlhaladottnak, — legföljebb más formája van mint az eddiginek, de konok elszántság kell ahhoz is, hogy kényelmes vezetéshöz szokott helyi potentátókat demokráciára szoktassanak. S addig... addig nincs megállás, ahogy épp Pándi kedves költője írja.

Egy vitában az a vád érte Pándi Pált, hogy a „kéreg-kritika” visszaját újí — csak az eszmei mondanivalóra ügyel. Nem jogos vád: a megvalósítás szintjét mindig szem előtt tartja. Nagyon pontosan tisztában van azoknak a művészeknek jelentőségével, akikkel egyben-másban nem ért egyet. Németh Lászlóval, Ilyés Gyulával, Juhász Ferencsel, Déry Tiborral mindig a tehetségnek kijáró tisztelet hangján vitázik, a tanulmányokból a jelen magyar irodalmának értékrendjét többé-kevésbé ki lehet olvasni (a képből csak a legfiatalabb nemzedék hiányzik —, de az sajnos, teljesen). Szilárd és megbízható esztétikai mércéje van: a realizmus központúság, s ezt „családon belül” is alkalmazza; sohasem

húny szemet az eszmei egyetértés kedvéért a művészi gyöngeségek előtt.

Egyetlen kivétel: a sokat vitatott „elsúlylyedt irodalom” kérdése, amelynek feltárása különben Pándi történelmi érdeme. Az egyes elemzésekben itt is ragaszkodik persze az esztétikai kritériumokhoz, de a kegyelet — vagy a viták heve — időnként veszélyes érveket mondhat ki vele. Természetesen lényeges különbség van polgári és marxista kritika közt, de azt nem szabad túlbecsülni. A valóban értékes műveket a komoly polgári irodalomtörténet is felfedezi: gondoljunk csak Gorkijra vagy Majakovszkijra — legfeljebb világnézeti tartalmuk *ellenére* becsüli őket. Elég soká áttatuk magunkat azzal, hogy mondjuk egy Azsajevet „egészséges, konstruktív” vonásai miatt vetnek el „Nyugaton”, most már ideje abbahagyni. Nem arról van szó persze, hogy mint ez újabban szokásos, kisebbségi komplexusunk támadjon például amiatt, hogy a magyar líra legelvontabb képviselői is társadalmi mondanivalót rejtegetnek, ha a nyugatiak egy részével vetjük össze, de az adott esetekben nem erről van szó. Az elsúlylyedt irodalom emberileg nagyon vonzó képviselői sem erősítik *jelentősen* azt a vonalat, amelyet József Attila neve fémjelez. Ugyanez vonatkozik az emigráns irodalom egy részére is. A nyelvtörletől elszakadva természetesen a lírikus sorsa válik elsősorban nehézé, s mondjuk csak ki, hogy egy rosszul értelmezett „népiségre” való törekvés sem Balázs Bélának, sem Gábor Andornak nem tett jót. Gábor Andor esetében még a polgári korszak sanzonköltészetét sem emelném meg, fajsúlyosabbak az átlag-kabarénál, de ez nem a bécsi évek csontba maró, féledhetetlenszátírja — mérföldnyire van tőle.

Nemzeti irodalmunkban is hasonló problémával találkozunk: hallottam már olyan jó szándékú vélekedést is, hogy helytelen Shakespeare-t részletesen tanítani, mert akkor a gyerek nem becsüli majd a mi *Balassi Menyhártunkat*. A kettő egy szintre hozatala bizony valóban nehezen képzelhető el, de miért baj ez, amikor ott a hasonlíthatatlan magyar líra, amellyel viszont egy fordítás sem versenyezhet? S ha nemzeti büszkeségre keresünk okot, ott van mély gyökerű, s a szocializmus éveiben még általánosabbá vált Shakespeare-kultuszunk, ami a ragyogó fordításokkal együtt a magyar kultúra szerves része. Ugyanez vonatkozik — mutatis mutandis a szocialista kultúrára is. Azt tartjuk elsősorban büszkélkedésre méltó hagyománynak, amiben valóban nincs versenytársunk: a magyar munkásmozgalom a kor ál-ellentéiteit meghaladó széles kulturális alapot teremtett, amelybe a Horthy-Magyarországon alig ismert Brecht kórusai éppúgy beletartoztak, mint Bartók és Kodály, vagy a folklór kultusza.

A másik lehetőség, amire Pándi is többször utal: nem szabad a szocialista irodalom körét mesterségesen leszűkíteni. Idetartoznak azok is, akik csak egy adott időszakban értettek egyet a szocializmussal, legalább is életüknek ez a része idetartozik. Nagy Lajos nem írta meg oroszországi útikönyvét, illetve csak családásait írta meg benne, de az *Anyá* egyik legszébb kifejezése annak, amit a fiatal szovjet-állam pusztá léte jelentett az elnyomottaknak. A művészetben jelentkező ideológiának más törvényei vannak, mint a közvetlen politikai nézeteknek. Proudhon már Marx idejében túlhaladott, de a *Hősökről beszéltek* forradalomra mozgósít a valódi „tolvajok” elítélésével. Pándi egy cikkében úgy összegzi a szocialista vonulatot, ahogy majd 50 vagy 100 év távlatából lehet látni — és ez az egyedül helyes szempont. Talán még a múltból lehetne többet meríteni — egyetlen nevet vetnék fel: Révész Béláét. Nem egész oeuvre-jére gondolok, mégcsak nem is ríktó nyomornovelláira, hanem például az *Egyedül mindenkivel*. c. kisregényre, mint ami ritka szuggesztivitással fogalmazza meg: mit jelent a munkásmozgalom vonzása emberi síkon.

A kötetben jelentős helyet foglal el a dráma. Almási Miklós szenvedélyes cikke az elméletet nem tűrő színházi életről joggal emeli ki a kevés ellenerőről szólva Pándi nevét. Átfogó koncepció nevében születtek ezek a cikke is.

A szocialista magyar dráma születését láthatóan a többi műfajnál is nagyobb izgalommal lesi. Gyanakodva tekint ellenben minden pótszerre, ami lényegében ezt a születést csak késlelteti, így a divatos regény-dramatizálásra és a klasszikusok újjáírására is. A leghevesebb vitát talán éppen ez a törekvés váltotta ki, pedig itt a tiltakozás a szakember kötelessége volt. Valódi klasszikusaink szövegének védelme végeredményben a szellemi „nemzeti vagyon” állagának védelmét jelenti. Az „irodalomközpontúság” ellen heves harcot hirdetőik elfeledik, hogy a legegyszerűbb statisztika is ki tudja mutatni: valóban nagy színjátszás mindig a valódi irodalommal összeforva született.

A drámában még inkább korunk központi kérdéseit keresi, mint a többi műfajban. Nem azt jelenti ez a megállapítás, hogy a köznapi élet kisebb-nagyobb buktatóit nem fogadja el drámai anyagnak. Igazi, jó értelemben vett kritikus-olvasói izgalmat azonban a „nagy témák” váltanak ki belőle. A nagy témát kritikusai ars poeticája közvetlen ábrázolásban szeretné megkapni, mivel azonban ilyen szerkezetű nagy jelentőségű dráma nem született az elmúlt évek alatt, Pándi érdeklődése is elsősorban a jelenhez szóló történelmi drámák felé fordul, szem előtt tartva, hogy „A történelmi drámáknak az a kovásza, ami nem a történelmi múltból szívárog beléjük: az író eszmélkedése saját koráról, a megírás jelené-

ben fogant írói gondolat.” (603.) Ezt a kerülő-
utat egyetlen feltétellel, s ez pedig annyi,
hogy a felidézett kor és a művész kora kö-
zött valóságos hasonlóság, a tendenciák tör-
ténelmi egyirányúsága álljon fenn.

Illyés és Németh László drámáiról szólva
állandóan azt érzi problematikusnak,
hogy negatív töltetű hatalmakat állítanak
szembe vonzó hőseikkel, így jelképezve a
személyi kultusz Pándi szerint semmilyen
analógiával meg nem közelíthető korszakát
(forradalmi szituációkkal vajon nem lenne
mégiscsak megközelíthető?). Ennyivel azon-
ban sosem éri be, ez csak kiindulópontja lehet,
amelyen túl gondosan vizsgálja: mi marad a
hamis analógiák levonása után a darabból?
Az árulóban például nem sok, mert a *történel-
mi* Görgeyre sem illik a jelmez. II. József
tragédiája már izgalmas dolgot mond el: a
jósándékú illúziókat szembesíti — sajnos
csak második vonalában, csak a háttérben —
a francia forradalom „brutális költészetével”.
A *Kegyenc* esetében pedig Egyén és Hatalom
elvont harcát lehántva, ott találjuk a közéleti
ember iszonyú felelősségének kérdését, s az
így kialakuló „magatartásdráma” valódi
katarzishoz juthat. S a *Tiszták* túllátalánosít-
ott kispóp-mítoszával szemben, amelyet a
mára nézve hamisnak ítélt, az antifeudális
harc pátosza, mint valóban történelmi pátosz
ragadja meg.

Az analógiakeltés másik módja: a fiktív
világban játszódó parabola. Ez már bármilyen
problémát felöllelhet, de ez sem jelenti, hogy
ne lennének meg a maga szigorú törvényei. A
teljesen allegóriává vált környezet hamis
kérdésre hamis választ ad — a művészileg
felépített plasztikus fantáziavilág valóságos
drámai szituációt teremthet —, ez a meggyő-
ződés csendül ki Pándi kritikáiból. Mindket-
tőre kitűnő példát hoz fel: Mészöly *Az ablak-
mosóját* az elsőre, Gyurkó *Elektra*-drámáját a
másodikra.

A *Szerelmem, Elektra* azonban, épp, mert
valóban kitűnő dráma, nem értelmezhető
egysíkúan. Pándi értelmezése körül heves
vita dúlt és nem ok nélkül. Elektra ugyanis
nem kétféleképpen jár allegória: sorsa indokolja

tetteit. S ha szavakban a városról esik is-
szó, a büntetés, amelynek jogosságát Oresz-
tész a színpadon vitatja: a valóban bűnös
Klütaimesztra büntetése volna, amelyet a
görög dráma jogosnak érzett. Legfőképp pedig
Oresztész nem véltén a testvérölésben, mint
azt a bíráló állítja. Lehet, hogy a színészi
játék egyszer félrevezető volt, Gyurkó azon-
ban úgy írta meg a befejezést, hogy Oresztész
megöli nővérét.

A vitára egyébként — amelynek az adott
esztétikai problémán messze túl eső okai is
voltak — annál is könnyebb emlékezni, mint-
hogy a kötet végén függelékben közlik az
ellenvéleményeket is, éppúgy, mint a másik
jelentős vitánál, amely a *Sirokkó* körül robbant
ki. Szokatlan dolog, de követésre méltó,
a kritikus tisztességhez tartozna, hogy mindenütt
így legyen. Aminthogy a kritikus
tisztességhez tartozik az utószó meggyőző val-
lomása is az egyetlen kritikáról, amelyet vala-
ha komolyan megbánt: ifjú fővel írott hibás
hozzászólásáról, az 1950-es Lukács-vitához.
A mai olvasók nagy része abban az időben
még olvasni sem tudott, vagy legföljebb a
mesekönyveknél tartott. Ha Pándi erről ír,
akkor ezt elsősorban saját számvetés-igénye
követeli, s hogy ezt az olvasóval közli, az az
olvasó megbecsülését jelzi. Ugyanilyen meg-
becsülést jelez véleményem szerint az a tény
is, hogy bár önrónikusan azt írja, hogy sem-
mi kedve sem volt „válogatott tévedéseit”
összegyűjteni, a gyűjtemény hű képét adja
17 év kritikus munkásságának. Minden jelen-
tős cikkét bevette, s nem korrigált ott sem,
ahol az események megcáfolták. Tévedhetet-
len kritika ugyanis nem létezik (hányan és
hány művészről jóslottuk már például, hogy
„közledik” a szocializmushoz, aki aztán an-
nak ellenére, hogy a konszolidáció valóban az
ellenkezőjét indokolta volna — távolodott) —
de a maga véleményét mindenkor vállaló,
évek múlva is vitára vagy elismerésre kész-
tett elvi kritika lehetséges. Bizonyíték rá ez
a gondolatébresztő kötet.

B. Mészáros Vilma

KISS FERENC: MŰVEK KÖZELRŐL

Bp. 1972. Magvető K. 349 1. (Elvek és utak)

Kiss Ferenc irodalomtörténeti tanulmányaiból
olyan válogatás ez a kötet, amely önmaga
arányaiban is imponáló — különösen ilyen
pedig annak a számára, aki ismeri a kihagyott
tanulmányok méreteit és mélységeit. Igaz,
hogy egységes szemléletű, összefüggéseket

láttató, érett, tiszta belső logikát feltáró könyv
lett így a szelekció eredménye, a magunk
részéről mégis túl szigorúnak tekintjük a ros-
tát. A tudományág közvetlen érdeke bőke-
zűbb válogatás lett volna. Többek között itt
lenne a helye a József Attila verseléséről

szóló dolgozatnak, a mai lírát értékelő Kortárs-beli írásoknak, a Fehér Ferencről megjelent kitűnő portrénak.

Az itt közölt tanulmányok tükrében a XX. századi magyar irodalomnak sokoldalú, világos beszédű, az egyértelmű igazság alapján mindenkor etikus, kivételes esztétikai érzékenysége révén pedig szép szavú tudósa a szerző. Eszményeit és emberi magatartását hibátlanul jellemzik másokról írt sorai. *Igényes gondolkodó, műértő szakember, akinek elemi szükséglete az igazmondás* (Gaál Gáborról, 264), akinek az *építő, alkotó nyugtalanság az ideálja* (Adyról, 217), aki *életbevágó ügyek, erkölcsi, filozófiai tartalmú mondanók híján meg nem elégülhet* (Kosztolányiról, 30). Csillagképe az írókéval azonos. Munkálkodásának végső célja, hogy a *szocializmus a tisztaság, a jóság, tisztesség és hűség otthona legyen* (Nagy Lászlóról, 196).

A tiszta eszmények s a föltétlen őszinteség kiütőköző vonásai a kötetnek. A hitelesség alapvető kritériumai ezek, s mivel a szerző egyúttal szakmájának tudósa és művésze egyszerre, a tiszta forrást remélő-kereső olvasó nem csalódhat.

Két fejezetre tagolódik a könyv. Az elsőben (*Művek közléről*) két műelemzés (Juhász Gyula: *Tiszai csönd*, József Attila: *Külvárosi éj*) és egy-egy alapos tanulmány olvasható Kosztolányi, Tóth Árpád, Radnóti, Illyés, Benjámin, Juhász Ferenc és Nagy László költészetéről. A második fejezet (*A műértés változatai*) Ady irodalompolitikájáról, a marxista kritika történetének első etapjáról, napjaink irodalmi szociográfiájáról, Veres Péter *Olvásónaplójáról* szóló tanulmányok mellett három (részben tudósi pályaképnék is beillő) tudományos kritikát közöl, Gáldi László, Barta János és Király István könyveiről. — A dolgozatok nem egyszerű újraközölések. A négy nagy tanulmányok is csupán rövidebb változata jelent meg eddig. A másodközlések szövegén végzett kisebb módosítások köréből megemlítjük a leghasznosabbat, a szenvedélyes vitatkozás olykor túlzottan éles hangnemenek tompítását (Nagy Lászlóról).

Valamennyi tanulmány igazság és hűség, esztétika és logika egymást segítő motívumai-ból szőtt önálló, gazdag világ. A bonyolult gondolati és művészi hálózatokat főlejtő elemzések-értelmezések mögött szilárd, eredeti világ- és irodalomszemlélet húzódik, amelyhez életek, művek átélésének képessége társul. Így tud a szerző megbízható, átfogó képet alkotni feltűnően különböző lírai sorsokról, Kosztolányiról éppúgy, mint József Attiláról. E két költő különben más pályák vizsgálata esetén is vissza-visszatérő hiteles mérce. Mint ahogyan folyvást hat — őszintén és torzulástól mentesen — az emberi és nemzeti eszmék tiszta közösségének szolgálata is.

Akikkel e kötet foglalkozik, azok századunk klasszikus rangú költői. Kiss Ferenc tudja, hogy a lényeg tekintetében, szándékok és tisztesség, *tűnődés és győtrődés*, remények és vereségek, szenvedés és vallomás, eszmékhez és élethez való hűség kérdéseiben az emberiség makulátlan védelmezőiről ír — s ha különbségeket lát, nem az eszme és az erkölcs irányába élezi őket, hanem esztétikai síkon. Mint építő szándékú, harmóniát, arányokat, rendet igénylő esztéta — e határozott eszmények jegyében veti mérlegre Juhász Ferenc és Nagy László költészetét. Azt hiszem, hogy egyikükről sem írtak még korszerűbb, mélyen-szántóbb értékelést. Pedig a Juhász Ferencről szóló tele van vívódásokkal. Péter és Pál dialógusa a szerző belső küzdelmét érzékelteti azért, hogy a monumentális műveket éppen a bomladozó arányok, a *modoros túlság, a partatlan özönlés* ellenére elfogadhassa, a *követhe-tőség, a rend*, a líraiság harmóniájában. Hogy végső soron e dialektikus belső vita mégis inkább a Juhásszal kapcsolatos kételyek nagyobb erejére vall, az többnyire a Nagy Lászlóról írottakból derül ki. E dolgozat ihletett műértelmezések vonulata is (*Rege a tüzről és jácintról, Menyegző, József Attila*), az esztétikai ideál megvalósít gyakorlata. Bennünket azonban meggondolkodtat az, hogy objektíve helyes-e a szerző arányokat módosító törekvése. Juhász Ferenc nagyobb léptékű, térben, időben tágasabb, filozofikusabb költészete valahogy más mértékrendszert igényelne. Szerintünk a két költő közötti tartalmi különbség természetesen vezet a megformálás szélsőséges különbözőségéhez. Más a két költő létezésélménye, létszemlélete. S Juhász inkább *hasonuló, azonosuló*, a természettel, a materiális léttel egy állapotra törekvő, anyag és vegetáció nyelvét kereső, irodalmunkban e tartalmi vonatkozásban is mind-éddig páratlan jelenség, míg Nagy László ilyen értelemben is régebbi ősvényeket munkál széles utakká, személyiség-centrikus, *hasonító-azonosító* karakter. Arra, amit József Attila magányos törekvéseinek folytatásában Juhász Ferenc jelent, legmélyebben eddig Kiss Ferenc mutatott rá. Ezért véljük, hogy az ő gondolatát folytatjuk tovább, amikor Juhász költészetét is odasoroljuk a Nagy László tanulmány befejező gondolatához, „a magyar líra legtöbbször képesítő modelljéhez.” (212)

Illyést, „az életérdekű cselekvés költőjét” a *Dóli vitorla* jellem- és erkölcsformáló, társadalmat érdeklő versein át méltatja Kiss Ferenc. A költőt, aki a *mutató, de hamis lát-szatok, a hájas alkalmazkodás, a jólfésült közöny* ellen, az *agresszivitásig bátor és kimélet-len igazmondás jogáért és értelméért* küzd. Ez a miniatűr tanulmány röpke elemzéseivel, magyarázataival is sejteti, hogy rokonvilág vonzza itt a szerzőt, akitől így okkal várjuk

Illyés-művek egész sorának elemzését, értelmezését.

A Benjámín-dolgozat a kötet legteljesebb lírai portréja. Irodalomtörténeti értékét arányossága jelenti. Hosszan méltatja az etikus emberi alkat tiszta értékeit, éppen morálisan indokolja a költő megtorpanásait — de a tartalmi, magatartásbeli érdemek, a társadalmi elkötelezettség egyértelmű becslése mellett hitelt érdemlően mutat rá az esztétikai problémákra, vagy a kavargó, sokszínű világ itt gyakran erős stilizálására. Benjámín lírájának letisztult irodalomtörténeti értékelése a tanulmány.

Szinte esztétikai remeklések a Tóth Árpádról, Radnóti-ról, Kosztolányiról szóló rövidebb-hosszabb írások. Radnóti lírájában a hazai tájhoz kötő elemeket méltatja a szerző, s az országos pusztulás küszöbén is e nemzetért szóló szavakat. Elemi emberi vágyak és nemzeti érzés közösségének hitelét, létjogát bizonyítva. — E tanulmányok belső gazdagságát az ismertetés felvillantani is alig képes. A *Kosztolányiról* írott sorok a monográfust idézik, minduntalan az ismeretek lefegyverző gazdagságára utalva. A *Hajnali részegség* szép és mély elemzése kietlen filozófiai mezőkön vezet át a lírai reményt, amikor így összegezi: „A kor legautentikusabb költői mérik, elemzik, megfejtik és minősítik a világot, s magukat vele egylényegűnek tudva is öröködnék felette.” (44)

A műelemzések közül elsőnek Juhász Gyula *Tiszai csönd* című verséről olvashatunk, ez a kötet első tanulmánya. Sodró erejű, szugesztív szöveg, bár helyenként vitatható. A *hívó távolok* s a természet esti, Tisza-parti csendje mellett szerintünk harmadik közege az álomé, amely éppen az előbbieket pillanatnyi hiánya által képes a természeti csönddel közeli rokonságban uralkodó hangulati motívummá emelkedni. A vers az álom értelméről mit sem mond, de kivételes hangulatát a természeti képek sugallatain át érzékelhetővé teszi. Ebben pedig nem tudjuk benne látni a szerzőtől alaposan fejtegetett, társadalmi jellegű *rejtett drámát*. Legfeljebb valami szemérmesen burkolt, képek, hangok zenéjébe oldott, mély lírai melankóliát. Ezért tartjuk hitelesnek azt a megállapítást, hogy a vers „a befelől figyelő, álmódzó költő képzeletének műve” (11). — Módosítanánk a *legjellemzőbb szavak* példatárát is (9) — a *csönd*, a *halk*, a *néma*, az *átmódó* szinonim jelentésű, személyes vonatkozású névszóival, jelzőivel, s az elemzésben kevésbé méltatott, ismételt *ma* határozóval. — A *Tüzeket raknak az égi tanyák*, *Hallgatják halkán a harmonikát* két sorának ritmusában az a remek bimétrizálás jelenik meg, amelyről a verstanban is modern szemléletű Kiss Ferenc többször írt már figyelemre méltót. Trochaizált pirrichiusz és jambizált spondeus modulát, hangzó chori-

ambusa kezdi mindkét sort, ezután két anapestus következik. Jól hallható a 3/3/3/1-es magyaros tagolás is. Az anapestusok funkciói történelmi távlatúak: az első sorban az ige által kifejezett mozgás követése, a másodikban az eleven zeneiség. Az *égi tanyák* choriambusi magyarázata a hagyományos verstani tévedések egyike: a sorból kiragadott magyaros szólam mögött képzeli az időmértéket, magyaros vezérritmusává alakítva így az időmértékes vezérritmusút.

Verselemzéseink legjobbjai közé számít a *Külvárosi éj*ről szóló. Különösen az ihletett funkcionális magyarázatok ragadnak meg bennünket (77). Egyetlen motívum értelmét látjuk egészen másképp: az éjjeliőrét (a vers 33—34. sorában). A *fényjel* nem az *üzenet reménye* (70), aligha van *biztató ígérete* (71). Szerintünk a *lidérc* nyomasztó, riadalmat keltő hangulata társul ide, a babonás ember félelmének érzékeltetése. A *babonás éjjeliőr* a *Hazám* altiszt-motívumának, az *Eszmélet* vagonőrének rokona, aki kiszolgáltatott, kis életének pusztító veszedelmét véli a gyói nyugalomát fenyegető *gyors fényjel*ben.

A tanulmánykötet további műveiből kiemelnénk a marxista kritika egy korszakát bemutató dolgozatot. Mind az anyag gazdagsága, mind a mérlegelésben megnyilvánuló szemlélet úttörő értékű emeli. A vulgáris torzulások s a józan emberi értékek védelme között határozott itt a különbségtétel, ami a szerző elfogulatlan nyugalomát bizonyítja. Irodalomtörténeti nevek sorát leljük fel a dolgozatban, s ki-ki elnyeri a megillető véleményt, akkor is, ha netán itt először. — A *Napjaink irodalmi szociográfiája* az előbbi tanulmány magas színvonalát mutatja, s koncepciójának hitelét. Kiss Ferenc híve a szociográfiának, mert benne (ha kissé patetikusán fogalmazva is) „a szocializmus igazságos, emberi berendezésének műfaját” látja.

A tudományos kritikák közül vitázni valóm elsősorban a Gáldi László könyvről vallottakkal volna. Maga az alaképlet is problematikus (hogy ti. Gáldi a Horváth János és Vargyas Lajos által képviselt nézeteket foglalta újszerű törvényekbe). Gáldi könyvének erényeit sokszor méltatja a tanulmány, hogy aztán többször olyasmint kérjen számon a maga nemében kitűnő rendszeren, aminek elméleti megoldásaihoz „csupán” alapvető segítséget volt képes adni. Többet és mást, mint az elődök közül bárki. Nem meggyőzőek a „tárgyi hibák” sem, amelyeket Gáldinak szemére vet. Kicsit kemény hát ez a kritika, amelynek érdemeit abban látjuk, hogy a témától függetlenül fontos és értékes verstani megállapításokat tartalmaz (322). A Király István Ady-könyvről írt bírálat befejezéséhez fűznénk hozzá a magunk véleményét: Kodályra nézve alighanem Kiss Ferenc-

nek, Adyra nézve pedig inkább Király Istvánnak van igaza.

Kiss Ferenc összegyűjtött tanulmányai az irodalomtudomány bonyolult ágazataiban otthonos, műértő irodalomtörténész írásai.

Korszerűség és sokoldalúság e lélekemelő látványa szelíd nosztalgiába vonja az olvasót: bárha e tekintet egész irodalmunk történetét végigpásztázná egyszer.

Szuromi Lajos

TRÓCSÁNYI ZSOLT: TELEKI MIHÁLY (ERDÉLY ÉS A KURUC MOZGALOM 1690-IG)

Bp. 1972. Akadémiai K. 333 1.

Ide-odaingadozó átpártolások, árulások nehezen áttekinthető szövevénye, eszmei zűrzavar és következetlenség, rengeteg egymást keresztező szándék, ellentét, egymásnak ellentmondó elgondolás, sok irányból ható és sokfelé húzó erők alig kivédhető játéka, külső országok régóta kialakult és megmerevedett állásfoglalása, majd meg politikájuknak rövid időközönként beköszöntő váratlan fordulata, a hozzájuk való alkalmazkodás és az országon belül történt eseményeknek sokszor egyik napról a másikra minden számítást felborító játéka formálta, kuszálta össze Magyarországon egyének és családok, kisebb és nagyobb közösségek, társadalmi rétegek és osztályok életét abban a kb. két évtizednyi időszakban, mely a Wesselényi-féle szervezkedéstől az első kuruc mozgalom, Thököly Imre bukásáig tartott. Elismerés illeti azt, aki arra vállalkozik, hogy ezt a korszakot bemutassa. Ez ideje nem is akadt rá sok vállalkozó!

A két évtized történetének első szakaszát még a múlt század utolsó harmadában megírta Pauler Gyula, és könyve mind a mai napig a leghasználhatóbb forrás, a legjobb feldolgozás (*Wesselényi Ferenc és társainak összeesküvése*. I—II. Bp. 1876). Az egész korszakról történészeink csak a magyarság egyetemes történetének keretén belül szóltak. A mozgalom főhőséről Angyal Dávid érdemleges monográfiát írt, de a mai igényeket ez már nehezen elégíti ki (*Késmárki Thököly Imre*. Bp. 1888.). Még kevésbé mondható ez a mozgalom erdélyi támogatójáról, a Teleki Mihályról szóló munkákról (Sziládi Károly: *Gróf széki Teleki Mihály*. Kecskemét 1887. — Balló István: *Teleki Mihály*. Csikszereza 1903.). Pedig amikor Zrinyiéék „önfeladásával”, Bécsbe menekülésével és az 1670-es kelet-magyarországi felkelés bukásával a magyarországi elégtelenség mozgalmának súlypontja Erdélybe helyeződött át, nyolc nehéz éven keresztül elsősorban Teleki Mihály szívós, céltudatos támogatása, hatalmi játéka tartotta azt életben; nélküle nem lehet az első kuruc bujdosók megmozdulásairól beszélnünk. A korszakkal legtöbbet protestáns egyháztörténészeink foglalkoztak. A katolikus ellenreformáció erőszakos térítésével együttjáró üldözéseknek, a gályarab és exu-

láns prédikátorok sorsának, tevékenységének számos részletére és dokumentumára derítettek fényt. A korszak irodalomtörténetileg főként ilyen vonatkozásban ismert. Egyébként tele van fehér foltokkal, tévedésekkel, mint ahogyan hiányos, felderítetlen, előítéletekkel terhes volt Teleki Mihályról alkotott képünk, míg Trócsányi jelen könyve meg nem született.

Teleki Mihály történeti életrajza formájában Trócsányi a Wesselényi-féle szervezkedés Erdélyig ható hullámain, elsősorban pedig az első kuruc mozgalmat mutatja be Erdély oldaláról. Felhasználta ehhez a már évtizedek óta publikált, de eddig feldolgozatlan egykorú írók tényanyagát [legtöbbet merített Gergely Sándor: *Teleki Mihály levelezése* című kiadványának 8 kötetéből (Bp. 1905—1926.) meg a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent *Erdélyi országgyűlési emlékekből* (1—21. köt. Bp. 1875—1898.)] és saját levéltári kutatásait. (Itt említjük meg, hogy könyvében a Telekit támadó gúnyiratokkal kapcsolatosan 3 „ismeretlen” szerzőtől származó pasquillust mutatott be (8—9.). Ezek szerzője azonban ismeretes; a XVII. század második felének híres pasquillusírója, Szentpáli Ferenc (Vö. ItK 1963. 287—302.) És ha már szólt a Teleki ellen írt pasquillusokról, említenie kellett volna a *Thököly-k*. egy rövidebb magyar és egy hosszabb, 33 strófás latin nyelvű gúnyversét, melyet Busa Margit tett közzé az It. Füz. 13. számában. (*A Thököly-kódex és kuruckori versei*. Bp. 1958.)

Trócsányi könyvében több helyen hangsúlyozza, hogy Teleki Mihály életrajzát írta meg, és nem a korszak, illetőleg egy-egy részprobléma történetét. (Vö. 247, 295; a 299. lapon pl. ezt mondja: Az 1686 és 1690 közötti évek Teleki Mihályának „életrajzát írjuk, s nem Erdély történetét.”) Munkája viszont, ahogyan erre a címe is hivatkozik, jóval több egy Teleki monográfiánál: Telekit a kuruc mozgalommal való összefüggésben állítja eléln.

Felmerülhet azonban a kérdés, nem kellett volna-e teljesebbé, árnyaltabbá tenni a Telekiről rajzolt képet azzal, hogy bemutatta volna a nem-államférfi Telekit is. Ha másként nem, egy külön fejezetben, bevezetésként vagy összefoglalásként. Bizonyára sok embert

érdekelt volna Teleki részletesebb, adatokkal jobban dokumentált élete. Szívesen hallottunk volna emberi kapcsolatairól. (Anyjával, feleségével gyermekeivel, kortársaival összefüggésben számtalan érdekes és izgalmas mozzanatot tartalmaznak erről személyes hangú levelei.) Szerettük volna, ha a kezén megfordult dokumentumokból bemutatva volna a művészetet, irodalmat pártoló mecénást. Az irodalomtörténészek örültek volna, ha az államférfi és a balszerencés hadvezér portréján kívül a műveltségpártoló főúrról, a kulturpolitikusról is beszélt volna. Teleki-nek fejlett szépérzéke volt, cselekvő módon érdeklődött a tudomány, a fiatal nemzedék nevelése-oktatása és a korabeli szellemi mozgalmak iránt. Nemcsak a kolozsvári, enyedi kollégiumban tartott alumnus diákokat; támogatott sok kulturális intézményt, tanítatott ifjakat belgiumi, angliai s más egyetemeken. Mint patrónusának, számtalan diáknél közönszöhet, hogy emberré lett. (Vö. Herepei János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp.—Szeged. 13-31., valamint *A hanyatló Erdély művelési és irodalmi életéből* c. fejezet (uo. 3—120.) más tanulmányait.) Udvarában. „diákinasok”, főrangú ifjak nevelkedtek. Egy 1679-ben készült leírás szerint uzdiszentpéteri otthonában is pezsgő élet folyt (B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 8—9.). Teleki a maga és gyermekei számára sok és értékes könyvet vásároltatott, saját költségén több munkát nyomtatott ki. Iskolai előadásokon vett részt, „szép tudományú professzorokkal” társalkodott [vö. Bod Péter: *Magyar Athenas* (Nagyszében 1766.) ajánlásával]. Érdeklődött a költészet iránt, amiről többek között a családi levéltárban ránk maradt saját kezű versemásolatai is tanúszkodnak.

Természetesen ezen hiányérzetünk ellenére is nagyra értékeljük Trócsányinak Teleki Mihályt több tekintetben rahabilitáló perújítását, mellyel felszámolta Szalárdi Jánosnak, Bethlen Jánosnak és Miklósnak, Cserei Mihálynak az utókorra hagyományozott, illetőleg e kortársírók műveinek a múlt században nyomtatásban is napvilágot látott munkái nyomán a közvélemény, főként a nagy közvélemény-formáló Jókai regényeinek Teleki személyét és szerepét illető elmarasztalásait. Eddig ugyanis a közvélemény, de a szűkebb szakirodalom is a XVII. századvég hanyatló Erdélye bajkeverő, eszközökben nem válogatós, embereket gátlás nélkül félreállító, csak saját anyagi hasznát tekintő, pénzért országát is eláruló — szinte sátáni figurát látott Telekinek alacsony sorból érdemtelenül Erdély kancellárjává emelkedett alakjában. (Valójában sohasem volt kancellár!) Trócsányi most alapos forrástanulmányok alapján

hitelt érdemlően számos tévedést igazított helyre, legendákat számolt fel, új megvilágításba helyezett dolgokat és személyeket, új összefüggésekre mutatott rá. Könyvéből kiderül pl., hogy bár Teleki elég alacsony fokon állt kora társadalmi ranglistáján, nem viselt „telekes bocksort”. Balszerencés politikai fordulatok és pártállások között szerény vagyonú főember-szolgából jelentős diplomáciai feladatok végzése után 1669—1670-ben emelkedett nagyobb méltóságokra. Felszínen maradását, folytonos emelkedését, sikereit az 1672-es bujdosók melletti sikertelen kitémadása miatt személye ellen irányuló támadások, a Bánffy Dénes likvidálású keresztülvivő liga-harcok, a Béldi-párt akcióinak bizonytalanságai közepette annak köszönhet, hogy nagyvonalú játékos volt, aki nehéz helyzetekben tudott higgadtan mérlegelni, céltudatosan cselekedni, sértődöttség és érzelmi szempontok ellenére és mellőzésével szövetkezni volt ellenséggel, valóságos és veszélyes ellenfelekkel.

Sok energiát, elmeit, körültekintést kívánó hatalmi játékban szerzett magának egyre nagyobb tekintélyt és hatalmat külföldön és Erdélyben. A magyarság jövője szempontjából államférfiúi pályájának Trócsányi szerint legpozitívabb éveit az 1670—1678. esztendőkre, amikor Erdélyben a bujdosók mozgalmánál szinte az árral szemben úszva csökönnyös szívósággal mentette át olyan időkre, amikor végre a porta megváltozott állásfoglalása megnyitotta előttük a cselekvés útját. A sors furcsa játéka, hogy a bujdosók mozgalmának irányítása éppen ekkor csúszott ki kezéből, és ő vált az elégedetlenek, Thököly szándékainak és tetteinek kerékkötőjévé, ami miatt szándékaik nem érhették el azokat a célokat, melyeket el kellett volna érniök.

Kissé azonban nehéz megértenünk, hogy ez a „politikai realista”-nak nevezett, tapasztalt diplomata mért ragaszkodott olyan makacsul a magyarországi bujdosók mozgalmának irányításához akkor is, amikor azoknak többsége Thököly Imre mellé állott. Hogyan vált lehetségessé, hogy az állítólag körültekintően mérlegelő államférfi mindent elkövetett, hogy Thököly hitelét lerontsa, őt rágalmazza, vádolja, ott ártson neki, ahol tud? Teleki-nek tudnia kellett Erdély múltjából, de a mondott szóból is: a török nem enged, hogy az erdélyi fejedelem egyben Magyarország ura legyen, mert az ő érdeke a megosztottság. Miért ragaszkodott olyan makacsul, hogy Apafi-ból magyar királyt csináljon?

Trócsányi sokat retusált a hagyományos Apafi-képen is. Az ő Apafija nem tehetetlen és tehetségtelen, részeges fejedelem, akin a feleség uralkodik. Elismert törvénytudó, képzett, erős szellemi érdeklődésű ember, erdélyi viszonylatban nem „rossz fejedelem”. Szívós tudatossággal elérte, hogy három évti-

zedén át nem okozott zavart az országban a fejedelmváltozás, hogy Erdély magához tért, kissé megerősödött a II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követő felfordulásból. Hogy az éveken át tartó taktikázás, diplomáciai játék végül is Apafi számára a 1681., 1682., 1683. évi magyarországi kitámadásokban elszervedett megaláztatás-sorozatot eredményezte, ebben a Teleki-féle politikának volt nagy része. A magyar királyság megszerzésének büvöletében a bujdosók mozgalmának minden erővel kézben tartása ekkor már nyilvánvalóan értelmetlen hatalmi játék volt Apafi számára. Hogy pedig ez a nagy hatalomakarat Teleki személyét illetőleg konkrétan hogyan ölthetett volna testet, Trócsányi könyvéből sem derül ki világosan.

Trócsányinak Teleki arcképéről sikerült eltüntetnie a „sátáni” vonásokat. Sikerült bizonyítania, hogy nem volt vérengző szörnycet (nem kezdeményezte pl. Bánffy Dénes megbuktatását, talán halálában is ártatlan volt). Kissé túlságosan finom megfogalmazás mégis azt mondani Telekiről, hogy az anyagi javakkal szemben „nem volt aszkéta” természetű. A vagyonszerzésben bizony nem mindig volt tisztakezű és jószándékú! A hata-

lomért folytatott kettős játékaiban pedig sokszor futott személyes célok után: menteni, biztosítani, gyarapítani vagyonát.

Természetesen, Teleki nem *csak* a bujdosók mozgalmával foglalatzkodott, hanem az erdélyi politikával, Trócsányi vizsgálódásainak sem kizárólagos tárgya a kuruc mozgalom. Ebben a korban azonban Erdély ügyét lehetetlen Magyarország, a bujdosók, Thököly szabadságharca nélkül vizsgálni, minthogy minden más probléma több-kevesebb szállal a kuruc mozgalomhoz, Magyarországhoz is kapcsolódott. A választott módszer következménye, hogy a szerző több ízben ismételni kényszerül, újra összefoglalja a részleteiben elemzett eseményeket, máskor előre összegezi a fejezetben tárgyalt dolgokat, hogy a következmények, következtetések ismeretében jobban tudjuk őket nyomon követni.

Trócsányi könyve hosszú, szorgos munka eredménye. Számos helyesbítést, új ismereteket szerezhettünk belőle. Segít eligazodniunk történelmünk egyik legzűrzavarosabb korszakában. Hasznos lett volna azonban értékes könyvét névmutatóval is ellátni.

Varga Imre

LES LUMIÈRES EN HONGRIE, EN EUROPE CENTRALE ET EN EUROPE ORIENTALE

Actes du Colloque de Mátrafüred 3—5. Novembre, 1970. Rédigé par Eduard Bene. Bp. 1971. Akadémiai K. 125 p.

A kötet tanulmányai elhangzott előadásokból tömörültek kiadvánnyá, ennek köszönhető, hogy terjedelmre való tekintet nélkül valamennyit az élő beszéd szuggesztív varázsa jellemzi. Egy-két hozzászólón kívül senki sem anyanyelvét használta, mégis eleven és izgalmas párbeszéd alakultak ki. Az érdeklődő szinte rákényszerül, hogy egyvégtében olvassa végig a könyvet.

Élvezetében, ezt mindjárt előljáróban meg kell mondanunk, ugyancsak zavarja a sok értelemzavaró, nemegyszer szarvas helyesírási hiba. Nemcsak nyomtatott szöveget ajánlott és illik korigálni, a sokszorosítási eljárásnak is megvan a maga hibajavítási lehetősége.

A mátrafüredi konferencia Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa felvilágosodás kori problémáit vette vizsgálat alá. Az előadók a vendéglátó magyar szakemberek közül kerültek ki, egyetlen kivételként a pozsonyi Jan Tibenský adott Sziklay László szavaihoz csatlakozó rövid tájékoztatást az egykorú szlovák irodalomról. Történészek, irodalomtörténészek, nyelvészek és művészettörténészek születtek fel, megadva ezzel az össze-

jövetel szükségképpen human, irodalmi alaphangját. A konferenciának több külföldi, cseh, szlovák, román, sőt osztrák, francia és belga vendége is lévén, nem egy előadó első-sorban ezek tájékoztatását tartotta — helyesen — szem előtt. Ezek közül az első, Benda Kálmán, a felvilágosodás korának Magyarországról adott áttekintést. A vallási, az osztály és a nemzetiségi megoszlást tekintette elsőrendű fontosságúnak, s ebből fejtette ki a hazai jakobinus mozgalom jelentőségét. A hozzászólók között volt, akit a cseh jakobinus mozgalomra való utalás lepelt meg, egy másik a polgárságot számottevőbbnek, Pest-Budát jelentősebbnek, az irodalmi életet elevebbnek vélte, mint azt Benda feltűntette. Kétten a románság helyzetének rajzát kifogásolták, volt, aki a második hozzászólót támogatta, a kispolgárságot fejlettebbnek, vagy a pesti irodalmi centrumot fontosabbnak ítélte. Az előadó válaszában megnevezte a cseh jakobinusokra vonatkozó forrását, társadalomtörténeti állításait pedig fenntartotta. Ami Pest-Buda irodalmi jelentőségét illeti, ebben Szegedy-Maszáék felszólalása támogatta Bendát, de egyetért vele e sorok írója is. Egyi-

künk sincs ugyanis birtokában olyan újabb forráskutatási eredményeknek, amelyek az 1820-as évek irodalmi pezsgésének anticipálását indokolták tennék. Mind ez ideig úgy tudtuk, hogy a két városban egyidejűleg élő kevés számú írótt ekkor még nem fogta össze semmiféle irányító egyéniség vagy éppen szervezett. Érdeklődéssel várjuk a hiedelmünket megcáfoló források közlését. Kissé előlegezettnek látszik a nemzetiségi irodalmi központra történő utalás is. A nagy szervező, Thököly Száva, szerepel ugyan már, de mint mecénás még nem aktív. A felvilágosodás időbeli határainak megvonása az 1772-es évszámmal természetesen nem reális, egyszerűen gyakorlati célt szolgál. Elképzelhető korábbi keltezés is, a Bod Péterre való hivatkozás azonban nem szerencsés. Ha egy kicsit megfedekezünk arról, hogy a felvilágosodás nálunk kvázi a nyelvújításban tetőződik és megkísérelnénk az irodalmi szempontokon kívül a racionalista-teremtettudományos eredményeket is szem előtt tartani, talánunk pl. az erdélyi tudományos életben más fogódzót. (A Bernoulli-féle matematika megismerése stb.)

Az előadások közül anyagának sok új vonásával, forrásainak bőségével, fogalmazásának elevenségével kiválik H. Balázs jellemzése felvilágosodásról, jozefinizmusról, respectíve a szabadkőműves mozgalomról. Témája kétségtelenül hálás; a szabadkőművesesség történetében évszázados mulasztást kell pótolnia. Tárgyához való hozzáállása mintegy garanciát nyújt arra, hogy feladatát jól fogja megoldani. Előadásának problémáit nyolc kérdésben foglalja össze. Milyen társadalmi osztályok, ill. kategóriák fogadták be és terjesztették hazánkban a felvilágosodást? hogyan kapcsolódik a felvilágosodás a jozefinizmushoz, hol válik el tőle? teljesen bécsi hatásra bontakozott-e ki nálunk az aufklärismus? van-e a magyar felvilágosodás, ill. a hazai jozefinizmus történetében felekezeti és tájjellegű eltérés? milyen módon szervezkedik a magyar felvilágosodás? hogyan magyarózzuk a hazai felvilágosodás fejlődési aránytalanságát, amit a filozófiai irodalom hiánya és politikai, közgazdasági, nyelvi-irodalmi érdeklődés túltengése jellemez?

Mivel ezek a kérdések úgyszólván az egész magyarországi felvilágosodás történetének összes megoldatlan problémáira keresnek választ, egy rövid előadás keretében nem is lehet rájuk megfelelni. A problémafelvetés azonban megtörtént, bárki találhat kiinduló pontot saját további kutatásaihoz.

Hogy a főnemesség, francia kultúrája folytán, elsőnek ismerkedett meg a felvilágosodással s hogy kivüle a jómódú köznemesség, a bene possessionati kapott rajta elsősorban, száz éve közismert. Amikor azonban az előadó azt vizsgálja, hogy mennyiben volt Bécs

a közvetítő, vagy hogy az ország különböző vidékein és különböző felekezetei között milyen típusú ideológiák terjedtek el, már förtelen útra lép. Ha nem is nevezzük kérdésfelvetését szerencsés ötletnek, mert bizonyára hosszú kutatási folyamat eredményeként megérlelt elgondolásról van itt szó, a kifejtésben annál ötletesebb. A nyugati megyék katolikus és par excellence lojális nagy- és középbirtokos nemessége jozefinista, ill. a felvilágosodás (szabadkőművesesség) bécsi válfajait teszi magáévá. A József császárt jellemző vallási türelem tükröződik a kor katolikus főpapjainak magatartásában. Az északeleti vármegyék vezető nemességének felvilágosult gondolkozása azonban más eredetre vall: lengyel, s így közvetlenebbül francia hatásra. A lengyel befolyás felismerése éppen azokon a tájakon, ahol a XVIII. sz. legjelentősebb magyar egyéniségei éltek, a Tatra vidékétől Szabolcsig, a Berzeviczyektől a Felvidéken hivatalt viselő ifjú Ráday grófonok keresztül a Vay családig; ez H. Balázs nagy tudományos trouvaille-ja. Megtudjuk, hogy az eperjesi szabadkőműves páholy, a varsói közvetítésével, a párizsi Grand Orient-hoz kapcsolódott. Maga Eperjes azután hamarosan a rózsakeresztes irányzat felé hajlott. A rózsakeresztesek, ha szabad így mondanunk, a racionális tudományok iránt érdeklődtek. Az aranycsinálás gyermekes tapogatózása mellett a korszerűbb gazdálkodást, a modern közgazdaság kérdéseit vizsgálták. H. Balázs említi, hogy a Vay család volt híres rózsakeresztes és alchimista. Valószínű azonban, hogy az egész sárospataki, sőt debreceni tudós professzori kar is rózsakeresztes lehetett. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a feudális kapcsolat szálain kívül még egy szálát fejthet fel a szerző: az iskoláztatását. Ha a patrónus Vay rózsakeresztes, bizonyos, hogy Sárospatak is az. Debrecen irányába egy feljegyzés mutat. A Ráday Könyvtárban őrzik a Mindenes Gyűjtemény 1790. évfolyamának egy kótetét. A kótet végére befűzött harmadik lapon feljegyzést találunk a rózsakeresztesek alapszabályairól. Ugyanebben a kótetben elől latin esküszöveg: Formula Jurisjurandi Professorum Debreceniensium. Még egy sokat mondó név Debrecenből: Hatvani.

A Vay család egyébként ebben az időben vetette meg hatalmas vagyona alapját. Nem tételezzük ugyan fel, hogy éppen ők találták volna meg a bölcsek követ, megtanultak azonban a ratio iskolájában valami mást: emberismeretet. Az a hallatlan biztonság, amivel Vay József mindenkori partnereit irányította, többet jövedelmezett a családnak, mintha Hermes Trismegistost tartották volna a markukban.

A lengyel hatás és a magyar rózsakeresztes mozgalom feltárása mellett H. Balázs előadásában kissé háttérbe szorul a Draskovich

páholy. Az ország nyugati felében kétségte-
lenül osztrák közvetítéssel létrejött legtekinté-
lyesebb hazai páholyunk egyedi magyar
karakterisztikumát azután Wagner profesz-
sor (Salzburg) emelte ki hozzászólásában.
Ő jegyezte meg azt is — véleményünk szer-
int indokoltan —, hogy a felvilágosodás
magyarországi terjedésében a vezérszerep
mégis az osztrák aufkláristáké volt, akik
között, a pietista császárt meg sem említve,
ilyen neveket találunk, mint Kaunitz kan-
celláré vagy a Lipsés—Leydent megjárt Zi-
nzendorf miniszteré.

Sziklay László referátuma a modern nem-
zeti tudat kialakulásáról a kelet-középeurópai
országokban sem az elvi tisztázást, sem a vár-
ható hatást tekintve nem volt kis vállalkozás.
A patriotizmus, a nemzeti érzés fejlődésének
kutatása a különböző évszázadokban ma
divatos studium. A tárgy időbeli körülhatá-
rolása valamennyire megkönnyíti a feladatot.
Sziklay a vizsgált eszme tükröződését figyelte
a nemzeti nyelvű irodalmakban. Hogy az
anyanyelv használata a feltörekvő polgárság
küzdelmei során vált általánossá, a maga
költői megfogalmazásában igaz. Ha azonban
azt mondjuk, hogy az írásbeliség ott kényszer-
rült rá az anyanyelv használatára, ahol a fej-
lett gazdasági élet nap mint nap szerződéseket,
egyezségeket, áruforgalmi megállapodásokat rö-
gzítését kívánta meg tőle, a felek (tehát vala-
mennyi osztály) beszélték, közérthető nyelven
— alighanem szemléletesebb képét adtuk a
valóságnak. Mátvás uralkodói programjában
a nemzeti nyelv fejlesztése nem szerepelt —
Sziklay igénye a legtávolabbról sem anakro-
nisztikus, száz évvel korábban IV. Károly
császár propagálta a cseh nyelvet — feltehető-
leg ugyancsak azért, mert soknyelvű birodal-
mában nem látta ennek gyakorlati hasznát.
Kelet-Közép-Európában a nemzeti nyelvű iro-
dalom csak a felvilágosodás hatására alakult
ki. A nyelvújítók a népnyelvhez és a barokk
irodalmi emlékekhez is visszanyúltak. A
francia irodalom és az iskolában megismert
latin ihlette a fordítók, de az önálló alkotók
tollát is.

Sziklay valamennyi kelet-középeurópai
népről beszámoló tömör előadását Jan Tiben-
ský szlovák vonatkozású referátuma egészít-
ette ki. Az első hozzászóló arra hívta fel a
figyelmet, hogy a román irodalomban milyen
nagy jelentősége volt a latin ábécé bevezeté-
sének. Arról nem tartotta érdemesnek meg-
emlékezni, hogy ez a reform a magyar nyom-
dák segítségével ment végbe. Krejčí profesz-
sor a cseh irodalmi nyelv XVIII. századi
fejlődéséről nyújtott rövid fejtegetésében a
fordítások fontos szerepét hangsúlyozta. Meg-
említette, hogy a „fentebb stíl” e korban isme-
retlen, az irodalmi nagy stílust kívánó művek
latinul vagy németül készültek, a cseh nyelv
csak a mindennapi használatra szolgált.

Ismert és alkalmazott volt azonban a nép
nyelve is. Bahner professzor (Berlin) ellenve-
tési terminológiai eltérésekből keletkeztek.

Gáldi professzor az egykorú magyar nyelv-
ről beszélt. Tanulmánya, áttekinthető szerke-
zetével, szellemes előadói modorával egyike a
legizgalmasabbaknak a kötetben. A külön-
ségétél az irodalmi és a köznyelv, ezeken be-
lül az egyes műfajok, ill. az egyes szaknyelv-
ek — a sajtó, a közigazgatás, a tudomány
nyelve — között, a felhozott példák világánál,
meggyőző. Bár szerényen, de említést nyer-
nek a természettudományok is, Apáczai
Csere (1653. !), 1740-es kelettel a Maróthi-féle
matematikai szaknyelv, Benyák és Bugát
Pál újításai. A nyelvújítás korának szavai,
megfelelő kerettel, mindig biztos sikert jelen-
tenek az idéző számára. Mint ellenvéleményt
szeretném megjegyezni, hogy a neológusok
rövid szavai a nyelv drámaiságát éppen nem
szolgálták, velük pl. Katona, aki jól ismerte a
színpadot, nem is élt. — Kitérő megállapítás,
hogy a nyelvújítás nemcsak új szavak alkotá-
sában, hanem a mondatfűzés modernizálá-
sában is jelentőset alkotott.

Bahner professzor hozzászólásából egyet-
len mondatot emelnék ki: Kant a latin ter-
minus technicusok, Wolf az új német ter-
minológia híve volt. Ismét az oktatás kérdéseibe
ütközünk. Érdemes volna ezen az úton
továbbhaladni.

Szilágyi Ferenc előadása mintegy kiegé-
szíti Gáldi professzorét és nem kevésbé érde-
kes. A felvilágosodás kori magyar szókincs
változása az irodalmi és a köznyelvben, e vál-
tozás tudatosodása, nyelvi gazdagodás a
régnyelv felfedezése és az új szavak alkotása
során: vonzó téma. Végső kicsengése, hogy a
magyar irodalmi nyelv a dominálóan protes-
táns írók működése során a Felső-Tisza-vidéki
és részben az erdélyi nyelv derivátumaként
alakult ki, arra a maga korában közismert
tényre vezethető vissza, hogy a protestantiz-
mus műveltebb, jobban iskolázott volt, mint
a katolikusok.

Mátrai László akadémikus rövid német
nyelvű előadásában kifejtette, hogy a felvilá-
gosodás bonyolult feladatköreinek tisztázása
csupán megfelelő filozófiai alapok ismereté-
ben lehetséges. Helytálló művelődéstörténeti
képet csak számos tudományág eredményei-
nek egyeztetésével nyerhetünk. Ezek között
philosophia praecedit.

Bahner professzor reflexiójában rámutat-
ott a tényre, hogy az egyes nemzetek felvi-
lágosodás kori eszmetörténetének tisztázása az
egész európai kultúrtörténet szempontjából
fontos. Wagner professzor nehezen képzelheti
el, hogyan működik együtt a filozófiai kuta-
tás a történetivel, lévén módszereik merőben
különbözőek. Kőpeczi professzor is meg-
állapította, hogy a művelődéstörténet fo-
galmának tisztázása lényeges, de éppen

komplex voltánál fogva nem egyszerű feladat.

Horváth Károly a felvilágosodás kori irodalmi áramlatokról szolt Európa vizsgált országaiban. Óriási anyagot fogott át időben és térben, pontos terminológiával különítve el egymástól csak tévesen azonosnak tartott jelenségeket. (Klasszicizmus; francia forradalom, A. Chénier; napóleoni átklasszicizmus; Goethe—Schiller-féle neoklasszicizmus etc.) Éppen ez a precizitás bátorít fel, hogy az irodalommal szorosan összefüggő színházi viszonyokat közelebbről bemutassam. Korban, jelentőségben a Tham, a Kelemen és az oszt-rák—lengyel Boguslawski-féle társulat tartozik össze. Kétségtelen, hogy a XVIII. sz. folyamán csak Lengyelországban volt szám-bavehető nemzeti színjátszás és hogy Osinski Varsóban a fent említetteknel fényesebb körülmények közt játszhatott. Shakespeare-t és Schillert azonban valamennyi monarchia-beli színház adott, olykor nagyobb szöveg-hűséggel, mint a francia fordítások után dolgozó orosz-lengyelországiak. Ilyen előzmé-nyek nélkül aligha támadt volna egy Katona. Katona viszont oly tökéletesen a nemzeti romantika képviselője, hogy vele kapcsolat-ban a felvilágosodás csak mint lezajlott előz-mény említhető.

Horváth előadását követően élénk vita folyt az irodalmi terminológiai kidolgozásá-ról. Baróti Dezső a magyarországi rokokó jelenségeinek kívánna nagyobb általános érdeklődést biztosítani. Krejčí professzor ismételten a fordítások közműveltség alakító szerepét hangsúlyozta: ezek közvetítették a szélesebb rétegekhez mind Horatius filozófi-áját, mind Byron forradalmiságát.

Szabolcsi Hedvig az egykorú magyar mű-vezői közizlésről, a polgárság törekvéseit kife-jező városi építkezésről, az ipariskolákról nyújtott áttekintést.

A konferenciát Köpeczi Béla akadémikus zárószavai foglalták össze. Utalt a vita máso-dik napján elnöklő Ember Győző akadémikus kifogására, hogy az előadások között alig talált összefüggést és a felvilágosodásról csak töredékképet kapott. A történészek valóban csak szociális kérdéseket fejtegettek, közgaz-daságiakról nem esett szó. Hallottunk a hala-dásról, de nem a visszahúzó erőkről. Sok szó esett nyelvről, irodalomról, filozófiáról, de nem magáról a kultúráról. Az uralkodó iro-

dalmi áramlatok fő sodra mellett lehetnek, voltak is egyidejűleg más erecskék is. A peri-odozáció kérdése nyugvópontra jutott (1760—1820—30.), a társadalom képének tükre azonban hiányos maradt, a parasztságról alig esett szó. — Helytálló kifogás, hogy az eszmék terjesztésének történetében egy hang sem hallatszott legfontosabb közvetítőjü-k-ről, az oktatásról.

Hadd fűzzük Köpeczi professzor szavait kissé tovább. Az előadók tökéletes egyvertel-műséggel humán jelenséget láttak a felvilágo-sodásban. Ennek folytán a kisszámú szellemi elite koncentráltak. Nem vitás ugyan, hogy a felvilágosodás korának legkedveltebb művé-szeti ága az irodalom, mint a renaissance-é a képzőművészet és a barokk-é az építészet, de a magyar felvilágosodás összetevői talán távolabbi korból is, más lelőhelyről is ered-hettek, mint Voltaire, Rousseau és az encik-lopédisták. Hiszen általános emberi szem-pontból sem a Candide vagy a *Contrat social* a felvilágosodás legnagyobb érdeme, sokkal inkább a racionalizmus, a természettudomá-nyos érdeklődés, a kísérletes tudományok felvirágoztatása. Ezen az úton pedig a magyar-ság már a XVII. században megindult, akkor, amikor a protestáns diákok nemcsak a német és holland, ritkábban svájci, hanem az angol egyetemeken is tanultak. Önálló magyar felvilágosodás nem alakult ugyan ki a szabad Erdélyben, de a feltételei igen. A korszerű természettudományos műveltség itt előbbre járt, mint akár a császári Magyarországon, akár a monarchia bármelyik katolikus főisko-láján. III. Károly és Mária Terézia Nyugatot tiltó rendelkezéseit II. József feloldotta, és ezzel a hazai protestáns ifjúság ismét első kézből vehette át a korszerű ismereteket. A magyar felvilágosodás egyik legfontosabb építőeleme a nyugati egyetemeken nyert, elsősorban természettudományos, másodsor-ban közgazdasági, politikai és történeti ismeretanyag.

A felvilágosodás másik nagy közvetítője felénk a jozefinizmus, a felvilágosult császár kultúrpolitikája. Széles rétegekre csak szerve-zetten lehet hatni: ilyen szervezett befolyás volt a protestáns kollégiumok ösztöndíjrend-szere és II. József pietisztikus parancsuralma.

Mátyuszné Császár Edi

VITÁLYOS LÁSZLÓ—OROSZ LÁSZLÓ: ADY-BIBLIOGRÁFIA

1896—1970. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Bp. 1972. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 425 l. (MTA Könyvtárának Kiadványai, 67.)

A legnagyobb írói bibliográfia van a kezünkben, mégpedig a legnagyobb magyar költők egyikének, Adynak bibliográfiája; majdnem háromnegyed század írásos termése

betakarítva, a xerografikus előállítás ellenére is reprezentatív, gondosan szerkesztett, izlé-sesen elkészített kötetbe. Szerkesztőinek ala-posságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy

az írógépről hiányzó ékezeteket is rendre föl-rakták, s hogy géphiba (nem írhatom, hogy *sajtóhiba*) a roppant anyaghoz képest elenyésző, alig akad.

1. Formálisan 4764 tétel szerepel benne. A legtöbb hasonló bibliográfia megtéveszti használóját: sok tétel ismétlődik, így a tételek száma nem azonos a valóban kapott bibliográfiai egységek számával. Ebben a bibliográfiában sem azonos, de éppen ellenkező okból: Ady bibliográfusai — jobb híján így nevezhetem — *tétel-bokrokat* állítottak össze több azonos közlést tartalmazó cikkből, egy-egy mű ismertetéséből, egy-egy vitából. E szerényességük következtében nem lehetetlen, hogy a valóságos tételszám a kétszerese is a megszámozottnak. A Kosztolányi kiváltotta Ady-vita például egyetlen tételszám (1299) alatt — ha jól számolom — 89 leelőhelyet (ún. bibliográfiai egységet, azaz tulajdonképpeni tételt) tartalmaz. Ennek persze már megvan az a hátránya, hogy megnehezíti a különben alapos és pontos névmutató használatát. Mondjuk Mécs László nevét, aki ebben a két és fél lapnyi adatözlőben nem szerzőként, tehát nem kiemelve, hanem csak címben szerepel, nagyon nehezen lehet megtalálni; nekem másodszeri nekifutásra, sorvezető papír segítségével sikerült rálelnem, a végefelé, amikor már bele is fáradt a szemem, a 129. lap 4. sorában. Ez arra int, hogy jobb lett volna *perelni*: történet után folyószámmal látni ele kezdet az *altételeket*, s a mutatóban ezt adni meg.

Íme, máris a kritikai észrevételekhez jutottam el, pedig még csak a bibliográfia készítőinek ritka szorgalmát, pontosságát, körültekintését nyugtázó dicséretemet, elismerésemet akartam kifejezésre juttatni. Hogy mi minden derül ki ebből a bibliográfiából, felsorolására nincs itt tér; de megtermékenyítő hatása biztosan meglátszik majd az Ady-kutatás föllendülésén — és takarékoságán. Mert mellesleg az is kiderül belőle, hány-szor írták meg — ugyanazok a szerzők, más szerzők — ugyanazt a témát; hány-szor fedezték föl ugyanazt az „ismeretlen” Ady-verset, cikket; hány-szor kutattak ugyanabban az ügyben, előzményeiről, elért eredményekről mit sem tudva. Ennek az erő és időtékozásnak is véget vet ez a bibliográfia, ha...

2. Ez a *ha* vezet be legfontosabb kifogásomat: hiányérzetem kifejezését. Nagyon sajnálom ugyanis, hogy ez a hatalmas adattár, ez a gazdag gyűjtemény, két bibliográfus éveken át tartó, áldozatos munkájának, szorgalmának gyümölcse, néhány módszertani hiba miatt korlátozottan használható. A leglényegesebb, hogy nincs a mű megkoronázva, az i-re nincs föltéve a pont: a bibliográfiának *nincs tárgymutatója*, azaz inkább személy- és földrajzi neveket, vers- és cikkcímeket, a címekből és annotációkból kiemelhető tárgy-

szavakat egységesen, egyetlen betűrendben adó indexe. A mostani névmutatóban van egy címszó, amely ugyan személyt jelöl, de nem személynév: az ismeretlenül maradt temesvári nőt jelzi: „temesvári asszony”. Az összeállítók érezték, hogy kár volna kihagyni csak azért, mert nem tudják nevét. Ám ezzel már átléptek a tárgyszavak birodalmába, s bár tették volna bátrabban, követekeztesében! Mert ha a kutatót — teszem azt — az érdeklő, mit is írtak Ady állítólagos gyermekéről, csak akkor találja meg az erről szóló cikkeket, ha eleve tudja a nevét (Csucsai Péter, Petre Ciuceanu); ennek ismerete híján végig kell böngésznie az egész bibliográfiát, mégpedig alaposan. No de megteheti-e minden apropó kapcsán ezt a kutató? Ha például most, amikor szöges gondolat végigolvastam az egész bibliográfiát, a magam számára az engem érdeklő tárgyról az egyik üres lapra készítettem is házi használatú tárgymutatót (pl. Ady és Párizs, Ady és a Galilei-kör, Ady nevének etimológiája s így tovább), honnan tudhatom, hogy jövőre nem bukkan-e elélem egy új probléma, amire most nem gondoltam, s ami miatt tehát újból és újból át kellene nézmem — s minden Ady-kutatóra általánosítva ezt a gondot — *néznünk* az egész bibliográfiát?

Még csak egy példát: a verselemzéseket. Ezek most szétszórtnak találhatók a bibliográfiában, jórészt a *Tanulmányok, cikkek* fejezetben. A tárgymutató takarékosan, akár kétféleképpen is könnyen megtalálhatóvá tehetné őket: részint *verselemzések* címszó alatt felsorolhatná ezt a mintegy 35 tételt, részint a verscímeknek a mutatóba való föl-vételével. (Csak ügyes rövidítésen múlik, hogy megkülönböztessük őket a versek keletkezéstörténetét, megzenésítését, grafikus illusztrálását stb. tartalmazó cikkekétől.) A mutató e bibliográfiának *legértékesebb része lehetett volna, a mostani kiadvány használhatóságát meghatározhatta volna*. Szerencsére nincs minden veszte: a mutató könnyen pótolható, elsősorban az anyagban jártas, a tételek címei mögötti mondandót is jól ismerő bibliográfusaink révén: készítsék el ők utólag, dolgozzák bele a mostani névmutatót (amely néhány apróbb észrevétellel s bizonyára mások helyesbítéseivel ugyancsak tökéletesíthető), s az Akadémiai Könyvtár *Mutató* az *Ady-bibliográfiához* címmel adja ki önálló füzetben. Akkor majd kitűnik, mostani kiadványunk mennyire csonka magában, *menynyire lehel lelket a mutató a félig holt anyagba!*

3. Második kifogásom az *anyagközlés rendjét* érinti. Végtelenül sajnálom, hogy olyan okos és tájékozott irodalomtörténész, mint Orosz László (*amicus Plato, sed magis amica veritas*) és oly jártas könyvtáros, mint Vitályos László, annak a bibliográfiai babonának, rossz hagyománynak a hatása alá került,

amely szerint a bibliográfus akkor érzi, hogy jó munkát végzett, ha gyűjtött anyagát minél bonyolultabb szakrendben, jól összekutyultan teszi közzé. Ő ugyanis többnyire az élet logikus rendjében, időrendben kapja céduláit: amint egy-egy folyóiratot, lapot átnézett. Nem kellene tehát mást tennie, mint a több helyről kapott hasonlóan időrendi cédulát egyetlen kronológiába olvasztania. Ehelyett ő kiagyalt szempontok szerint óriási munkával szétválogatja, betűrendezi stb. Így közli azután egy semmire sem használható, a kutatót egyenesen megzavaró rendben (*lucus a non lucendo*), amiből, ha használni akarja, a kutatónak kell szintén nagy erőfeszítéssel ismét a természetes időrendet visszaállítania!

Mert hiszen mire jó az Adyról szóló irodalmat négy-ötfele szakítani? Először *Monográfiák, gyűjteményes művek* címmel kapjuk az önálló kiadványok jegyzékét. Nem győzőm ismételni különféle bibliográfiák bírálatában, hogy a kutatót nem érdekli, vajon egy témáról önálló kiadványban vagy újságcikkben kap-e adatot; neki egy hírlapi cikk, ha éppen keresett tárgyára ad feleletet, többet mond, mint bármely vaskos könyv, amelyből kérdésére nem kap megoldást. Ez a szempont különben is formális, külsőséges; a következő, tartalmi alapú csoportosítással szemben még a *principium divisionis* sem azonos, tehát ez a szempont *kereszezi* a másikat. De el lehet-e választani élesen egymástól a 2. és a 3. részt (*Tanulmányok, cikkek, illetve Életrajzi irodalom*), sőt a *Függelék 2. részét* (Ady-kultusz)? Az önálló művek kategóriát tovább bonyolítja a különnyomat mint kiadványtípus. Sok bibliográfus önállóként veszi föl (rendszerint azután külön tételben közli az eredeti leőhelyet is); az Ady-bibliográfia készítői szerencsére ezt csak ritkán (74, 97) teszik, általában a *Tanulmányok, cikkek* közt adják őket, de helyesen megjegyzik, hogy különnyomat is készült belőlük.

A *Tanulmányok, cikkek* és az *Életrajzi irodalom* című részben legalább egy tucat olyan tétel van, amelynek annotációjából, sőt címéből (969) kiderül, hogy az Ady-kultuszról szól. Sinka Istvánnak kissé túlzás-ként ható cikke (*Esti pástortüznél Adyt olvasnak a bihari pástorok*) vagy Fodor József vallomása (2718) nem tartozik az Ady-kultuszhoz? Persze hogy oda is tartozik. Avagy: Domokos Pál Péter Ady-adalékai nem többek is, mint pusztá életrajzi tények (3358)? Erőltetett tehát ez a szétválasztás, s mindenképpen fölösleges munka, sőt sokszor káros. Mert ez az önkényes kategorizálás *szétválasztó összetartozó dolgokat*. A debreceni Ady-ünnepségekről szóló hír (egyébként ez sem az *Ady-kultusz* című részben található, hanem a *Tanulmányok, cikkek* címűben: 1206) elsza- kad Juhász Gyulának a Debreceni Független

Újságban ugyanez alkalomból közölt *Dicsőség Adynak* című versétől (3999) és az ugyanarról szóló Népszava-hirtől (4005). Ha egységes időrendben kapnánk az adatokat, még *rejtett összefüggésekre* is rávezethetne a bibliográfia.

4. Végképpen értelmetlen és meddő, hogy bibliográfiánk a tartalmuk alapján szétszabdalt és *négyszer-ötször megismételt történeti folyamaton*, egy-egy éven belül a *szerzők betűrendjében közli* anyagát a szintén egyedül természetes és ésszerű további időrend helyett! Évek óta küzdök ez ellen a mechanikus módszer ellen, s kétségbeesek, ha még ilyen kitűnő szakemberek, mint az Ady-bibliográfia készítői sem tudnak megszabadulni a rossz hagyományok bélyegétől. Mondanám meg nekem végre valaki, mire jó ez a betűrend? A szerzők neve a névmutatóban (egységes mutatóban) amúgyis betűrendben van! Haszna tehát semmi, kára viszont óriási: *összekuszálja az élet természetes rendjét!* Különösen az *Életrajzi irodalom* c. részben megdöbbentő ez: az *életrajz csak időrendben képzelhető el*, s mégis egy-egy éven belül össze-vissza, a szerint a véletlen szerint kapom az anyagot, hogy egy cikk szerzőjének vagy kivált a szerzőtlen cikk címének mi a kezdőbetűje! Elsikkad így az *irodalomtörténet*, elsikkadnak az összefüggések. Értelmetlenül szétszóródik a Nyugat, a Huszadi Század, az Igaz Szó nevezetes Ady-számainak, az *Ifjú szívekben élek* című gyűjteménynek (1928) anyaga. Az ismertetések és viták megint nem megjelenésük rendjében követhetők (holott a kutatónak így kell, hiszen ezekben gyakran utalnak vissza), hanem egy *semmire sem* jó sorrendben. Előbb van Földessy Gyula válasza Komlós Aladárnak, s csak utána Komlós bíráló cikke (53), előbb Révész Béla válasza Wallesz Jenőnek, utána Wallesz cikke, amelynek így a címét is meg kell ismételni annotációként, holott időrendi közlés esetén ezt is megtakaríthattuk volna (115b). Juhász Gyula három cikke (299–301) éppen a megjelenés sorrendjének a fordítottjaként kerül elének, csak azért, mert címük *d*-vel, *l*-lel vagy *ny*-nyel kezdődik! Furcsa a 2068. tételben belüli sorrend: előbb egy (szerkesztőségi?) vitacikk, utána jön az, amivel vitatkozik, Bóka László írása, majd ez után Bóka válasza. A logikus az volna, ha előbb Bóka eredeti írásának adatait (többek közt elfmaradt címét) kapnánk, utána vele vitába szálló írást, végül válaszát. A 2314. tétel címe: *Megtalálták Ady Kiváncsi Illijét*. A 2317. tételé: *Keresik Ady Kiváncsi Illijét*. Csak azért, mert az előbbi Kovalovszky Miklós, az utóbbi Pálffy József írta! A betűrend — ha jól számítom a halálhírek dátumától, bár ezt sajnos nem adja meg a bibliográfia — ilyen fölforduláshoz vezet: Léda 1934. január 19-én halt meg, Csinszka ugyanaz év október 24-én. A halálukról,

temetésükről szóló tétel-bokrok (3148, 3149) mégis fordított sorrendben vannak, mert a szögletes zárójelben szereplő, tehát a bibliográfusoktól csinált, önkényes címben a közös *Nekrológok* szó után Csinszkanál B, Lédánál D betű van (Boncza, Diósy). Egyébként Csinszka temetéséről egy tétel-bokor (3147) már a halála előtt (!) szól, csupán azért, mert ott a szintén önkényes cím a *Hírek* szóval kezdődik. Van ennek értelme? Avagy milyen szilárd elveken nyugszik az a közlési rend, amelynek alapja az a *föltevés*, hogy a cikket Ignofus írta (2978)? Mert ha nem ő írta (a bibliográfia is megkérdőjelezi), akkor nem ott a helye!

Talán elég is már; elegendő, hogy kitessék: föl kéne szabadulni már a rossz szokások rabságából, és elismerni: személyi bibliográfiában a természetes és logikus közlési rend a *legkövetkezetesebben végigvitt, napokra szűkített időrend*. Minden más szempontot a mutatóra kell bízni: ennek a földadata a sokoldalú tartalmi kiaknázás.

5. Negyedik kifogásom a bibliográfia *egyeneműségét* hiányolja. Ha Ady saját műveit a kritikai kiadás kiadástörténeti részében kötetről kötetre úgysis párhuzamosan adja (Koczka Sándor az 1. kötetben ezt el is kezdte), akkor minek itt 26 lapon ezeket közölni? Homogén lehetett volna a bibliográfia, ha csak az Adyról szóló irodalmat adja; a könyvnek úgysis 95%-a ezt tartalmazza! Ez esetben a cím is egyszerűbb lehetett volna, el lehetett volna kerülni, hogy a címben és az alcímben háromszor is szerepeljen az Ady név: *Ady-irodalom 1896—1970*.

A Bevezetés szerint Ady írásainak (verscikk, cikkeinek) bibliográfiáját a kétszeres terjedelem kivihetetlenységén kívül azért is mellőzték, mert az Adyról szóló irodalom „általánosanabb igényt elégít ki”. Ezt nem hiszem; az Ady-írások kronológiája legalább annyira fontos, mint az Adyról szóló, különben is sok selejtet tartalmazó írások összegyűjtése. Helyesebb megokolás, amit csak mellékesen jegyeznek meg: a párhuzamosan folyó kritikai kiadás rendeltetése éppen az Ady-művek föltárása. Az is bibliográfiai munkával kezdődik, de nem ebben a műfajban testesül meg, hanem szövegkiadásban. Ezért az Ady-életmű bibliográfiai kutatása szűkebbre vonhatta körét: az Adyról szóló írások közkincsé tételére összpontosíthatta erejét.

6. Mennyire teljes ez a bibliográfia? Köz hely már, hogy bibliográfia nem lehet teljes. Mert hiszen ha egyfelől fölveszünk olyan cikkeket, amelyben Adyt egy sor erejéig idézik (pl. Juhász Jenő nyelvművelő cikke a *Szokok* használata ellen, több más költőnk jó példája között: 1640), akkor föltehető, hogy ilyen egyszerű említést korlátlan számban találhatnánk még. De az érdemibb közlések teljességét első látásra aligha lehet megítélni,

csupán sok kutató több oldalú gyűjtésével való összevetés tenné ezt lehetővé. Valószínű, hogy kisebb-nagyobb cikkeket, főként vidéki lapokból, még kerülnek elő, de lényeges művek már aligha. Mégis, a teljességet szolgáló, magam is közrebocsátom néhány kiegészítő adalékomat. Így mindjárt a 2. tételhez, a *Még egyszer* kritikai visszhangjához kívánczik [Domokos László] (d) írása a Szegedi Napló 1903. október 21-i számából. Ady művei között szerepeltetni kellett volna azt a bibliofil ritkaságot, amely *Szeretem* címmel Ady tíz ifjúkori versét tartalmazza az Amicus 1921. évi kiadásában, s amelyről a 2239. tételből értesülünk. Az 538. tételből kiderül, hogy Halmi Bódog cikksorozata 1910-ben különnyomatként, önállóan is megjelent. Ezúttal tehát nem érdektelen adat, hogy Horváth János 1909-i tanulmánya után övé az Adyról szóló második önálló írásmű, ezt követi Szenes Béláé, majd Loósz Istváne (72—73). Az ötödik, Földessy Gyuláé megint csak különnyomat: a Huszadik Század Adyszámából (1919).

Az előttem is ismeretlen D. P. *A ma költészet* címmel a *Szegedi Napló* 1908. márc. 1-i számában Adynak *Nóta a halott szüéről* c. verséről ír elítélően. Továbbá: *Ady Endre Szegedről* (Szegedi Napló, 1913. aug. 24.) — *Ady Endre szindarabja* (uo. okt. 21.) — Kacziány Géza: *Ady Endre magasztalása* (Virradat, 1920. okt. 27.) — József Attila: *Sírdomb a hegycsúcson* (Szeged, 1924. aug. 20. = JAÖM 1:415). A vers egyébként az 1014. tételben említett Ady-vita termékeként született. De hiányzik József Attila másik Ady-verse is (*Ady emlékezete*), amely először a Népszava 1930. márc. 25-i számában jelent meg (JAÖM 2:384). Ez viszont a Kosztolányi indította Ady-vita gyümölcse. Az 1780. tétel kapcsán megemlítem, hogy Kalmár-Maron Ferenc *Ady Endre szegedi bünpöre* címmel a Délmagyarország 1941. máj. 15-i számában is közölte cikkét. Andor Leon *Matiné a Tiszaparton* címmel (Magyar Nemzet, 1962. szept. 13.) a költőnek a Tömörkény-matinén való szereplésére emlékezett. Két verselemzés hiányát is fájlam: Gáti József a *Harc a nagyúrral* (A versmondás. 1965. 307—314), Ascher Oszkár pedig az *Őrizem a szemed* (Tiszta szívvel. 1967. 449—451.) című verseket magyarázta. Ruzsoly József (A költő és a Kolozsvári Egyetemi Lapok, Szegedi Egyetem, 1967. dec. 8.) hét versutánközlés lelıhelyeit adja meg, mind olyan, amit a kritikai kiadás 1. kötete sem vett figyelembe; nem késő még, hogy a készülő 2. kötet használhassa őket. Ugyancsak Ruzsoly József (Az egyetemi újságíró. Egy Ady-cikk visszhangjáról, Szegedi Egyetem, 1969. febr. 10.) Ady 1899. jan. 20-i cikkének történetéhez szolgáltat a kritikai kiadásán jóval túlmenő történeti adatokat. Fazekas István (Móra Ferenc Adyról. Szegedi

Egyetem, 1969. febr. 10.) Mórának Ady özevegéhez 1919. jan. 28-án kelt kondoleáló levelét közli. Szabó Mózes (*A diák Ady Endre*, Színházi Újság [Szeged], 1925. febr. 21.) közös zilahi diákéveikre emlékezik.

7. Az összeállítók nagy hozzáértésről, leleményességéről tettek tanúbizonyságot az álnevek és betűjelek föloldásában. Nem róható föl nekik, ha néhány ilyenmel még szolgálhatok, olyikkal magam is csak föltételezem.

(i-re.) = Márki Imre (2). (b. z.) = Baranyai Zoltán (5.) -r = Gábor Andor? (22). B.A. = Bodor Aladár (37). (k. a.) = Kristóf Attila (53). Szenté Károly = Pándi Pál (58). Sz. L. = Szabó Lőrinc (84). -i = Császár Elemér? (89. — A szerzők maguk is ennek tekintik a 4. és a 92. tételben.) V. L. = Vass László (124). A. L. = Agárdi László? (132). k. gy. = Kunszery Gyula? (140). G. M. = Gárdos Miklós (154, 155, 157). -y = Lukácsy Sándor (154). (-os) = Dalos László (158). L. = Lukácsy Sándor (161). K. E. = Kázmér Ernő (885). V. E. = Vészi Endre? (1989). U. = Újlaki Antal (2843). (n - s) = Nagy Sándor (3075). sz. f. = Szemlér Ferenc (3635). (B1) = Bori Imre (3719). v. e. = Vermes Ernő (4030). f. g. = Feleky Géza (4083). A 4104. tételben így is szerepel. Garázda Péter = Zolnai Béla (4292). A névmutatóban így is szerepel! (bm) = Benedek Miklós (4395). A. L. = Akác (eredeti nevén Takács) László (4441). G. Sz. L. = G. Szabó László (4479). i. s. = Illés Sándor (4483). (k.) = Kovács Sándor Iván (4694).

8. A címfejlételek általában pontosak, szakszerűek. Talán jobb és szebb lett volna, ha a szerzői nevek kiemelésére az altételekben sem az aláhúzást, hanem a vezetéknev verzális (nagybetűs) írását választják. Kár, hogy az egyenlőségjelet nem következetesen használják, amennyiben nem alkalmazzák — matematikai műszóval élve — a „tovább egyenlő” értelmében, azaz ott, ahol egy-egy cikknek másodközlését (újabb lapban, folyóiratban, a szerző gyűjteményes kötetében, tanulmánykötetben stb.) jelentené. Erre a célra csupán két kiskötőjelet (- -) használnak, de mivel ugyanezzel választják el a folyamatos írásban az altételeket is, elmosódik a különbség az azonos és a különböző írások között, s ez megint baj. (Egyébként az altételek határának jelölésére elegendő lett volna egyetlen kiskötőjel.)

Hiba, különösen az *Ady-kultusz című* fejezetben, hogy a bibliográfia nem adja meg egy-egy költő (Juhász Gyula, Ady, Illyés stb.) Ady-versének kötetiben való megjelenését, holott ezekben a leginkább hozzáférhető, nem a régi lapokban, folyóiratokban.

Rövidítésekkel élnek, de nem eléggé. Az Ady-versek kritikái kiadásának 1. kötetében D jelzi a Debrecent, Juhász Gyulában SZH, SZN, SZÉV, HRKÚ a szegedi lapokat, a ki-

tűnő történetész-bibliográfiában ÉT az Élet és Tudományt; ezeket a bevált és radikális rövidítéseket — már csak a minél egységesebb gyakorlat megteremtése végett is — célszerű volna használni, hiszen erőt, időt, helyet takaríthatunk meg velük.

Nem egyformán oldják föl az álneveket, betűjeleket. Néha így: (gách) [Marianne] (4609), de tiz tétellel odább: [SZEMES Piroska] (szemes) (4619). Ez utóbbi a jobb. Gyakran az eredeti helyen szereplő betűjel áll elől, utána a szögletes zárójelben levő teljes név: ezt is egyévesen úgy kellett volna csinálni, mint a 4619. tételben.

Az *annotációk* általában jók, tömörek, lényegre törők, bőbeszédűséget sehol nem találtam, pongyolaságot is csak pár helyen (2718, 4035). Azon a gyakorlaton, hogy az annotáció a lelőhelyet követi (mégpedig szögletes zárójelben, amely ezen a helyen el is hagyható volna), rést üt néhány, a cím és a lelőhely közé, szintén szögletes zárójelbe tett magyarázat. Ez úgy lopakodott e jogtalan helyére, hogy eleinte csak műfajt jelölt: *Vers, Etb. Verselemzés, Vallomás* s hasonlók. (Ezek is jobb helyen vannak a lelőhely után, és lehetne őket is bátran rövidíteni.) Később azután ilyen terjedelmesebb annotációk is odakerültek: *Beszéd a nagyváradi emlékünnepeken* (2763).

Elég sok helyütt van azonban hiányérzetünk. Csak néhány példát. Kossuth Ferenc távirata Ady Endrének (237.) Miről? Jelenits István: *Juhász Gyula költészet* (876). Miért van itt? Ady ismeretlen verse (987). A cím (*Nincsen, nincsen?*!) közlése után még itt meg kellene jegyezni, hogy ez Juhász paródiaja. Ady levele Baranyai Zoltán jegyzetével (1061). A levél kelte? (Ez egyébként gyakori tipushiba: sok helyütt közlik az azonosítást lehetővé tevő dátumot, sok helyütt nem!) Felelősségre vonják Tarnóczy esperest (1107). Az annotációból megtudjuk, hogy Szabolcska Mihály följelentésére, de kellene még pár szó, hogy miért, mi köze az ügynek Adyhoz. Sejtjük, de nem tudjuk. Zlinszky Aladár: *Lenore-motívum Ady Endre egyik költeményében* (1351). A legfontosabb itt a cím: *Bihar vezér földjén*; ez hiányzik, pedig ez teszi lehetővé, hogy a mutatóban tükröződjék a verscím, s annak a számára, aki írni akar róla, könnyedén megtalálható legyen. Ugyanez a helyzet: *Ady, a hazafiatlan* (1397). Az annotáció így szól: Versbetiltás. Kicsivel több magyarázat teljes értékű tájékoztatást adna: *A Gare de l'Est-en c. vers betiltása*. Remete László: *Egy vers születésének ötvenedik évfordulójára* (2248). Melyik vers?

Néhány helyen a gyűjteményes kötetek *analitikus fölvevételre* lett volna szükség. Igaz, az Ady Múzeum két kötetének gazdag rész-tanulmányai, az *Iffjú szívekben élék* című gyűjteménynek (1928) vagy az *Igaz Szó Ady-*

számának (1957) írásai önálló tételekként megtalálhatók, de sokkal takarékosabb és áttekinthetőbb lett volna egyetlen helyen elemzően fölűntetni őket.

Szükszerűen bínnak az összeállítók a kölcsönös utalásokkal. Amíg a tételeket a nevek összehozzák, nem hiányzanak, de amikor a tárgy közös, jó volna előre-hátra utalni az összefüggésekre. Pl. Adynak Juhászhoz írott leveleit több közlemény is közzétette, ezek tételezszámait vagy itt is, ott is föl kellett volna sorolni (776, 925, 2034), vagy legalább következetesen visszautalni az elsőre, ahol az egyébként pontos annotáció van; ezáltal a későbbi tételek — különben is pontatlanabb — annotációi fölöslegessé is válnának. Megjegyzem, hogy a javasolt pótló mutató a bibliográfia e hiányán is segít.

9. Végül *vegyes megjegyzések* a kötet rendjében. Először a címlapon: nincs magyarázat arra, miért áll Vitályos László neve Orosz László előtt, holott általában a társszerzőket betűrendben szokás fölűntetni. Ha ettől eltérünk (talán a közös munka arányainak különbségét akarva érzékelteni), ezt illik megokolni.

Tamási Áron Milotay István egyik írásával száll pörbe, de Milotaynak ez az írása csak Tamási cikkének annotációjában szerepel, lelőhelye nincs megadva (37). A 48. tételben, *A fekete lobogó* 2. kiadásának ismertetésében, hiányzik a Szabad Nép írásának kelte, pedig az összeállítók szinte mindenütt, helyesen, a napi- és hetilapon keltét is megadják. Az 56. és a 63. tétel, az Ady-novellák kiadásai, legalább annyira összefüggenek, mint az összes versek különféle kiadásai, így ha azokat egyetlen tételszám (35) alá vesszük, emezeket is úgy kellett volna. Ha — mint mondtam — Földessy Gyula vagy Horváth Cyrill különnyomatait az önálló művek közé soroltuk (74, 97), megtehettük volna Németh Lászlóval (1465) is.

Az helyes, ha egy-egy mű ismertetéseinek felsorolásában nem ismétljük meg unos-untalan az azonos címet (pl. Dénes Zsófia: *Élet helyett órák*). De ha az ismertetés önálló címet kapott, akkor talán nem fölösleges ezt közölni. Ez esetben pl. a Délmagyarország ismertetésének az a címe: *Léda, Csinszka és a többiek* (123). Ha az ismertetés csoportos, azaz egyszerre több művet méltat, takarékos volna a későbbiek tételében az elsőre csak visszautalni. Így elkerülhető lett volna pl. Bori Imre azonos kritikájának négyseri fölvétele (150, 152, 155, 159). Ezt megkönnyítette volna az altételek *perelése*.

A 161. tétel ismertetéseiből érthetetlenül két helyen is kimaradtak a szerzők: a Vigília cikkét Rónay György, az ItK-ét Szabó György írta. Az 541. és 1745. tételben szereplő Juhász-paródiának változata benne van a kritikai kiadásban (JGYÖM 3 : 126). A 925.

tételt a bibliográfusok megcsillagozták, ami azt jelenti, hogy nem volt a kezükben a cikk, közvetett forrásból ismerik. (Ez példás eljárás!) A szegedi Kilenyi-gyűjteményben levő kivágatból közlöm pontos címét: *Látogatás Juhász Gyulánál*. Egyébként ez Adynak Juhászhoz írt, már említett leveleiből csupán az első kettőt közli, nem mind a négyet. Az 1144. tételben vitatkozó Szabó László utóbb Tápay-Szabó László néven vált ismertté. Az 1148. tétel szerzője nem Domonkos, hanem Domokos László, azonos az ily névvel több tételben szereplővel, tehát a névmutatóban is összevonandó a kettő. Az 1253. tételben Szabó Lőrinc 1928-ban írott cikkének nincs meg az eredeti lelőhelye, csupán az 1967-ben megjelent kötetéből veszik. Talán nem lett volna nehéz (a kötetet összeállító Simon István vagy Kabdebó Lóránt segítségével) kideríteni az első megjelenést. Egyébként itt sem következtesek az összeállítók, mert ezt 1928-ban közlik, míg pl. Komlós Aladárnak 1965-ben írt, de csak 1967-ben megjelent tanulmányát az utóbbi helyen adják (2616). Helyes az a gyakorlat, amely az első megjelenés helyén közli a teljes címfőlvételt, a későbbi időrendi helyen pedig utal rá (vö. Gyuris György Dugonics-bibliográfiájával, amelyet ezúttal is szívesen ajánlok minden írói bibliográfiát készítő figyelmébe). Az 1327. tételből teljesen hiányzik a lelőhely. Az 1375. tétel azonos az 1532-vel. Waitsch István később Vajtaira magyarította nevét, tehát a névmutatóban ez a kettő is összevonandó (1428). Az 1605. tétel azonos az 1702-vel. Az 1658. tétel azonos a 3494-vel (vö. még 527). A bevezetőben azt mondják az összeállítók, hogy mellőzik az irodalmi lexikonok Ady-címzavait: nem következtesek, mert Gulyás Páléval kivételt tettek (1688). Ez persze nem baj. Az 1775. tétel azonos a 2122-vel. Ha Ficzy Dénes cikkét csak kiszedték, de nem jelent meg, nem kellett volna bibliográfiába fölvenni, hiszen ebben csak publikált műveknek van helyük (1997); annál kevésbé, mert hiszen később úgyszólván megjelent, két helyen is, s ott hozzáférhető (2172). Ady levelének, melyet utánam Sára Péter is közölt, címzettje helyesen Ivánkovics Imre (2373). Az *Élet és Irodalomban* megjelent jegyzetem lelőhelyéből (2422) kimaradt a kelet napja: dec. 9. (Nevem mellől a kérdőjel elmaradhat.) A 2675. tétel (Vezér Erzsébet kandidátusi értekezésének tézisei) önálló mű, hiszen ezt nem a terjedelem határozza meg (2675). A 2874. tétel (szerkesztői üzenet Varga Ilonának) nem tartozik az Adyról szóló irodalom bibliográfiájába, mert ezt tudtommal maga Ady írta, tehát az ő művei között, a kritikai kiadásban a helye. Pálffy, sőt netán Pálfi a helyes, nem Pálffy Antal (2886). Ady cigányának, a vak Gyulának ismerjük vezetéknevét: Boros Gyula (3200)

Horvát Henrik *h* nélkül írta nevét (lásd a mutatót). Vera Mihajlovna családnéve nem Imber, hanem Inber (3585). Juhász Gyula *Dicsőség Adynak* című verse először Az Est 1925. jan. 27-i számában jelent meg (3953). A 4515. tétel második sora technikai okokból lemaradt. A 4702. tételben említett szobrászművész neve helyesen: Melocco Miklós.

A névmutató alapos, jó: gondosan elválasztja az azonos neveüket is. Talán egyetlen kivétel: a 2362. tétel írója másik Kiss Lajos, nem azonos a többi cikk írójával. Herceg János neve itt hibásan szerepel *cz*-vel.

10. Befejezésül csak annyit, hogy a látszat-ra talán sok észrevétel nem jelenti a bibliog-

ráfia értékének lebecsülését. Rendkívül nagy munka ölt benne testet, alaposág, gondosság, széles ismeretanyag; *s ha a javasolt mutató megjelenik, szinte minden hiányát pótolhatja.* A terjedelmesebb ismertetést nem csupán az Ady-bibliográfia önmagában is nagy jelentősége tette szükségessé, hanem az a meggyőződés, hogy szaporodni fognak az írói bibliográfiák, s tökéletesítésükre még idejében meg kell vitatnunk a legjobb módszereket.

Péter László

STUDIA LITTERARIA

Tomus IX. Johanni Barta septuagenario magistro viroque doctissimo discipuli Debrecenienses item collegae et amici hunc fasciculum Studiorum Litteralium gratulantes dant et dedicant. Redigunt: I. Bán et K. Kovács. Debrecen, 1971. Alföldi ny. 159 l.

Születésnapj ajándék a Studia Litteraria IX. kötete; címezte a 70 esztendő Barta János. Azt az irodalomtudóst köszönti az évkönyv, akinek szellemi erőtere nem lokális, hanem országos jelentőségű, akitől — közvetve vagy közvetlenül, tanítványként vagy vitapartnerként — szinte minden hazai irodalmár kapott valamit. S valóban sajnálhatjuk, hogy — a dolgok természetéből következően — ebben a kötetben Bartával mint szerzővel nem találkozhatni, jelenléte csupán az ünnepelt és az ihlető szerepére „korlátozódik”.

Am a gyűjtemény színvonala a magiszter „távollettében” sem hagy kielégítetlenül; igényeiben — ha a megvalósításban nem is mindig — valamennyi tanulmány méltó az ünnephez. (Egy tucat szerzőt felvonultató kötetben amúgy is szinte szükségszerű némi egyenetlenség!) Örömmel nyugtázzhatjuk, hogy a Barta szervezte tudományos műhely itt közzétett eredményei általában — s nagyrészt egyenként is! — visszamutatnak a mester inspirációjára, a dokumentálás bőségében csakúgy, mint a koncepciók eredetiségében. Hú tükre ez a sokszínű összeállítás a debreceni Irodalomtörténeti Intézet belvilágának, az ott folyó kutatómunka izgalmasan tarka orientációjának, változatos és hajlékony módszereinek, szuverenitásra törő szellemének. A világirodalom különböző tájaira éppúgy vezetnek ösvények Debrecenből, mint irodalmunk múltjába és jelenébe, egy-egy mű aprólékos és mély analízise ugyanoly természetes vállalkozás, mint a nagy összefüggéseket fűrkésző gondolkodás. A szó szűkebb értelmében vett irodalomtörténeti munkát szerencsésen egészíti ki a szerzők többségének erős elméleti affinitása,

poétikai felkészültsége és érzékenysége. S noha az elemzéseknek több mint a fele egy-egy nagyobb tanulmány, koncepció részlete vagy előkészülete, szó sincs arról, hogy vázlatos, elnagyolt, végig nem gondolt műhelyforgácsgyűjteményt kapjunk. Az írások így, részletvolttukban is szilárdan állnak a lábukon. Vidékiek beszűkülésnek, provinciába zárkózásnak nyoma sincs a kiadványban. Tágas a horizont, nagy bizonyítékaul annak, hogy vidéken is lehet magas színvonalon, igényesen művelni a tudományt!

Szerencsés ötlet volt a szerkesztőktől, hogy két, Budapesten tevékenykedő irodalomtörténészt kértek fel Barta János munkásságának méltatására. Részint ez is igazolja (ha ugyan ezt igazolni kell!), hogy az ünnepelt eddigi életműve országos hatósugarú, részint így eleve kizárták a szubjektívizmus, a legjobb értelmű elfogultság vádját. Németh G. Béla és Nagy Miklós Bartát köszöntő írása szép példa arra, hogy nem kritikátlan tömjénezéssel, hanem vitakozva, a fenntartásokat, ellenvéleményeket is kibontva lehet igazán tisztelni, megbecsülni egy nagyformátumú tudósegéniséget. Kettejük közül Németh G. Béla vállalkozott Barta szellemi útjának, elméleti működésének felvázolására. Magvas elemzést ad századunk nehezen és későn eszmélkedő magyar irodalomtudományáról, Barta első — a fenomenológiai szemléletet egzisztencialista hatásokkal „dúsító” — pályakezdetéről. Találón állapítja meg, hogy a marxista módszert elsajátító tudós második „indulása” az 50-es évek végére tehető, s hogy az elméletíró Barta alkotának legfeltűnőbb sajátossága a korrekció igénye. Németh G. Béla szerint az utóbbi két évtizedben két gondolati centrum

— a kifejezés és az érték — köré jegecesedik a debreceni professzor munkássága, s cikke második felében ezt boncolja, helyeslően, polemizálva, helyenként a továbbépítés szándékával. Véleménye meggyőzőnek tetszik, bár úgy érezzük, hogy Barta vizsgálódásai — kivált az *Élmény és forma* c. kötetben — első renden a realizmus kategóriájához kapcsolódtak, s minden egyéb — így a kifejezés és az érték is! — ennek az áttétele, vetülete. Nagy Miklós cikke — noha nemegyszer hangoztat fenntartásokat is — oldottabb, személyesebb, bensőségebb. Köszöntője a XIX. század magyar irodalmát vizsgáló Bartatanulmányokat teszi mélegre. Szól a periodizáció és az eszményítő realizmus kérdései köré rendeződő vitákról, majd a legenda-foszlato Barta Jánost mutatja be. Szerinte is túlzásokba vagy egyoldalúságba torkollik olykor a tudós korrekciós hevülete (Vajdával, Mikszáthtal kapcsolatban), ám a reveláció-számba menő eredmények is nyilvánvalóak. A Jókairól, Keményről és Mikszáthról terjedelmes dolgozatokat író Bartát is erősen elméleti indíttatású irodalmárnak jellemzi Nagy Miklós. Romantika és realizmus elvi egyenértékűségét, elegyedését igazolják a tanulmányok, vagy alkotáslélektani kérdésekkel, az epikai érték és az elbeszélői technika problémáival foglalkoznak. Bennük is a saját koncepcióra törő, eredeti konzekvenciáit tények garmadájával igazoló Bartával találkozhatunk. Nagy Miklóssal két ponton szállnánk csak vitába. Azt állítja egy helyütt, hogy az előbeszéd és az irodalmi nyelv erőteljesebb távolodása kb. 1920 táján kezdődik. Szerintünk már korábban, a századforduló éveiben (főként a szecessziós alkotóknál!) megfigyelhető ez a tendencia. Másutt Nagy Miklós megkérdőjelezi Barta egyik Mikszáth-tézisének érvényét, ugyanis a dolgozat előbb az „elbeszélés őseréjű, páratlan technikai szintű művészetéről” beszél, majd őnisméltések, kölcsönvett motívumok sokaságát mutatja ki a „nagy Palóc” műveiben. A magunk részéről úgy véljük, hogy Barta a hangvételeért, a dikcióért (a narratív előadásmódért!) nevezi Mikszáthot „őseréjű epikus”-nak; ilyformán a vitatott tétel kiállja a próbát.

A debreceni szerzők tanulmányaihoz sokfelől közelíthetnénk. Célszerűnek látszik aszerint csoportosítani őket, hogy — más-más aspektusból ugyan — műelemzésre vállalkoztak-e vagy áttekintés, összegezés a szándékuk. A publikációk túlnyomó többsége a műelemzés jegyében fogant; drámájt egyikük sem választ tárgyaúl. Két dolgozat lírai alkotást helyez a vizsgálódás fókuszába. Julow Viktor Balassi *Katonaénekének* tizetes leíró verstanai elemzésén túl a Balassi-strófa ritmikájának és eredetének kérdésére is feleletet keres. Igen alapos (három versláb-statisztikai

táblázattal is bizonyító), kitűnő megfigyelésekben bővelkedő írása cáfolhatatlanul igazolja, hogy — az ő szavaival — a Balassi-strófa „a kettős ritmus (nemzeti versforma + időmértékes ritmus), az ún. bimetrikus verselés legkorábbi kifejlett példája a magyar költészetben.” (42.) A magyaros — a domináló! — versformába oltott jambikus moduláció adta prozódiai feszültség nemcsak a Balassi-strófa drámái hangütését biztosítja, hanem nyugati (német vagy francia) ritmusmodell jelenlétét is nyilvánvalóvá teszi. Az ihlető, az idegen ritmusképlet dolgában egyelőre Julow sem mondhat többet hipotézisnél, ám tanulmánya így is a legjobbak közé tartozik, s példázza a debreceni tudóskollektíva alkotó együttműködését is. Egyik segítőtársa, Szuromi Lajos a *Talán eltűnök hirtelen* c. József Attila-vers interpretációját adja közre az évkönyvben. Elemzésében polemikus szándék is munkál. A Németh G. Béla követte módszert vitatva-kiegészítve Szuromi következetesen József Attila életútjával, életművével és világképével szembeállítja a költeményt. A szerző kiindulópontját, sok részmegeállapítását és a végső konklúziót elfogadhatjuk, ám néhány kételyünket is jelezni szeretnénk. E túl racionalis, a verset sorokra-szavakra tördelő interpretáció — még ha József Attila intenciójára hivatkozik is! — a költeményt *egész* mivoltában csorbítja. Egy vers nemcsak gondolati produktum, s Szuromi is kénytelen néhol — a „szabad vegyértékek” lekötése érdekében — a rációt intuícióval megtoldani. Jó, hogy a szerző az életmű egészében gondolkodik, de számunkra kétséges, hogy az 1923-as József Attila magyarázhatja-e az 1937-est. (Ennyire tán mégsem szerves egész az oeuvre!) A szómagyarázatok rendszere nem mindenütt meggyőző (pl. a „vágó” értelmezésekor). Szuromi metódusa, nagy alaposága ezért nem elégít ki maradéktalanul. Úgy érezzük: végül is nem magyarázott meg minden lehetséges összefüggést.

Epikus művek analízisére öten vállalkoznak. Bán Imre az *Isteri színjáték* egyik sokat vitatott részletének újraértelmezését adja. Sikerrel száll szembe azzal a széltében elterjedt (s a középiskolai oktatásban is meggyökeresedett!) felfogással, mely az Infernóban sýnlődő Ulyxest a reneszánsz kutatóvágy megtestesülésének véli. A *Pokol* XXVI. énekének hőse Bán érvelése szerint sokkal inkább a hit és a tudás dilemmájától őrülő Dante inkarnációja. Az okfejtés a teljesség igényével mozgósítja az idevágó szakirodalmat, kitűnően összegez és ütközteti a nézeteket. Bán Imre tanulmánya nyeresége a magyar dantológia-nak, bár a poeta divino és Ulyxes azonosulásának mértékéről bizonyára vitáznak még. — Kovács József László az 1625-ben megjelent, Lackner Kristóf válogatta aforizmagyűjte-

ményt veszi szemügyre. Bő idézetanyaggal dokumentált elemzésének konklúziója: „A műfaj szerinti fejedelmi tükör Lackner változásában nagyon is polgári tükörré egyszerűsödik.” (57.) Ez bizony sovány konzekvencia a dolgozat terjedelméhez képest! Kovács József nem rostálta, tömörítette kellőképpen anyagát. Jobb, ha eleve a polgárnevelő szándékra összpontosít, s a lajstromozástól, önisméltéskétől óvakodva mellőzi az itt érdektelen idézeteket. Kisebb terjedelem, de feszebb gondolatmenet! — Gyulai Pál első novelláinak Kovács Kálmán szentel tanulmányt. A Világost követő esztendőket négy elbeszélése egyrészt a lélekelemző realizmus izmosodása, másrészt az illúzióvesztés tendenciája miatt tanulmányos. Az okfejtés igazolja, hogy a fiatal Gyulai szépiróként közel sodródott Kemény kiábrándult gondolatvilágához. Kovács érdekesen elemzi a novellák romantikus stigmáit (s disszonanciájukat a realista hajlandóságokkal); rámutat, hogy a valós életanyag összezugsugorodását a jellemábrázolás is megsínyli. Meglepő, hogy az ötödik (s a legjobbnak nevezett!) elbeszéléstől szólva a szerző beéri az egykori publikáció fonákosságainak ismertetésével, a mű boncolását már nem vállalja! Fokozza hiányérzetünket, hogy Gyulai más, akkortájt írt novelláira, valamint az 50-es évek elejének válsághangulatát oly pasztikusán tükröző Régi udvarházra egyetlen utalás sem történik. — A kötet legkevésbé kiérlelt írása Imre Lászlótól való. Témaválasztása felajzza érdeklődésünket (a szimbolista regény jellemzőit akarja kiszűrni Brjuszov alkotásaiból), ám a megvalósítás elmarad a várakozástól. Imre László — nagyon helyesen! — induktív vizsgálódást ígér, de többnyire csak dedukciót ad. Következtetéseit nem az anyagból bontja ki, hanem a priori tételeihez gyűjtöget bizonyítékokat. Mechanikusan és önkényesen alkalmazza Brjuszov regényeire Komlós Aladár, Barta János és mások szempontjait. (S miközben sémaként használja Barta romantikatanulmányának kategóriáit, ilyesféle következtetésekre jut: „... a szimbolizmus átveszi a romantikától (!) a gyönyörködtető funkciót. ...” 95. Az eredmény: tökéletes eklektizmus! Imre logikája következtelen, gondolatmenete törmeléken, általánosításai többségükben vitathatóak, terminológiája tisztázatlan. (Jóformán szinonimaként él a szimbolizmus, a szecesszió, az impresszionizmus, a dekadencia stb. fogalmával.) Tanulmánya így csak annyit igazol, hogy Brjuszov regényeiben szimbolista tendenciák is érvényre jutnak. Ez viszont aligha reveláció! — Juhász Béla az utolsó Sarkadi-kisregény, A gyáva morális és műfajelméleti konzekvenciáinak szenteli elemzését. Főként az utóbbi vonatkozásban mutat ki figyelemre méltó újításokat. Sarkadi műve az újabb magyar

próza korszerűsödését, intellektualizálódását jelzi, s ez a kisregény kompozícióját is determinálja. (Egyetlen epizód veszi át a teljes epikus cselekmény funkcióját, de az intenzív totalitás igényével, a jelenetek megrovidülnek stb.) Juhász okfejtésének csak az a fogyatkozása, hogy — egyetlen hivatkozást leszámítva! — hiányzik belőle a műfajelméleti háttér, s a világirodalmi kipillantás is esetleges. S nem ártott volna, ha még több utalással és még nyomatékosabban hangsúlyozza mindazt, ami közös törekvés Sarkadiban és a kortárs magyar írókban.

Az áttekintés, összegezés szándékával írt dolgozatok közül a Görömbei Andrásé csak közvetve irodalmi témájú. Felvilágosodás- és reformkori történetírásunknak az ősmagyarorságról rajzolt képét fejlődésében, változásaiban analizálja, hogy a korszak östörténeti tárgyú szépirodalmának ihatóire találjon. A források és az eszmei ösztönzők biztos ismeretében tekintti át a periódus történetírását, a kritikai igényű kezdeményektől a Pálóczi- és a Horvát István-féle pánmagyar szemlélet elúrhodásáig. Téziseivel egyetértünk: a kor szépirodalmát a történetírás elsősorban szemléletével befolyásolta, illetve „Igazi hősköltevény a magyar honfoglalásról csak a „délihábos” történet szemlélet jegyében születethető.” (63.) Helyes, hogy Görömbei a kronológiához igazodva vizsgálódik; csak a dokumentálást éreztük egy kicsit bővebbnek a kelletténél. — Az újabbban örvendesen fellendülő szecesszió kutatáshoz kötdődik Kun András írása. Úgyesen gereblyézi össze a szecesszió fontosabb elnevezéseit, valamint ütközteti a mozgalom értelmezéséről, történelmi szerepéről kifejtett legtízikusabb nézeteket. S noha a szerző célja bevalottan az összegezés, nem az eredetiség, a vitákat ismertette a maga álláspontját is kifejti. Azokhoz csatlakozik, akik a szecessziót csupán összetevőnek tekintik a századforduló gazdag spektrumában. Polémiára nem lévén itt terünk, csupán jelezzük, hogy bizonyító anyaga túl sommás, további érveket igényelne. Hiányzik a szecessziós mozgalom kezdetének, történelmi gyökereinek és időkeretének pontos kijelölése is. — Fülöp László a felszabadulás utáni magyar líra egyik elgondolkodtató tünetét, a nemzedéki szerveződések hiányát taglalja. Teljességre törekvő szemléje érzékletesen bizonyítja, hogy még az eredetileg együtt indulók pályája is hamarosan külön utakra kanyarodik. Konklúziója: a nemzedéki elv az utolsó negyedszázad líratörténetében jöszerevel hasznavehetetlen, a kutatónak általában önelvű életművekkel kell számolnia. Fülöp jól látja az értékrendet is, érvelése meggyőző. Kár, hogy a szétforgácsolódás, a „társatlanság” okait csak az „újholdasok” esetében térképezi föl maradéktalanul. Azt sem mondja

ki, hogy a generációs elv hiánya egyértelműen fogyatkozás-e, vagy pozitív következményei is akadnak.

Legvégül az évkönyv néhány „formaságáról.” Jó, hogy a szerkesztők — immár másodszor — rövid előszóban ismertetik a gyűjtemény tartalmát; csak dicsérsíni lehet, hogy a dolgozatok jegyzetanyaga mostantól a megfelelő oldalakra kerül. Nem következetes azonban a kötet az idegen szövegek fordításában. (Olykor egy cikken belül sem, pl. Kovács

József László írásában.) Egységesíteni kellene a gyakorlatot! — Ami pedig elszomorító: a sajtóhibák nagy száma. Önmagában véve az sem öröndetes, hogy egy ilyen rangú kiadványhoz hibaigazítót kell mellékelni. Az viszont vétek, hogy még így is a javítatlan — s néha értelemzavaró! — sajtóhibák tucatjaival találkozunk az olvasó. A jövőben bizonyára erre is lelnék megoldást!

Lőrinczy Huba

Iani Pannonii episcopi Quinque-Ecclesiensis illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe antepoenendi, quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia. Opera Iannis Sambuci. Viennae 1569. A kísérő tanulmányt írta: Kardos Tibor. Bp. 1972. Akadémiai K. 132 1., XCIII lev., 52 1.

A Janus Pannonius-évforduló, úgy látszik, versengésre ösztökélte kiadóinkat. A Szépirodalmi Kiadó kötetét (*Janus Pannonius válogatott versei*. Szerk. Kardos Tibor. Bp. 1972.) a Tankönyvkiadó kétnyelvű vállalkozása követte (*Janus Pannonius munkái*. Szerk.: V. Kovács Sándor. Bp. 1972.). Legutóbb pedig az Akadémiai Kiadó örvendeztette meg a Janust szeretőket faksimile kiadásával. Hogy maradéktalan-e az örömrünk? Ismertetésem legyen erre a válasz.

A köfethez mellékelte kis füzet Kardos Tibor igénytelen külsejű, de annál tartalmasabb mondanivalójú tanulmányát rejti: főnyesen magasrendű kalauzát költőnköz. Kardost árulja el stílusa, önmagára utal szövegében, jegyzeteiben — csak a Kiadó feledkezett meg arról, hogy a szerző nevét valahol is fölírtesse. De ezt a „csekély”, bár tapintatlan hibát még megbocsáthatnók néki. . .

A tanulmány címét elolvastva száraz tényfelsorolást, adathalmazt várnánk. Nos, irodalomtörténeti tényekben, filológiai adatokban nincs is hiány; ám Kardos Tibor szinte művészként bánik anyagával — a költészettel is, a nyelvvel is —, főleg ha Janus el- és megismertetéséért fog tollat. Mert kimondatlanul is érezni szavai mögött a polemikus tendenciát: ezt a költőt még fogyatkozásaiiban is, azok ellenére is csak szeretni s becsülni lehet. Mert nagy volt és költő volt!

Szeretni és megbecsülni: erre tanít meg már a barát Battista Guarino „Janus-apológiája” (ahogyan a szerző nevezi), erre Várad Péter, a fiatalabb humanista kortárs, erre Zsámboky „esztétikai és nemzeti kritikája”. Hogy azután ebben a megbecsülő attitűdben mikor kapott nagyobb hangsúlyt az *ars* s mikor az *ingenium*, hogy mikor milyen színönimák erősítették az egyiket vagy a másikat:

ennek részletes elemzését kapjuk a tanulmány első fejezeteiben, mintegy az első felében.

Részletesebben kibontva már ez a rész is önálló, nagyon fontos megállapításokat tartalmazó és új összefüggésekre rámutató dolgozat lenne — és mint lekerekített egész: méltó bevezetés a Zsámboky-kiadás használatához. (E részben talán csak a Zsámboky szövegének megbízhatóságára tett, sommásan elutasító megjegyzést [13.] érzem okadatolatlannak. Jól tudom, hogy a szerző Janus kritikai kiadásán dolgozik, és hogy e megállapítását számtalan filológiai érvel tudja alátámasztani. Mégis: éppen *ennek* a kiadásnak a faksimilijét forgatva ez a szempontot máris szerettük volna tisztábban körvonalazva megismerni.)

Kardosnak azonban más célja volt. Nem egy kétségtelen becsű kiadáshoz, hanem Janus költészetéhez, költészetét át az ő élő emberségéhez akarta olvasóját elvezetni. Ezért visszatér a ferrari diákevekhez, Guarino szellemi vegykonyhájához: a tanulmányok, gyakorlatok, feladatok és olvasmányok közé. Ezekből bontja ki, magyarázza meg Janus alkotói módszerét. Itt kerül sor arra a néhány epigramma-elemzésre, Janus és Martialis szövegeinek összevetésére, amely már nem csupán a janusi alkotó folyamatnak, hanem Kardos Tibor magasrendű filológusi metódusának is magával ragadó dokumentuma. Csak fájjalhatjuk, hogy — nyilvánvalóan helyszűke miatt — nem még több vers elemzésére kerített sort ebben a fejezetben.

Az itáliai évek terméséhez viszonyítva az életmű magyarországi része, főleg bensőségben, további értékelkedést mutat. Sem a korábbi, sem e későbbi periódus értékelésében nem hallgatja ugyan el Kardos az itt-ott kiütő gyöngöket; nem elkendőzni akar, hanem az igazi értékekre rámutatni, a marandóra, a halhatatlanra. És ha az itáliai korszakban a tehetség bélyege verődött rá Janus alkotásaira, az ifthoniakban elsősorban az emberi bensőség melege érlelte őket egyéni zamatúakká. Ez pedig csak a legnagyobbaknak adatott meg.

Nem tudom, hogy minden költemény megnyugtatóan beilleszthető-e abba a kronológiai skémába, amelyet a szerző e tanulmánya során fölállít. Megállapításai e téren bizonyára nem minden elemükben végelegesek; de éppen az egyébként is részleteiben tisztázatlan Janus-kronológia miatt feltétlenül megfontolandók (pl. 16–17).

Van azonban Kardos tanulmányának egy pontja, amelyre kidolgozatlansága ellenére, sőt éppen emiatt, szeretnék nyomtatékosan rámutatni. A 29. lap VI. fejezetében (mert a felületes szerkesztés két V. és két VI. fejezetet produkált, viszont a VIII-at elcsikkasztotta!) olvasunk „Janusnak az itáliai étellel való azonosulását”-ról, arról, hogy művészetében „az olaszországi latin költészet egyik legjelentékenyebb teljesítménye bontakozhatott ki”. Úgy érzem ugyanis, hogy itt egy eddigelé kellően meg nem vizsgált, elégségesen nem hangsúlyozott, de valóságos tényre mutat rá: Janus költészetének — itáliai termése egészének, de még a magyarországi gyökereinek is — valamiképpen olasz voltára. Mert hiába volt ő „barbár” föld szülőtte, másfelől hiába tekintik a humanizmust kozmopolita jellegűnek: ami ott Ferrarában, Guarino iskolájában kialakult, az csakis „taljannak” sikerülhetett, az az olasz élet talajából szívta nedveit. És e ponton — úgy vélem — még sok vizsgálni való van. Mert Janus aligha csak az antikoktól tanult, és Guarino iskolája nem csak Janus költői tehetségét virágoztatta ki. Az eleven irodalmi (vagy kezdetben: irodalmiaskodó) élet sok poétát felftetez, egy-gyökerűeket és nagyjából egy célt követőket. Az ezekkel való komparáció, Janusnak ebben a „vegetációban” való bemutatása — Kardos Tibor példamutató filológiai módszere segítségével — bizonyára nemcsak igazolhatja a fentebb megfogalmazott sejtést, hanem egy seregnyi fontos és meglepő összefüggést is föltárhat. — Ha joggal sejtjük e tanulmányban egy leendő monográfia magvát vagy egyik fejezetének csiráját, akkor bizvást reménykedhetünk költőnk „olasz gyökereinek” további részletes felkutatásában s bemutatásában is. (L. például a Janus nyelvének olaszos elemeire történő utalást a 17. lapon.)

Ismertetésem elején polemikusként neveztem Kardos Tibor tanulmányát, amennyiben céltudatos — és megalapozott — harcot folytat benne az „epigonizmust” hirdető fanyalgók ellen. Igaza van. Nem az évforduló okán, hanem Janus talentuma okán. De Kardos nagyvelkűen harcol. Amennyire nem hajlandó retusálni Janus arcképét, hanem szóvá teszi a gyöngeségeket is, ha kell, éppen annyira tud elismerni és átengedni igaz meglátásokat olyan vitatársban, illetőleg vitatársnak, akinek az úttörő munkássága nélkül ma nem beszélhetnénk Janus-filológiáról. Huszti

József előtt — akinek az emléket több ízben igyekeztek befekettíteni félremagyarázott politikai állásfoglalása és gúnyosan lekicsinyelt, „provincializmusnak”, „hungarológianak” becsmért tudományos teljesítménye miatt — minden említésekor tisztelettel hajtja meg a fejét, még akkor is, ha ő maga eltérő vagy ellentétes megállapításra jut.

A tanulmányhoz képest jóval kevesebb elismeréssel szólhatok a nyomda munkájáról. Olyasmin nem kívánok vitát kezdeni, hogy miért nem tüntették el a faksimiléből a reprodukált példány aláhúzóztatásait, bejegyzéseit, hiszen itt reprográfiai elvekről van — vagy lehet — szó. Még az is kevésbé zavar, hogy pl. az ajánlásban a *Listho* szó utolsó két betűje kiolvashatatlan. Mindenesetre azért az árért, amit e kiadványért a vásárlónak fizetnie kell, ünnepibb külsőt is nyújthatnak volna. (Mellesleg: szívesen láttunk volna egy pótlólagos tartalommutatót, mert így még Kardos tanulmányához is más kiadást kell elővennünk utalásait kikeresendő, ha nem akarunk „csinálni magad” jelszóval előzetesen útmutatót szerkeszteni a kötethez.)

Az igazán bosszantó gondatlanság áldozata azonban a kísérő tanulmány. Megemlítettem már a szerző nevének elhagyását, a fejezetek számozásában tapasztalható zűrzavart (a 10 fejezet közül négynek hibás a megjelölése). Hadd tegyem még szóvá azt a hibátömléket, ami még sajtónibának sem minősíthető: egyszerűen arról van szó, hogy mit sem törődve a tanulmány értelmével meg a versidézetek pontosságával, nemtörődöm hanyagsággal „dobták ki” a „mellékletet”. Hogy mit akart mondani a szerző, hogyan is kellene olvasni valamely verssort — lássa az olvasó! Hogy a 23. lap idézetének utolsó szava (*kegyelmedet*) nem fér bele a versbe, s a fordító Csorba Győző nem is azt írta; hogy a 30. lap első verssorában három hiba van (*Talia* helyett *Talis*, *ancillas* h. *ancellas* és a *saepe* kimaradt); hogy a 39. lapon 90-nek van írva Ovidius művének 91. sora (amelyből a *scribo* után elmaradt a *que*, de kárpótlásul a verssor végén a kijelentő mondatot kérdőjel zárja) és a 20. sor *perstitit*-je itt *persistit*-nek olvasható; hogy a *paedicare* és *praedicare* között mekkora különbség van... És meg kell mondani, hogy a magyarban is nagyon hevenyészett, versként sokszor alig elfogadható (ékezesek!) idézeteket kapunk lépten-nyomon: méltatlanokat mind a tanulmány írójához, mind az évforduló ünnepeltjéhez. Elismerem, sokszor a sürgető idő nem hágy lehetőséget a gondos munkára — de hát egy 500. évforduló mégsem csak úgy máról holnapra köszönt be!

Boronkai Iván

Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. Akadémiai K 221. 1. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11.)

A történész és művelődéstörténész Tardy Lajos kitűnő tudományos apparátussal felszerelt új könyvét elsősorban irodalomtörténeti nézőpontból vesszük szemügyre. Nemcsak azért, mert ez a megközelítésmód e folyóirat hasábjain természetes, hanem mert Tardy munkája irodalmi adalékokban is gazdag összefoglalás. Vizsgálódásai ugyan — célkitűzéséből következően — irodalomtörténeti szempontokat alig érvényesítenek, a *Régi magyar követjárások Keleten* mégis előlökbe ad szaktudományunkat érintő kérdéseket.

A diplomáciai munkának ma is tartozéka az utazás, korunk diplomatájának mégsem kell utazónak lennie ahhoz, hogy messzire vezérelten elláthassa feladatát. A középkor és a reneszánsz diplomatái ellenben (főleg a távoli keletre elküldöttek) egyszerűen utazók voltak: fizikai megpróbáltatásokat bíró, földrajztudományban is jártas peregrinusok, akik gazdagon felszerelt és jól biztosított *expedíciós kötelékekben* tették meg sokszor több évet kitevő útjaikat. Keletre tartó diplomata utazó elképzelhetetlen „egy inggel és egy imádságos könyvvel”, mint akárhány régi magyar egyetemjáró, mert hisz a keleti utazót nem a Lipsius-kodifikálta *individuális* reneszánsz utazási vezérelvek: a *hasznosság* és *gyönyörűség* irányítják, hanem a *küldők* és *fogadók* politikai szándékai, avagy pedig ha fogságban, rabként *kényszerül* valaki nagy utazásra: a sors — persze történelmileg meghatározott — szeszélyei. Az utazásnak — szinte minden utazásnak — ősi értelme és tartozéka a valamilyen formában való *megőrkítés*: a diplomataknál rendszerint a *jelentés*, a *levél*, a *napló*, individuális literátor utazók esetében az *utazási levél*, az *útirajz*. Esztétikailag maradó minőségek természetesen a keleti diplomata-utazások írásos megőrkítéseiben is jócskán kimutathatók, mint ahogy nyilvánvalóan nem minden individuális nyugati utazás jár együtt maradó irodalmi megőrkítéssel. A magyar reneszánsz utazási irodalmának összképe (legalábbis a fennmaradt emlékek szerint) mégis azt mutatja: keleti érdekű igazán jelentős útirajzunk — s különösképp magyar nyelvű — nincsen. Eleink reneszánsz célatosságú útjai — főként az egyetemjárás hasznossága jegyében — nyugatra vezettek, a magyar feudális elmaradottsághoz képest nekünk nyugat volt „az egzotikum”. (A tengeri felfedezésekben és a nagyméretű kereskedelmi vállalkozásokban történelmi, földrajzi és gazdasági adottságaikból következően érdekelt nyugati utazók ellenben a tengeren túra és az egzotikus keletre utaztak; a klasszikus nyugat-európai

útirajzok mind tengeren túli vagy keleti színterűek.)

Az itt csak durván körvonalazható fenti jellegzetességeket két okból említettük. Egyrészt, hogy hangsúlyozzuk: keleti vagy nyugati irányultságától függetlenül minden régi utazási irodalmi termékünk a tág fogalmú régi magyar irodalom természetes tartozéka. Nincs tehát igaz a Tardy-könyv tudós kritikusanak, Kemény G. Gábornak, aki azt írta a Népszabadság 1971. december 23-i számában, hogy „A régi magyar utazók... megítélésében azonban az irodalom- vagy tudománytörténeti vonatkozásaik másodlagos. A működésüket, vállalkozásaikat kiváltó és meghatározó elsőrendű ok viszont reális, szükségszerű és jelentős.” Ez a tétel tökéletesen illik analfabéta vagy néma utazókra, valamint süket kísérőikre, akik tehát sem leírni, sem elmondani, sem meghallgatva továbbadni nem tudták úti élményeiket, csődöt mond azonban mindjárt, ha az utazásnak irodalmi értékű kísérőjelensége is volt, vagy ha „az elsőrendű ok” — az utazás diplomáciai indítéka — nem „szükségszerű” és nem „jelentős”, mint pl. az utazóvá csak kényszerűségből lett Huszti György esetében, ki az egyik legérdekesebb keleti útleírást hagyta ránk.

Egyoldalú történeti, művelődéstörténeti vagy irodalomtörténeti kisajátítás és rangsorolás helyett a diplomata-utazó és a diplomata utazási irodalom komplex megítélésére van szükség. Nyilvánvalóan mi sem akarjuk tehát Tardy könyvének anyagát egyszerűen az irodalomtörténetírás számára elperelni: éppen hogy a különbségtétel, az irodalomtörténeti érdekű művek elkülönítése a cél. Annál is inkább szükség van erre, mert a régi magyar utazások és utazási irodalom számontartásában és felmérésében hagyományosan egy mindent összeszó tág művelődéstörténeti felfogás uralkodik. Szokás pl. azzal büszkélkedni, hogy a Magellán-expedíció történetének krónikása Maximilianus *Transsylvania* volt (1522), vagy hogy Stephanus *Budaeus* Parmenius Sir Gilbert Humphrey amerikai útjáról hagyott hátra verses útleírást (1583). Pedig e külszágba szakadt s ottani érdekek szerint asszimilálódott humanistáknak az égvilágon semmi gyakorlatias közük nem volt a magyar műveltséghez, műveik a nemzetközi humanista irodalom áramában keringtek, hazai hatásuk és érdemi ismeretük nem mutatható ki. Vagy kérdés pl., hogy a Tardy könyvében is szereplő, diplomáciatörténeti szempontból valóban elsőrangúan érdekes és útirajznak is figyelemre méltó *Iter Persicum* (1609), Kakas István perzsiai küldetésének Georg Tectander-féle német nyelvű leírása beletartozik-e a magyarországi utazási irodalomba? Szerintünk itt sincs szó semmiféle szerves kötődésről.

Megvallatva most már az „oszmánellenes magyar orientális diplomácia múltjának” Tardy Lajos által felvázolt alapos összefoglalását, az első bennünket érdeklő adatot a 76. lapon találjuk, mely szerint „Pécsváradi Gábort, az első nyomtatásban megjelent szentföldi magyar zarándokbeszámoló szerzőjét, aki 1514-ben járta be a bibliai tájakat, ... csak mint jámbor szentföldi franciskánus útleírót ismerjük, holott ezen túlmenően igen pontos katonai helyzetfelmérést és konkrét javaslatot küldött még hazaérkezése előtt lendvai Bánffy János királyi főasztalnoknak, Szapolyai János későbbi nádornak.” (Vö. még: 84—85, 184, 187.) A *zarándoknapló*, a *szentföldleírás* a keleti utazások kora-középkori eredetű, mind inkább egyedi formákat öltő irodalmi kísérőjelensége, s még magyar nyelvű klasszikus darabja, Kiss István XVIII. század végi *Jeruzsálemi utazása* is sokmindent őriz a műfaj ősi hagyományaiból. Tardynak Pray közléséből kiemelt új adata a keleti utazások motivációinak már jelzett sokrétűségére figyelmeztet: még Pécsváradi sem tiszta típusú zarándokutazó és szentföldleíró, útjának indítékai között a vallásos mellett a politikai-diplomáciai érdek is számon kell tartanunk.

A X. fejezet kimerítően tárgyalja a horvát származású Georgievics Bertalan — Bartholomaeus Georgievich Hungarus vagy Georgius Pannonius — munkásságát. Tardy a „rabszjira” fűzött, „balsorsverte magyar világjárók” egyikeként, mint útleírót tárgyalja Georgievicset, akinek azonban így egyértelmű besorolása megítélésünk szerint vitatható. Georgievics keleti élményei valóban kalandregénybe illők, ezeket azonban nem összefüggően, hanem különböző műveiben (főleg azok előszavaiban) elszórva adja elő, s ami még fontosabb: nem az útleírás szándékával. (Vö. 98—99.) Georgievics tipikus vándorhumanista, szabadulása után is Németalföld, Lengyelország, Svédország, Itália között cikázik, s bár vannak szép utalásai a töröktől fenyegetett Magyarországra, nincsenek eleven magyarországi kapcsolatai, a keleti világot, a török birodalmat leíró munkái a nemzetközi érdekű államismereti irodalom termékeinek tekinthetők. Diplomáciai szolgálatot nem vállal, nagy keresletnek örvendő művei kiadására van inkább gondja, ügyes gyakorlatias érzéssel használja ki a kelet iránt megnövekvő érdeklődést (pl. „1554-ben Jeruzsálemi zarándokok részére olasz nyelvű kézikönyvet ad ki arab, káldeus és héber szövegekkel”), s gazdag személyes emlékeinek szórványos felbukkanását nem az élménykifejező, sokkal inkább csak a hitelesítő szándék magyarázza.

Tardy Lajossal teljes egyetértésben valódi útleírónak tekintjük viszont Huszti Györgyöt, a XI. fejezet hőstét. „Huszti György útinap-

lója évszázadokon át nem került elő itáliai levéltári rejtkehelyéről, míg a múlt században a zágrábi Tudományos Akadémia eredeti latin nyelvben ki nem adta” — bocsátja előre a szerző már a 95. lapon (hivatkozása számszavú: „Rad. Jug. Akad., Zagreb, 1881. 55. köt.”), s ezt azzal toldhatjuk meg, hogy Istvánffy és Bod Péter Huszti útleírását számon tartó utalásai és a vatikáni kéziratot röviden ismertető Nagy Iván (TT 1857. 242.) híradása után Tardy Lajos az első, aki Huszti-ről alaposabb méltatással szolgál. Huszti-t a Körös megyei Raszinyáról hurcolták a törökök Konstantinápolyba 1532-ben, és változatos kalandok után csak tíz évvel később térhetett vissza Magyarországra. Hol írta, mikor írta művét, milyen filológiai kérdéseket vet fel a kézirat? — ezeket az irodalomtörténeti körülményeket a történész Tardy nem köteles mérlegelni, számára az itinerarium információtérképe a fontos. Mégis nyújt bizonyos fogódzókat, amelyek alapján Huszti György művét joggal tarthatjuk Pécsi Simon elvesztett útirajza korai előzményének. Huszti latin nyelvű munkája egynemű: élményeinek leírása önéletrajzi visszapillantással kezdődik, a pécsi káptalani iskolában szerzett latinus műveltségét tudós hivatkozásokkal igazolja, moralizáló értelmezésekbe bocsátkozik, leírásait elbeszélő kedv és szemléltető erő jellemzi, rendkívül részletesen számol be a szent helyekről (a keleti útleírások hagyományai szerint, feltehetően szentföldleírások ismeretében), legkülönösebb élményét, az egyiptomi piramisok látását és leírását érdekes rajzokkal is szemlélteti. Igaz lehet tehát Tardy feltételezése, hogy munkáját bizonyára tervezte kinyomatni, hisz a régiség irodalmi tudata szerint (Istvánffy, Bod) kéziratosan is számontartott itinerarium volt. Tardy bőségesen idézget Huszti érdekes naplójából (más helyt szemelvényeket is publikált már belőle: Magyar Nemzet, 1967. dec. 23.); tőle, Baranyai Decsi *Hodoeporiconjának* kitűnő fordítójától reméljük a teljes szöveg mielőbbi magyar kiadását.

Érzékletes színekkel festi Tardy Lajos a könyv következő fejezeteiben Verancsics Antal és Zay Ferenc követjárását. Nemcsak a művelődéstörténeti hozadék érdekes (a Verancsics-követség magyar tagjainak fontos szerepe a *Monumentum Ancryanum* felfedezésében és lemásolásában), a szereplők jellemzése is kiváló, már-már novellisztikus: Zay Ferenc, a dunai naszádoshad főkapitánya horgászással tölti szabadidejét, a vérbeli humanista Verancsics ellenben archeológiai és epigráfiai kutatásokba mélyed. E követség útját a himeves belga Busbecq népszerű leírásából s a német származású és németül naplózó felső-magyarországi Dernschwam rajzokkal is illusztrált feljegyzéseiből ismer-

jük. Verancsics, akinek műve leginkább érdekelhetne bennünket, ugyancsak „vezetett naplót utazásáról — de sajnos éppen az ő kézirata, illetve annak számunkra legértékesebb része veszett el, vagy lappang ma is.” (124. Vö. még: 193.)

Tardy Lajos biztató záradékkal rekeszti be 11 éves kismonográfiáját: „A XVII. századtól a keleti diplomáciai kezdeményezések ritkábbakká válnak, ugyanakkor a más célú utazások száma erősen megnövekszik. E jelenség okainak feltárása, a megváltozott jellegű és jelentőségű utazások ismertetése külön tárgyalást igényel.” Az irodalomtörténezs, az utazási irodalom kutatója e remélhetőleg mielőbb elkészülő második kötetnek örvend majd igazán, mert XVII. század eleji diplomata-útinaplóink (Borsos Tamás, Toldalagi Mihály, Nagy Szabó Ferenc és mások munkái) már a műfaj magyar nyelvűségét jövendőlik.

Kovács Sándor Iván

Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte s a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta: Koczány László. Bukarest, 1972. Kriterion. 494 l.

„Borsos Tamás Bethlen Gábor fejedelem követe volt a fényes Török Portán, tanult, bátor ember. Megírta a maga idejébéli dolgozat, de az írása kevés embereknek forog kezekben.” Bod Péternek köszönhetjük ezt az első jellemzést (*Magyar Athénas*, Szeben 1766, 51) a székely főváros várépítő bírájáról, akit maga a nagy fejedelem is „sokat látott, hallott ember”-nek nevez egy levelében.

Hálásak lehetünk a romániai kiadónak, hogy Borsos Tamás múlt századi folyóiratokban szétszórta megjelent hagyatékát összegyűjtötte, s e fontos kordokumentumokat — a diplomata önéletírását, portái és budai követségeinek naplóját, testamentumát, valamint Egyiptomról szóló beszámolóját — modern kiadásban bocsátotta a kutatók és a nagyközönség elé.

A Bethlen Gábor keleti politikájának tanulmányozásához nélkülözhetetlen forrásanyagot nyújtó életműnek most nem a történeti jelentőségére hívjuk fel a figyelmet, hanem azokra a még alig ismertetett értékeire, amelyek a jelenlegi kiadás tárt csak fel.

Klanczay Tibor tanulmánya óta (*A késő-reneszánsz problémái. Sztóicizmus és manierizmus*) közismert az újsztóicizmus népszerűsége a XVII. század első harmadában. Most újabb adat támasztja ezt alá: Borsos Tamás mindmáig észre nem vett sztóicizmusa, amely a kiadvány gondozója, Koczány László

szerint Alexandriai Philon hatására bontakozott ki. Ha elfogadjuk ezt a feltételezést (NyITudK 1969/1, 66–78.), akkor a sztóicizmus már értékelt közvetítői, Cato és Epiktétosz mellé oda kell állítanunk az i. sz. I. században tevékenykedő hellén-zsidó filozófust is.

Borsos világnézetében a késő reneszánsz ideológiájának hatása a szombatos vallással, s annak vezetőjével, Péchy Simonnal való kapcsolata révén mélyül el, amit legjellemzőbben a kancellárhoz 1619. II. 17-én „forgó nyughatatlanságban” írott — Lipsius ismeretét is valószínűsítő — levele példáz. Ebben Borsos a polgár öntudatával, bölcs tanácsokat adva oktat az uralkodás művészetére. Célja: „a régi békeség megtartása”, továbbá „a keresztényiségnek concordiája és constantiája”. Borsos Tamás sztóicizmusa érdekes árnyalatokkal gazdagítja eddigi ismereteinket a korabeli erdélyi állam- és erkölcsfilozófiáról.

Jóllehet Bod Péter ítélete világosan mutatja, hogy kibontakozó irodalomtörténetírásunk sajátjának tekintette a marosvásárhelyi főbíró munkáit, az utókor mégis inkább a történetírás körébe utalta azokat. Még ha a Borsos sirját felfedező Orbán Balázs túloz is, amikor „nemzeti irodalmunk kiváló terméke”-nek nevezi a második portái naplót, kétségtelen, hogy számos — hol ösztönösen, hol tudatosan alkalmazott — eredeti stílus és nyelvi eszközre figyelhetünk fel e jórészt hivatalos iratokban. Ezek alapot adnak arra, hogy Borsos — Kemény Zsigmond, Móricz, illetve a kései szobrász-utód, Borsos Miklós által is ismert — munkásságát az erdélyi memoáriróadalomhoz tartozónak tekintsük.

„Nagyságod előz segítséggel is volt nekem ennyi számtalan labirintusimba és melankóliámba” — olvassuk 1619. V. 6-i levelében. A labirintus, a hányódó hajó, s a manierizmus egyéb kedvelt metaforái sűrűn bukkannak fel nála. Borsos kapcsolatban állhatott a legutóbb Bán Imre által felvázolt erdélyi manierista körrel (ItK 1970/4. 453.) sőt valószínűnek tartom, hogy Rimay Jánossal is! „Rimai uram felől itt jó emlékezetben vannak” — írja 1619. X. 19-i levelében a költőről, aki néhány hónappal az ő hazatérése után Bethlen követeként ismét Konstantinápolyban időzött. Az autodidakta Borsos műveltsége persze elmarad a Rimay-típusú tudós kortársakétól, s a néhány manierista elem megléte nem elegendő ahhoz, hogy manieristának tekintsük, bár a további kutatások szolgálhatnak még új adatokkal ebben a vonatkozásban.

A naplóíró átdolgozta írásait; s e stilisztikai tudatosság jele lehet az is, hogy a fejedelemhez küldött hivatalos iratokban hemzsegek a latin szavak — nyilván műveltségének fitogtatása céljából —, ám a memoria-

lékban, magánfeljegyzésekben nyoma sincs e tudálékosságnak. Így például egyetlen latinizmust sem találunk az 1619. VIII. 5-én kelt — több szempontból is figyelemre méltó — sorokban, ahol kitűnő megelevenítő erővel meséli el kellemetlen kalandját, a részeg török elől való megfutamodást. Humora, önmíriája is megcsillan ebben a tragikomikus jelenetben: „Szégyenletünkbe egynehány napig csak arra az útra sem jártunk, maga az volt volna igaz útunk az pasa Kapujára”.

Stílusa sokszor szinte drámai, így például a tengeri utazás leírásakor. Ezt a drámaiságot fokozzák a gyakran alkalmazott párbeszéddek (Kamuti Farkassal, a szultán nevelőjével stb.). A lelki folyamatok feltárásában, s szubjektivitásában is megnyilvánul az írói érzék. Nyelve alapvetően az élő beszédet tükrözi. Az ismertebb székely tájszavak mellett — mint *mony*, *piricskol*, *tinó-binó*, *csaté-paté*, *fántom-fánt* — olyan archaikus alakokkal is él, amilyeneket Kriza, vagy Színyei tájszótára már nem ismer: *fokat*, *abbali*. Sőt önálló szóalkotásokat is feltételezhetünk: *csirriplet*, *ontol-fontol*. Mondatait gyakran színezik a Baranyai Decsi János-féle Adagiorumból vett közmondások, de még sűrűbben az élő nyelv szólás-mondásai: *dobja fokattal marada*, *ellépett a galambok árával*, *kegyelmes tolvajnak nyárs a seggibe* stb.

A kiadványt gazdag illusztrációs anyag, részletes bibliográfia, jól használható szójegyzék és időrendi táblázat egészíti ki. Ugyanakkor kifogásolható, hogy a Borsosnál előforduló tulajdonnevek mutatója — talán helytelenül értelmezett takarékosági okokból — viszonylag sok személy- és helynevet mellőz, s mivel ráadásul az oldalszámokra sincs utalás, alig tekinthető névmutatónak. A jegyzetapparátus fogyatékoságai csökkentik a kötet tudományos értékét, s megnehezítik a korszak iránt érdeklődő kutató munkáját. Az sincs megokolva, miért maradt ki néhány fontos — a Borsos-portrét teljesebbé tevő — levél. Ezek a következők: a kortárs Nagy Szabó Ferenc krónikájában megőrzött dokumentum Borsos szabadságáról, 1595-ből (közli Mikó Imre: *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. Kolozsvár 1855.), a Mindszenthai Benedek udvarhelyszéki főkapitányhoz írott Magánlevél 1610-ből (Barts Gyula: *Borsos Tamás élete és történelmi szereplése*, Kolozsvár 1912.), végül diplomáciai tevékenységét illusztráló levelei Roe angol diplomatához 1627-ből (közli: Gál István; Korunk 1969/6.).

Érdeklődéssel és szeretettel várjuk a sorozat jelzett kötetének megjelenését, amelyek feltehetően újabb értékekkel gyarapítják majd ismereteinket az oly gazdag erdélyi memoárirodalomról.

Balázs Ádám

Hopp Lajos: A lengyel–magyar hagyományok újjászülése. Bp. 1972. Akadémiai K. 166 1. 8 t. (Modern Filológiai Füzetek, 14.)

Jelentős mérföldkőhöz érkezett a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása 1969-ben, amikor a két kultúra érintkezéseiről, hasonló és eltérő vonásairól mintegy negyven éves tanulmánygyűjtemény látott napvilágot a két ország kutatóinak közös munkájaként. A kapcsolattörténeti vizsgálódások legfontosabb eredményeiről számot adó kötet tanulmányai főként két korszak — a reneszánsz és a barokk, illetőleg a XIX. század — érintkezései köré sűrűsödnek. Az ilyen vállalkozások esetében a megvalósulás egyben kirajzolja a föltárára váró fehér foltokat is, tudatosítja a hiányokat. Hopp Lajos könyve a Rákóczi-kori lengyel–magyar kapcsolatokról éppen ilyen fehér foltot tüntet el, számottevő eredmény a kapcsolattörténet folyamatossága szempontjából. Arra vállalkozik művében a szerző, hogy tüzetesen megvizsgálja a barátság hagyományának alakulását a XVII. század végén és a XVIII. század elején. Azokat az „átvezető szálakat” keresi, amelyek közvetítik és egyben a körülményeknek megfelelően módosítják a korábbi századok örökségét. Kapcsolataink igen lényeges láncszemére derül így fény, a XVIII. század elejének hagyománya lesz alapja a felvilágosodás és a romantika korában újjáéledő, a politikai tájékozódásban oly fontos szerepet játszó lengyel–magyar barátságnak.

Rákóczi és Bercecsényi „lengyelországi meneküléseinek” tényéből, a szabadságharc gazdag lengyel kapcsolataiból joggal következtethetnénk, hogy tudományos földolgozások egész sora foglalkozott a kor lengyel–magyar érintkezéseivel. Nem olyan számottevő azonban az anyag, ahogy gondolnánk. Születtek egyes részjelenségeket föltáró munkák, elmaradt azonban a rendszerező áttekintés, a kapcsolatok tartalmának mélyreható elemzése; így Hopp Lajosé a szintetikus összefoglalás elvégzésének érdeme. Nehezítette munkáját, hogy igen sokrétű anyaggal kellett dolgoznia, hiszen a Rákóczi-szabadságharc lengyel vonatkozású irodalmi érdekű írásai különböző időpontokban és helyeken több nyelven láttak napvilágot.

A bemutatott emlékiratok, politikai levelezés, politikai programok, követek naplójegyzetei alapján arról a folyamatról kapunk képet, amelynek során a lengyel–magyar barátság feudális-nemesi hagyományai új tartalmakkal telítődnek. A korábbi századokban a hasonló társadalmi-gazdasági fejlődés, a középkori dinasztikus kapcsolatok, majd a török elleni közös védekezés feladatából kovácsolt „kereszténység védőbástyája” ideológia jelentette a barátság alapját. Könyvének első fejezetében Hopp Lajos a

mindenkori „lengyel orientáció” társadalmi bázisát vizsgálja, a „jósomszedságra” és a közös múltra hivatkozó nemesi frazeológia kialakulását. Sehol nem téveszti szem elől a barátság hangoztatása mögött meghúzódó hatalmi, politikai érdekeket.

A XVII. és XVIII. század fordulóján a nemzeti függetlenség elnyerésére irányuló törekvések a közös hagyományok új szempontú fölhasználását teszik szükségessé. A kuruc szabadságharc előkészítése és megindítása idején Rákócziak külföldi szövetségeket és közvetítőket kellett keresnie. Diplomáciai tevékenysége arra irányult, hogy meggyőzze a lengyel uralkodót és vezető köröket a függetlenségi harc jogosságáról és Lengyelország érdekességéről a szabadságharc győzelmében. „Szaniszló király biztos és békés uralkodásához szükséges, hogy Magyarország elszakadjon az ausztriai háztól és a két nemzet szövetkezzék egymással.” — idézi Hopp Lajos Rákócziak Ráday Pál, a fejedelmi kancellária vezetője számára adott követi utasítását. (75.)

A tanulmány második fejezetében tekinti át a szerző a kapcsolatokat „gyökereit” a vizsgált időszakban, a szabadságharc vezetőinek közvetlen politikai érdekességét a hagyományok újrafogalmazásában, személyes kapcsolataikat lengyel főrangúakkal, a szövetkezés új ideológiájának kialakulását. A harmadik fejezet a kéziratok irodalmat veszi számba, emlékiratok, diplomaták naplójának, a követjárások leírásának konkrét anyagában mutatja be Hopp Lajos a lengyel—magyar kapcsolatok tartalmi és jellegbeli változásait.

Üttörő vállalkozást üdvözölhetünk A lengyel—magyar hagyományok újjászületése című kötetben, a Rákóczi-kor kapcsolattörténeti irodalmának áttekintése és mélyreható elemzése sok tanulsággal szolgálhat a kelet-európai népek történetét és irodalmát kutatók számára. A lengyel—magyar kapcsolatokat Hopp Lajos nem valamiféle örök időktől fogva meglevő kölcsönös rokonszenvből eredeztetve vizsgálja, hanem a társadalmi-gazdasági viszonyokat elemelve módszeres alapossgal mutatja be a két ország, illetőleg nemesi-földesúri vezető rétegük viszonyát egymáshoz. A vizsgálati módszer, az elemzés mélysége és igényessége követendő példa lehet későbbi korok lengyel—magyar kapcsolatainak kutatásában is.

Kiss Gy. Csaba

Mészáros István: Népoktatásunk 1553—1777 között. Bp. 1972. Tankönyvkiadó V. 251 1. 24 t. (Pedagógiai Közlemények. Az ELTE Neveléstudományi Tanszékének Kiadványai. 14.)

A magyar alsófokú oktatás történetének megírását nemcsak neveléstörténet-kutatási szempont indokolja, hanem más tudományágak — így főként az irodalom- és művelődéstörténet — is megkívánják a téma feldolgozását. Irodalmunk fejlődésének egyik legfontosabb tényezőjét, az olvasóközönség kialakulását jelentős mértékben befolyásolta népoktatásunk színvonala, ezért a hazai, ún. kisiskolák s a bennük alkalmazott oktatási módszerek fejlődését irodalomtörténeti szempontból is figyelemmel kell kísérnünk.

Mészáros István munkája az első, ma is ismert, nyomtatott magyar abcéskönyv megjelenési évétől (1553) a Ratio Educationisnak, „az első átfogó országos tanügyi rendelkezésnek” kiadásáig (1777) kíséri végig népoktatásunk fejlődését, s ennek a mintegy két évszázadnak az oktató-nevelő munkájáról, iskoláinak, tananyagának, tanulóinak és oktatóinak helyzetéről kíván képet adni.

Népoktatáson Mészáros István azt az iskolaszerű oktatási-nevelési formát érti, „amelyben a társadalom alsóbb rétegeibe tartozó gyermekek és ifjak — különféle okok alapján létrejött, egyre gyarapodó létszámú — csoportjai is részt vettek” (13.) Csak helyeselni tudjuk az „iskolaszerű” kifejezést, hisz — mint arra a szerző is utal — a folklórban jelentkező műveltség átadása is tudatos, jellege azonban alapvetően különbözik az iskolában szerzett tudástól, ezért a kettő feltétlen elválasztandó.

Az első fejezetben az általános kérdések és fogalmak értelmezése található, a másodikban a kisiskolák kialakulásának időszakát (1553—1611) ismerteti a szerző a nagyszombati zsinat népoktatási határozatainak megszületéséig, a harmadikban pedig a kisiskolai hálózat kiterjedési folyamatának (1611—1777) elemzésére kerül sor. Az 1634-ben Pázmány Péter által elrendelt canonica visitatio jegyzőkönyvi adatai alapján részletes képet kapunk a kor iskolaügyéről; a szerző a pozsonyi esperesi kerületre vonatkozó anyag bemutatásával rajzolja meg a XVII. századi magyarországi népoktatás helyzetét, majd később az Esztergom vármegye területén végzett látogatások jegyzőkönyveiből vett, ún. „reprezentatív mintavétel”-lel a XVIII. századi viszonyokat. Értékes megállapításai közül kiemeljük azt az irodalmunk számára is jelentős tény, hogy alsófokú iskoláinkban az anyanyelvnek nagyobb szerep jutott, mint azt néhány korábbi tanulmány véli (132—133.). Ugyancsak a szerző érdeme a Comenius *Tirocinium*ában papírra vetett

tanítási módszertani útmutatások elemzése, valamint az 1777-ig Magyarországon használt ábécéskönyvek címeinek összegyűjtése, azok típusokba rendezése és értékelése.

Mészáros István adatainak kisebb része önálló levéltári kutatómunkából származik, nagyobbik része azonban az eddig nyomtatásban megjelent iskolatörténeti és helytörténeti munkákból való. Ez utóbbiakat csoportosítva, egymással összevetve alakítja ki a falusi és városi kisiskolákról nézeteit. Az átvizsgált anyag mennyisége jelentős, s a levont következtetések reális képet adnak a jelzett évszázadok oktatási színvonaláról.

Kár, hogy több esetben kisebb filológiai pontatlanságok akadályozzák az egyébként gazdag bibliográfia használhatóságát. Egyes cikkekre, tanulmányokra a szerző mint önálló művekre utal, holott ezek különböző évkönyvekben, tanulmánykötetekben jelentek meg. Így pl. a 94. sz. jegyzetben idézett Bakos József műve az *Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* II. kötetében (1956) található, a 149. sz. jegyzetben említett Kassuba Domokos tanulmánya pedig *A magyarországi ciszterciá Rend milleniumi Emlékkönyvében* (1896. szerk. Békefi Remig).

Másik megjegyzésünk tartalmi jellegű: több esetben hiányolhatjuk ugyanis a legjobb szakirodalomra való hivatkozást. Az említett Kassuba-tanulmánynál (1896!) jóval részletesebb, a szerző szempontjaiból használhatóbb lett volna az egri gimnázium történetéről Nagy Béni munkája (*Az egri főgimnázium története*), az intézet 1913/14. évi évkönyvében. Apácai Csere Jánosnak a falusi iskolákról vallott nézeteit másfél lapon ismerteti Mészáros István. Úgy véljük, az itt leírt közismert tények, általánosságban mozgó megállapítások helyett érdemes lett volna legalább utalni Bán Imre Apácai-monográfiájának idevágó fejezetére. Közismert, hogy a *Magyar-Enciklopédia* XXXI. fejezete épp az anyanyelvű népiskola rendjét és tananyagát részletezi, s erről Bán Imre ad modern értékelést monográfiájának 508–521. lapján, az *Apácai pedagógiai nézetei* c. fejezetben.

Mészáros István a rendelkezésre álló terjedelmekkel nem mindig bánik gazdaságosan. Mig egyfelől a közölt táblázatok áttekinthetővé teszik mondanivalóját és sikeresen fogják össze a közölt tényanyagot, addig másfelől az elöttük vagy utánuk álló magyarázatok néhol csak ismétlik, nem pedig elemzik a bemutatott adatokat. A 117. oldalon közölt táblázat adatait pl. főlegesen előtte részletesen elmondani, ez csak a terjedelmet növeli, és semmivel sem gyarapítja tudásunkat a szóban forgó tárgyról. Az egyébként sok ötlettel szerkesztett táblázatok szerepe éppen az lenne, hogy tömörebbé tegye a mondandót, s ez a könyv több helyén sikerül is.

A kötet végén közölt képmellékletek kiválasztása sikeres, kiválóan szemléltetik korai ábécéskönyveink fejlődését. Hiányát érezzük viszont egy betűrendes névmutatónak, hisz ezzel a tanulmány sokkal könnyebben kezelhetővé válna, s nem kellene tanácstalanul lapozgatnia a Comenius, Apácai vagy mások neveire és pedagógiai nézeteire kíváncsi olvasónak.

Mészáros István könyve — jelzett hiányosságai ellenére — feladatát megoldja, s ha nem is mindig kellő mélységű, de alapjában véve reális képet ad az 1533–1777 közötti századok magyarországi alapfokú iskoláiról, s ezzel megteremtí a lehetőségét egy esetleges későbbi, egyre gazdagodó tartalmú iskolatörténeti szintézis megírásának.

Bütskey István

Eötvös József kiadatlan írásai (1846 május—1848 február) Összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Bp. 1971. Petőfi Irodalmi Múzeum — Népművelési Propaganda Iroda. 168 l. (Irodalmi Múzeum)

A kötet Eötvös József harminchat cikkét tartalmazza; valamennyi a Pesti Hírlap hasábjain jelent meg. Közülük tizenhárom sokáig ismeretlen volt. Fenyő István bukkant a nyomukra, s felfedezéséről a Magyar Tudomány 1967. évi 9. számában közétett tanulmányában (*Eötvös József a magyar jobbagység nyomoráról*) számolt be először. Lényegében ez a közlemény volt az első lépés e könyv létrejöttében, s ez lett a bevezető tanulmánya is, némileg módosítva, és kiegészítve néhány újonnan feltárt adalékkal.

Fenyő István finom filológiai elemzéssel bizonyítja be, hogy az említett tizenhárom cikknek Eötvös a szerzője. Abból indult ki, hogy ezek az 1846. május—1847. február között publikált írások éppúgy három esillaggal vannak jelölve, mint a nem sokkal ezután írt *Teendők* és *Városi ügy* című cikksorozatok. Bizonyítékként szolgáltak számára a jellegzetes stílusjegyek és a jellemző, Eötvös-nél gyakran előforduló motívumok is. Mindezeknél fontosabb, döntő érveket hozza fel, hogy a szóban forgó cikkek tartalmilag zorosan kapcsolódnak az Eötvös-életmű egészéhez, annak szerves részét alkotják. Meglepő egyezések találhatók például a *Népoktatás* című háromrészes cikk és a hasonló tárgyú 1848-as törvényjavaslat gondolatai között. A *nyomor és óvszerei* című, öt folytatásban közölt tanulmány pedig mintegy summázva foglalja magában a szerző máshol is kifejtett véleményét a jobbagykérdésről, a pauperiz-

musról és általában a gazdasági problémákról. Ez a sorozat tematikailag szinte előzménye a *Teendők*nek, amely elsősorban a politikai-kormányzati feladatokkal foglalkozott.

Fenyő gondolatmenete világos, következtetései pontosak, érvei meggyőzőek. Egyik megállapításával mégsem lehet egyetérteni. Ebben arról van szó, hogy a *Magyarország 1514-ben* írása közben — 1846. 1847. január — Eötvös nem publikált a Pesti Hírlapban. Saját nevén valóban nem, de álnéven igen: ez a kötet hét 1846-ban írt cikket hoz; ezenkívül nyolc Agricola-levél jelent meg ez évben. Azaz Eötvös a regényírás idején is rendszeresen dolgozott az újságba, természetesen nem olyan intenzitással, mint korábban.

Tizenhárom cikkel gazdagodott tehát az eddig ismert Eötvös-életmű. Úgy tűnik, ezek az írások nem módosítják lényegesen a szerzőjükről már korábban kialakult képet, de sok részletét pontosítják, színesítik; megerősítenek dolgokat, bizonyítanak egyes sejtéseket. Két cikksorozat emelhető ki ebből a szempontból. Az egyik *A nyomor és óvszerei*, amelynek értékeire Fenyő István bevezető tanulmánya is felhívja a figyelmet; alapvető gondolatait részletesen elemzi. Őt ismétljük: Eötvös elsőként vállalkozott a reformkorban az egész magyar parasztság helyzetének áttekintésére; elsőként mutatott rá, hogy a földművelő lakosság többsége agrárproletárrá vált; statisztikai adatokkal bizonyította, hogy a jobbágság nyomorának igazi oka a túlhaladott úrbéri viszonyokban keresendő.

Teljesen az újdonság erejével hat a *Népoktatásról* szóló cikksorozat. Hosszú ideig előzmény nélkülinek tűnt az a népnevelési program, amellyel Eötvös 1848-ban fellépett. Első miniszterségének monográfusa, Hajdú János is azt állította, hogy Eötvös a forradalom előtt nem foglalkozott behatóan művelődéspolitikai kérdésekkel. A cikksorozatból viszont kiderül, hogy már 1846-ban kimunkálta a program főbb pontjait: a népnevelés és a politikai jogok szoros összefüggése, a közös iskola, a vallásoktatás elkülönítése stb. Kiderül az is, hogy már ekkor átfogó ismeretei voltak a hazai népoktatás helyzetéről.

Eötvös többi cikke szintén hozzásegít az 1840-es évek politikai történetének mélyebb, sokoldalúbb megismeréséhez. Fenyő István adatgazdag jegyzetei lehetővé teszik, hogy nemcsak a kutatók, hanem a témában kevésbé jártas olvasók is használhassák a kötetet.

Eötvös kiadatlan — azaz most már kiadott — írásait olvasva, önkéntelenül megfogalmazódik egy újabb kívánság, javaslat: jó lenne összegyűjteni és kiadni abszolútizmuskori és kiegyezés utáni publicisztikájának (Pesti Napló, Pester Lloyd, Néptanítók Lapja stb.) szétszórt darabjait is.

Bényei Miklós

Babits Mihály: Halálfiái. Sajtó alá rendezte: Belia György. Az utószót írta: Pók Lajos. Bp. 1972. Szépirodalmi K. 755 l. 4 t. (Magyar Elbeszélők)

Általános tapasztalat, hogy sajnálatosan ritkán szánjuk rá magunkat az egyszer már megismert művek újraolvasására, pedig régi igazság, hogy azokra a könyvekre, amelyeket nem érdemes többször is elolvasni, voltaképpen egyszer is kár vesztegetni az időnket. Mentségünk persze akad rengeteg. Mindenekelőtt az, hogy a könyvek száma végtelen, az olvasásra fordítható időnk viszont nagyon is korlátozott. Így aztán sokszor nagy művekről is csupán több évtizedes olvasmányélmények foszladozó emlékeit őrizgetjük magunkban, s az idő megszépítő vagy éppen előítéletekkel terhelt távolából nemegyszer véglegesen is hamis nézetek gyökeresedhetnek meg bennünk írókról és művekről.

Mindennek a végiggondolását Babits Mihály *Halálfiái* c. regényének újraolvasása teszi most időszzerűvé számomra. Jó huszonöt évvel ezelőtt ugyanis a véletlen szeszélye előbb adta kezembe Szabó Dezső *Filozopter az irodalomban* c. gyilkos pamfletjét, mint magát a kigúnyolt regényt, s bár akkor is éreztem, hogy Szabó Dezsőnek nincs mindenben igaza, mégsem tudtam magam egészen kivonni szuggesztív hatásának bűvköréből. Ez a bűvös kör később teljesen feloldódott, de valami viszolygásféle a *Halálfiával* kapcsolatban sokáig megmaradt bennem. Ezért jelentett most számomra különös szellemi izgalmat a regény újraolvasása, s az a „kései szembenézés a Halálfiával”, amelyre Pók Lajos kísérő tanulmánya invitál.

A *Halálfiainak* kiterjedt, de meglehetősen ellentmondásos irodalma van. Nemcsak a kortársak fogadták nagyon különböző módon, az utókor sem egységes a mű értékeinek megítélésében. Már csak ezért is indokolt ez a „kései szembenézés”. Pók Lajos nem vállalkozik közvetlen polémiára a regény korábbi kritikusaival, legtöbbször csak általánosságban utal az ellentétes véleményekre, valójában mégis ezekkel vitázva alakítja ki a maga koncepcióját. Szembetűnően a mű társadalomkritikai fogantatása és szándéka foglalkoztatja leginkább, s valóban ebben a vonatkozásban hozza a tanulmány a legtöbb újat. „Meglépő módon hiányzik a regényről írott kritikákból és irodalomtörténeti elemzések-ből azoknak a történeti és egyéni körülményeknek a mérlegelése, amelyek között a mű eszméje és a már említett első rész szövege megszületett” — írja mindjárt az elején, s a továbbiakban láthatólag ezt a hiányt kívánja pótolni a legnagyobb igyekezettel.

A regény meglehetősen hosszú ideig készült. A teljes mű csak 1927-ben jelent meg, de közel felét már 1921-ben közölte folytatá-

sokban a Pesti Napló. S az utósó írója számára éppen az a legizgatóbb feladat, hogy — mint maga mondja — az 1920 körüli viszonyokban megtalálja azokat az egy irányba ható elemeket, amelyek „a visszatekintés könnyörtelenségét”, „a történelmi távlat kivárást mellőző gyorsaságot” magyarázzák, s amelyek éppen akkor „megteremtik a találkozást a nemrég halott Ady társadalomkritikájával”.

Irodalomtörténetírásunk eddig inkább a különbségeket vette észre és hangsúlyozta Ady és Babits magatartásában, érdeklődésében, Pók Lajos most „a két költő társadalomkritikájának hevét és tendenciáját” találja rokonnak. Sőt, még tovább is megy: „A forradalmaktól magát éppen látványosan elkülönítő Babits visszatekintő szeme a regényben ugyanúgy látja a korlátolt, ázsiai urak háború előtti Magyarországot, mint a forradalmár Ady”. Másutt „Ady-erejű látomás”-nak nevezi a regényt, amelyben „egy évtizedig tartó egyéni és társadalmi lelkiismeretvizsgálat tapasztalatai, szenvedélyei összegeződnek”. Megállapítása szerint lényegében az 1912-es nagy munkástüntetésekre visszhangzó verssel, a *Május huszonhárom Rákospalotán* c. költeménnyel és az ugyan-csak akkoriban megjelent *Homme de lettres vallomása* c. írásával kezdődött Babits elfordulása az artisztikus szépségekre menekülő irodalomtól, s tájékozódása egy cselekvő művészi magatartás irányába. Innen vezetett az út a nagy háborúellenes verseken keresztül a *Halálfiái* társadalomszemléletéig. Pók Lajos szerint Babits „Adyval szinte egy hőtökön” gyűlölte a régi Magyarországot, s a *Halálfiáiban* ezzel a szigorúsággal kívánt szembe nézni hazája, osztálya közelmúltjával, s a maga ifjúságával.

Természetesen a mű társadalomkritikai vonatkozásainak minden eddiginel részletesebb feltárásán túl is sok új színnel gazdagítja Pók Lajos a *Halálfiáiról* kialakult eddigi ismereteinket. Több ponton is jogosan korrigálja a Babits-irodalom tévedéseit, s utasítja vissza a nyilvánvaló személyes elfogultságból táplálkozó vádakot. Kár, hogy e jószándékú igyekezetében helyenként túllő a célon, már-már apológiába csap át, s ott is védi Babitsot, illetőleg a regényt, ahol az nyilvánvalóan védhetetlen, vagy ahol nem is szorul védelemre. A többször idézett Ady—Babits párhuzamot is túlhangsúlyozza, társadalomkritikájuk rokonságának arányait felnagyítja, s épp ezáltal csökkenti az összevetés hitelességét.

A mű újraolvasása végképpen szertefoszlatta bennem az egykori előítéleteket, s kétségtelemre tette számomra, hogy a *Halálfiái* valóban kitűnő regény, de amikor Pók Lajos „a magyar próza egyik csúcspontjának”, vagy „a magyar regény története egyik leg-

nagyobb teljesítményének” nevezi, azzal már nagyon nehéz lenne egyetérteni. De ha részletkérdésekben vitathatónak tartjuk is a kísérőtanulmány szerzőjének koncepcióját, ez a „kései szembenézés” is föltétlenül hozzájárulhat a *Halálfiái* valóságos értékeinek, Babits prózáiról művészetének realisabb megítéléséhez.

Katona Béla

Sbarcea, George: Befejezetlen emlékirat magyar írókról és művészekről. Az utósózt írta: Bodor Pál. Bukarest, 1971. Kriterion K. 141 l.

Egy igen rokonszenves hangú, fontos tartalmat-émlékezőket magába záró könyv Sbarcea *Befejezetlen emlékirata*.

Miután a szerző neve allig ismert nálunk, érdemes bemutatnunk őt saját szavaival is: „Nagy szellemek árnyékában az apró ember is krónikássá buzdul. Körülbelül ez történt velem is a Bartók Béláról, Móricz Zsigmondról, Karinthy Frigyesről, Móra Ferencről, Kosztolányi Dezsőről és még jó néhány íróról és művészeiről szóló, magyarul írt visszaemlékezéseim során. Lapszerkesztői, fordítói és zeneírói tevékenységem kapcsán egy évtizeden át szorgalmaztam velük az ismeretséget. Szakmabeli, sokszor az időszerű újságírás szükségletét szolgáló találkozásainknak talán gyermekkori élményem volt az elindítója. Benyomásaimat, beszélgetéseinket tollhegyre szedtem, és egy-kettőt közöltem is a két háború közötti román sajtóban, felpuhítva olvasóim közönyét a részükre még idegen magyar irodalommal és művészettel szemben. Írásaim legtöbbször azonban a halogató taktikával élő polgári lapok papirkosarában leltek meg nem érdemelt halálát.”

A kötet első darabja Ady házuknál tett látogatására emlékezik (*Egyköltővan nálunk*); Salamon Ernőtt idézi a következő írás (*Pisztránghalászat*); az Író a könyvüzletben hőse Hunyady Sándor; Móra Ferencre emlékezik a *Dióbél királyfi*ban; az *Egy irodalmi barátság történetében* Dsida Jenő, a nagy erdélyi mives költő törekeny alakját idézi: Faximilében közli is Dsidának, a barátságukat a maga részéről is nagyra értékelő négy sorát.

Bartók 1933-as kolozsvári koncertjét *Felnőtté avató találkozások*ként tartja számon. „Elválásunk előtt Bartók emlékkönyvem egyik üres lapjára az 1. sz. román tánc bevezető taktusait írta. Az autogram fénymásolatát és a nyomdára csinosított beszélgetést másnap átadtam a helyi lapnak, ahol mint kezdő zenekritikus működtem, de a szerkesztőség »időszerűtlennek« nyilvánította Bartók kijelentéseit, s így sem az interjú, sem a hang-

versenybeszámoló nem látott soha napvilágot.

Ennek ellenére, zeneírói pályámnak felnőtté avató első eseménye ez a Bartók Bélával való találkozásom volt."

S hogy az emlékezésnek milyen becses tárnáit aknázhatja ki az irodalomtörténész olvasó, arra elég csak név szerint említeni a memoárkötet további néhány szereplőjét: Kosztolányi, Móricz, Babits, Karinthy.

Már Babitsnak feltűnt, hogy szerzőnk milyen szépen beszél magyarul: valóban olyan szépen ír magyarul, román létére, hogy magyarok is megirigyelhetik.

A szerző írói léte eleven cáfolata minden sovinizmusnak. A magyar irodalomtörténész kutatók hálásak lehetnek neki, hogy becses emlékmorzsáit ilyen vonzó formában örököltette meg.

Varga József

Krammer Jenő: Ödön v. Horváth. Bp. 1971. Akadémiai K. 166. 1 (Modern Filológiai Füzetek 13.)

1971-ben mutatta be a Vigszínház Ödön von Horváth különös hangvételű, lírából, nosztalgiaiból, gyűlölködő szatírából szövött színművét, a *Mesél a bécsi erdőt*. Miként a darab parádés bukása, a rendezői és a nézőtéri értetlenség is mutatja — Ödön von Horváth drámái sem korábban, sem azóta nem találak visszhangra a hazai közönségnél.

Krammer Jenő kismonográfiája (amely a szerzőnek 1969-ben német nyelven megjelent Horváth-monográfiáján alapszik) az irodalomtörténetírás síkján vállalkozik arra, hogy megismertesse és megszerettesse Ödön von Horváthot a magyar közönséggel. Nem könnyű vállalkozás, hiszen elsősorban „a pusztába kiáltott szó” veszélye fenyegeti a szerzőt. Horváth műveinek még kis része sem jelent meg magyar fordításban, eltekintve a fenti színműtől és néhány próza-részlettől. Krammer Jenő ezt a mű és közönsége közötti szakadékot nagyon egyszerű módszertani megoldással hidalja át. Elmeséli a művek cselekményét. S bár a megoldást irodalomtörténeti művekben nem tartjuk helyénvalónak, itt, ebben az esetben teljessen indokolt. Jogos azért is, mert a szerző a művek cselekményének ismertetése során nem marad meg a felszíni jelenségeknél, hanem ennél továbblépve általános következtetésekre, az életmű egészét érintő megállapításokra jut, mint például a *Kasimír und Karoline* c. „unheimliches Volksstück” elemzésekor.

A kismonográfiára egyébként is a módszer és a koncepció kiemelt fontossága jellemző. Krammer Jenő a „hagyományos” módszerrel dolgozik: életrajz — az életrajzba ágyazott

művek —, az életmű korszakolása, melyhez háttérként Európa 1900-tól 1937-ig terjedő történelmi korszakát vázolja fel. Módszerével célját el is éri: akik érdekel Ödön von Horváth élete és munkássága, megtudja mindazt ebből a könyvből, amire szüksége van. Ez nem utolsó sorban annak a biztos és alapos filológiai megalapozottságnak köszönhető, amelyre a szerző épít. Ez az alaposág ezenkívül személyes érdekkeltséggel, a tárgy iránti szeretettel párosul.

Mindössze két vonatkozásban marad talán némi hiányérzete az olvasónak. Az egyik Ödön von Horváth személyiségének és munkásságának értékelése, irodalomtörténeti helyének kijelölése. Bár a szerző többször utal Horváth származásából, életútjából adódó különös helyzetére, nem értett volna talán jobban hangsúlyoznia azt, hogy Horváth életműve jellegzetesen közép-európai képződmény, annak a társadalomnak a talaján jött létre, amely még magán viselte a Monarchia bélyegét, de amelyben már kezdett kibontakozni a fasizmus. Horváth anynyiban is érdekes jelensége e korszak irodalmának, hogy művei bizonyos vonatkozásaikban megkésették — másrészt viszont már az eljövendő korszak tragédiáját érzékeltetik. Jó néhány darabja stílusában, hangulatteremtésében, atmoszférájában — még a későbbiek is — a századforduló szecessziós, álmodozó, mesének és valóságának furcsa keverékét létrehozó világot teremti meg. Ugyanakkor színműveinek tartalmi-eszmei rétegében mindig a létező valóság, a kiábrándító jelen és a fenyegető jövő van jelen. E kettősség is egyik oka talán, hogy Horváth egyéni hangú drámairól, de nem tartozik a XX. század legnagyobbjai közé. Amit ő elmond, mások (pl. Brecht tartalmában — Becket filozófiájában és formájában) markánsabban, eredetibben tudták elmondani. Másodszori hiányérzetünk ehhez a problémakörhöz kapcsolódik: Horváth színműveinek mélyebb elemzésével rá lehetett volna mutatni arra, hogy mennyiben jelent kezdetet és mennyiben befejezést (gondolok itt a Volksstück hagyományainak — bár parodisztikus-ironikus-keserű — felújítására) az európai drámairodalomban, s arra, hogy értetlen fogadtatása Magyarországon sem véletlen. Horváth — bármennyire is vannak életének magyar vonatkozásai — kultúrájánál, életmódjánál fogva elsősorban az osztrák-német kultúrák örök produktuma. Legtöbb művének témája az osztrák-német kispolgárság, annak bírálata, vágyai, álmjai, kiáltalansága. Az 1920–30-as években, bár voltak egyező vonásai, nagyon más volt már a magyar és az osztrák kispolgárság dilemmája. Horváthnak nem mindig sikerült ezt a dilemmát általánosan, egzaktul, mindenkit érintően megfogalmaznia. Jelentőségét ezért leginkább

egyik méltatójával egyetértésben úgy fogalmaznánk meg, hogy Horváth volt Közép-Európában azok egyike, akik a fasizmus kifejlődését még kezdeti stádiumában felismerték, és ezt a művészet eszközeivel konstatálták.

Kajtár Mária

Réz Pál: Szomory Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 296 l.

Kevés magyar író van, akinek munkássága körül oly heves kritikai csatározások zajlottak volna le, mint Szomory Dezső életműve körül. Kosztolányiban Szomory „minden írása a nagyság varázsát és szédületét keltette fel”, Horváth János viszont ingerülten utasította el Szomory „nyelvbeli jöttmentességét”, „sültidegen mondatszerkesztését”, amely — Horváth szerint — „felforrálja a vért és ostorért kiált”. Hatvány Lajos „csodálni valóan következetesnek, bővíletesnek, művészinak”, sőt „az egész világirodalomban páratlanul egyedülállóan” nevezte Szomory oeuver-jét, Kodolányi János ellenben „a magyar nyelv szelleme s legbensőbb benseje ellen elkövetett gyilkosságokat” vet Szomory szemére, majd így folytatja: „Az ő osztályának eltűnével végképp és feltámaszthatatlanul el fog tűnni művészete is, amely nem a millióké, hanem a keveseké. . .”

A 40-es évek második felének és az 50-es éveknek magyar irodalomtörténetírása is idegenkedve tekintett Szomory munkásságára, amelyet a század eleji magyar irodalom marginális jelenségnek tartott, s szinte teljes egészében a polgári esztéticizmus, a dekadencia és az arisztokratikus művészet-szemlélet körébe utalt.

Réz Pál könyve — az első önálló monográfia az íróról — nagy esztétikai érzékenységgel helyezi mérlegre Szomory kisepeikáját, nagyobb lélekzetű prózai műveit (*Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*, *Levelek egy barátnőmhöz*, *A párizsi regény*, *Gyuri*, *Hőre tanár úr*), valamint értékes (*Bella*, *Hermelin*, *II. József* stb.) és kevésbé sikerült drámáit (*Mária Antónia*, *A rajongó Bolzay-lány*, *Bodnár Lujza*, *Sába királynője* stb.).

Különösen figyelemreméltóak a könyvnek azok a passzusai, amelyek Szomory iróniájával, groteszk humorával és nyelvvel, szecessziós, barokkos, zenei hatásokra törekvő stílusával foglalkoznak. Réz nem tagadja, hogy „Szomory elbeszéléseinek és drámáinak nyelvében akad hibás, magyartalan szófűzés, fordulat” és hogy az író stílusa olykor modo-

rosságba fullad. De „ezeknél a szeplőknel fontosabb, hogy Szomory nyelvi újításai szerves részét alkotják annak a folyamatnak, amelynek során a magyar irodalmi nyelv túllép a nép-nemzeti iskola gyakorlatán. Túllép azért, mert új tartalmakat kíván közvetíteni és kifejezni. . .” Réz Pál utal Szomory mondatainak, metaforáinak, hasonlatainak („a két halántékomon fölborult temetőik lüktettek”, „Az életem olyan pazar és dús, mintha tele volnék aggatva szőlőfürtökkel belülről!” stb.) az avantgarde irányzatok stílusterkvéseivel való találkozására is. Aligha volt véletlen, hogy a Kassák szerkesztette *A Tett* munkatársa: Komját Aladár megkülönböztetett nagybecsüléssel irt Szomoryról: „A magunkénak valljuk egészen . . . a legnagyobbakra emlékeztető jelenítő erejéért.”

Réz Pál könyve inkább irodalomnépszerűsítő, ismeretterjesztő mű, mégis: elmélyült műelemzéseivel és számos új megállapításával értékesen gazdagítja irodalomtörténetírásunkat.

A könyvben egyetlen apróbb tárgyi tévedésre bukkantunk: Réz „Iványi Grünwald öngyilkosságáról” beszél a 31. lapon. Nem Iványi Grünwald Béla festőművész követett el azonban öngyilkosságot (s nem is fia: ifj. Iványi Grünwald Béla történész), hanem Grünwald Béla (1839—1891) publicista, politikai író.

Érdeemes lett volna talán néhány mondatban kitérni Szomory emlékezetes képzőművészeti cikkeire, tárlat-beszámolóira (*Szőnyi István kiállítása a Fränkel-szalomban*, *Az Est*, 1937. október 16-i szám; *Csók István a Fränkel-szalomban*, *Az Est*, 1937. december 17-i szám; *Magyar-Mannheimer emlékkiállítás és Kernstok Károly gyűjteménye az Ernst-múzeumban*, *Az Est*, 1938. március 13-i szám stb.) is.

Szomory barátainak egyike, Szűcs György a *Szép Szó* Almanachban (1945) közölt — *Szomory Dezső halálára* című — visszaemlékezésében beszámolt az író életének utolsó időszakáról. Szűcs szerint 1944 októberében Szomory ezeket mondta: „Ha az egész világ itt körülöttem a haláloamat sóhajtozza, — mégis élni fogok! Élni, még élni sokáig. . .”

A párizsi regény 1957., majd 1969. évi új kiadása, a Szomory-novellákból készült *Az Irgalom Hegyén* című válogatás (1964), szindarabjainak gyakori felújításai, a születése centenáriumi (1969) leleplezett emléktábla és most Réz Pál — Szomorynak bizonyára sok új hívet, sok újabb olvasót szerző — kitűnő könyve is arra a reményre jogosít, hogy az író — műveiben — „élni fog, élni, még igen sokáig.”

Dévényi Iván

Kocham twój kraj. Antologia wierszy węgierskich o Polsce. Red. I. Csapláros i J. Reychman. Karaków 1971. Wydawnictwo Literackie, 234.

A krakkói irodalmi Könyvkiadó és a Corvina közös kiadásában jelent meg ez a régóta készülő versgyűjtemény, amely öt évszázad magyar költészetéből válogatta össze a Lengyelországról szóló költeményeket.

J. Reychman előszava és Csapláros István bevezetője megrajzolja a csaknem száz lengyelre fordított vers kultúrtörténeti hátterét a reneszánsztól a szocialista korszakig. Joggal emlékeztetnek arra, hogy ezek a versek mélyen benne gyökereznek a lengyel—magyar történelmi hagyományokban. Érdemes kiemelni, hogy szép számmal vannak a kötetben XVI—XVIII. századi népköltészeti emlékek, XIX. századi ismeretlen szerzőktől származó költemények, főleg Kriza, Kodály, Szendrey, Vikár, Kónsza erdélyi és bukovinai gyűjtéséből.

A kötetbe került versek kétharmadának lengyel fordítása most látott először napvilágot; egyes darabok régebben s elszórtan megjelentek már a lengyel sajtóban, a Sfinks, a Tygodnik Ilustrowany, Nasza Świetlica, Wieś, Nowa Kultura stb. folyóiratokban pl. Csengery, Bajza, Vörösmarty, Ady, Balassi,

Petőfi versei). Ezenkívül számos szerző (Batsányi, Erdélyi J. Jókai, Illyés stb.) költeménye jelent meg a *Polska w poezji narodów swiata* (Warszawa 1959), Lengyelország a világ népei költészetében c. kiadványban. A jelenlegi közös vállalkozás folytatása a történeti tematika feldolgozásának, a magyarországi költők lengyel sorskérdések iránti érdeklődésének. Ilyen kezdeményezések egyébként ismeretesek már, pl. *Polenlieder deutscher Dichter* (Kraków 1911), *La Pologne et nous* (Paris 1920), s a felszabadulás után egy keletberlini kiadónál megjelent *Für Polens Freiheit* c. válogatás. A *Kocham twój kraj*, a *Szeretem országodat* c. antológia tehát egy nemzetközi érdekű téma részeként valósult meg érdemes elődök, s főleg Csapláros I. évtizedes munkája eredményeképpen.

A fordítók, jobbra lengyel költők, a versek átültetésekor általában nem törekedtek formai hűségre, mivel a lengyel és a magyar verselés annyira különböző elméleten és verstani szabályokon alapul. A mintegy harminc fordító munkája nem egyenletes színvonalú, de az egész kötet igen komoly, megbecsülendő teljesítményként értékelendő.

Hopp Lajos

Szabolcsi Bence

(1899—1973)

A nagy törvénykeresők közé tartozott, akik a kereséssel nem kevésbé mutatnak példát, mint a törvény megtartásával, betöltésével. Az ő törvénye éppúgy fakadt a tudományból, mint a művészetből, és szükségképp erkölcsi törvénné vált, életet irányító, cselekvést sugalló, ítéletet ihlető törvénné. Szabolcsi Bence nem azt a kényelmesebb és látványosabb megoldást választotta, hogy valamely eleve kész elvrendszert vagy doktrínát érvényesítsen a zenei alkotások, a zenetörténeti jelenségek minősítésében, — az ő törvénye azért igazán élő és dialektikus, mivel az élő művészetben, a művészet és a történelem változó, mozgó valóságában ismerete föl. A történelem megértése, és abból eredően, a művészet megértése, — illetve, a műalkotás megértése révén, az embernek és az ember történelmi helyzetének, sorásnak megértése: íme, Szabolcsi Bence módszerének lényege.

Ez a módszer egyszerre műkritikai és történeti is. Szabolcsi Bence életművéből az egyoldalúság éppúgy hiányzik, mint a relativizmus, a mindent elfogadó impresszionizmus, vagy a rezignált kétkedés. Az ő törvénye: értéktörvény is, és épp ezért, kritikája az értékek, a művészi, az erkölcsi, a történelmi értékességnek olyan mértékig is megteremt, mely sohasem hagyja kárba veszni a megőrzendő, sohasem gazdálkodik felelőtlenül, és sohasem bocsátja meg a mulasztásokat és a vétkeket.

Az irodalomtudomány elsősorban a módszer, és a műfajok rugalmas, gazdag változatosságát tanulhatná el tőle. Az adatoknak, az anyagoknak azt a feltáró munkáját, melyet zenei filológiának nevezhetnénk, éppúgy megtaláljuk nála, mint a már feltárt anyag fölényes, nagy áttekintésű, folyamatokat, árnyalatokat sajátosságokat egybefogó rendszerezését. Tudományos és műkritikai munkássága ezért a zenei szövegek textológiai kuatásától kezdődően, a zenei alkotások „műszaki” elemzésén, leírásán át, a korszakok, a nagy jelenségek és teljesítmények művészi megjelenítéséig terjed. Szabolcsi Bence műfajai külön tanulmány tárgyát képezhetnének. Ezeket a műfajokat, kifejezési formákat mindig a feladat, a tárgy szabja meg. Vannak tudományos kérdések, melyeket nem lehet az esszé módszerével megragadni, — de vannak olyan elemző, rendszerező, lényegét és összefüggéseket feltáró feladatok, melyek írói feladatokká válhatnak, mert egy lélek benső valóságát, egy kor mineműségét, egy mű színeit, bonyolultságait, egzakt módon meg nem fogható titkait is éreztetni kívánják. Szabolcsi Bence nagy zenetörténetének fejezetei prózába oltott költészettel és zeneiséggel elevenítik meg a világzene korszakait és alkotásait: ez a könyv maga is zene, és zeneként kíséri, fejti ki tárgyát, akárcsak a virtuózok parafrázisai, melyek az adott témához legalább éppannyit adnak hozzá, mint amennyit kaptak tőle.

Kevéssel halála után tudtam meg, hogy Taine a kedves szerzőinek egyike volt, és utolsó hónapjaiban egy Taine-válogatáson dolgozott. Ezt az értesülést azért éreztem meglepőnek, mivel épp Taine-hez hasonló, eleve kész elvrendszerek álltak leginkább távol Szabolcsi Bencétől, — épp a Taine-i módszer gépiességétől ütött el leginkább az ő érzékeny, beleélő módszere. Mégis, Taine életművének alaposabb átgondolása vezet el bennünket Szabolcsi Bence jobb megértéséhez. Taine megérezhette módszerének éltgelenségét, és az ábrázolás, a felidézés, az írásművészet ugyanolyan teljesítményeivel próbálhatta azt ellensúlyozni, mint a pozitívizmust elfogadó írók — például Flaubert — akik végül is a kor, a társadalom, az ember pozitívista értelmezését a színek, a szinterek, az állapotok, a hangulatok, a megértések, — és a stílus, a kifejezőmód gazdag és költői pompájával egyenlítették ki. Ha Taine csak az elméletet viszi át gyakorlatba az írásaiban, ezeket ma ritkán olvassuk. De mivel kort és szokásokat, tájakat és környezeteket elevenített meg a tárgyalt művek ürügyén, művészi teljesítménye kárpótolt mindezért, amit ürügyül hagyott meg.

Szabolcsi Bence a felidézés, a megelevenítés művészetét tanulta el Taine-től, de nála a műalkotás nem ürügy maradt, hanem ugyanúgy életre kelt, mint a kor és a környezet, az „európa

virradat" Velencéje és Párizsa, a zenei klasszicizmus Bécse, a magyar rezidenciális zene Eszterházaja.

A nagy tudósok éppúgy, mint a nagy költők, nemcsak felidézik a valóságot, hanem a maguk eszményi valóságát is megteremtik, igazi honukká, melyben valóban élnek, s amelybe visszavágnak. Szabolcsi Bence megteremtette az ő európai „aranykorát”, gondolat és zene édeni összhangját, a 18. század utolsó évtizedeiben, és ott volt ő honos igazán, egész életművét ennek az álomnak és valóságnak honvágyában alkotta meg. Létezett-e valóban ez az édenkert? Ha nem létezett is, ma már visszavágyhatunk a gyepére, a fának árnyéka alá, mert Szabolcsi Bence a mi számunkra is megteremtette.

Törvénykereső volt, és törvényteremtő. Testi alkata mindig meglepett sajátos kettőségével: ez a törékeny test és ez a hatalmas, erőteljes két kéz, zongorák oktávjait átfogó kezek, hárfás Dávid király kezei, melyek a hangszer húrjaiba kapnak, hogy felhangozzék az ősi zoltár. Ezek a kezek az anyagot formáló mesterember kezei is voltak, — ilyen kezek alatt született meg valamikor a Törvény, és a rend, mely amazt évezredekben át megvalósította.

Az irodalomtörténész mindig irigyelni fogja a zenetudóst, amiért ez a világszenében gondolkodik, még amikor csak a nemzeti zenét is hallja. A magyar zene évszázadai Szabolcsi Bence életművében egybeolvadnak a világszene korszakaival. Liszt Ferencre figyelve lehetetlen nem figyelnie Berliozra, Chopinre és Wagnerre. Bartókban az ő számára a pentaton ösiség éppúgy megszólal, mint a 20. század zenei forradalmának valamennyi vállalkozása. A zenetudomány átfogó általánossága Szabolcsi Bencével együttjárt a költészet fölüeny értésével és birtoklásával, s különösen a magyar költészetével, melyben ő „aranykornak” Aranyt és korát érezte, s melynek égboltját éppúgy maga fölé vonta, mint a zenei klasszicizmusét. Ha pontosak akarunk lenni; ez az égbolt nagyon is széles volt, és nem csak *Toldi estéje* fért el alatta, hanem a korábbi előzmények és a napjainkig élő kölvetkezmények is. Azokon a ritka és nagy alkalmakon, amikor zongora mellett láthattam, és zenei elemzéseit követhettem, legnagyobb meglepetésemet Berzsenyi *Levél-törökének* Kodály-zenéjével keltette, korunk magyar muzsikájának egyik legszebb és legrejtelmesebb darabjával, mely Basilides Mária napjai óta csak az ő ujjai alatt támadt fel. A magyar zenét Szabolcsi Bencénél mélyebben senki sem ismerte és értette, — de a magyar költészetet is csak kevesen.

Költészet és zene, vers és dallam mély kapcsolata senki előtt nem volt oly világos, mint őelőtte, és verselemzéseink új módszereinek az ő felfedezéseivel is gazdagodniuk kellene. Alig volt olyan kutatása, melyből az irodalomtudomány következtetéseket, tanulságokat nem meríthetett volna. Egyik utolsó, nagy írása, a zenei romantika lezárultáról, az európai századvég irodalmi szimbolizmusának és naturalizmusának zenei párhuzamát idézte föl, mintegy figyelmeztetésül a tovább élő romantikára, mely az új irodalmi jelenségekkel is elkeveredik. Haydn-esszéje rámutat az 1770-es évek zenei Sturm und Drangjának azokra az újításaira, melyek a költészetben is megvalósulnak, sőt, a zenében még a költészetnél is világosabban ütköznek elő. A zenei és a költészeti jelenségek ilyen párhuzama segít megértenünk azt a gyökeres változást, az irodalomnak azt az újjászületését, mely a 18. század utolsó harmadában kezdődik el, s melynek egyik állomása a romantika. Az *Európai virradat* német kiadásának utolsó fejezetében Szabolcsi Bence még mélyebbre hatolt a 18. század zenei mozgásának tagolásába: a zenei Sturm und Drangot a század utolsó évtizedében klasszikus rend és összhang csillapítja le, míg az új század kezdetén a zene sokmindent újra magához ölel 1770-ből. Ez a tagolódási kép kulcsot szolgáltat a korszak irodalmi mozgásának megértéséhez is, hisz a költészetben hasonló módon váltja egymást a Sturm und Drang a goethei—schilleri klasszika-epizód, valamint a Sturm und Dranghoz visszanyúló romantika.

Szabolcsi Bence elhunytával is korszak zárul: Bartók és Kodály korszaka. Kettejük mellett — Tóth Aladárral — Szabolcsi Bence testesítette meg a modern magyar zene forradalmának eszméjét. Kodályról és Szabolcsi Bencéről talán a legtöbbet mondó emlémként marad meg az Akadémián tartott Haydn-émlékkülés képe, egy téli estén, a diszterem freskói alatt, amikor Szabolcsi Bence zongorán mutatja be előadásának zenei illusztrációit, — miközben a zongora mellett állva, a kottalapozó szerepét, utánozhatatlan egyszerűségével és figyelmességével, Kodály Zoltán vállalja.

Sötér István

Pais Dezső

(1886—1973)

Az érettségiző, tizennyolc éves Pais Dezsőről szülővárosa, Zalaegerszeg egyik újságírója úgy vélekedett, hogy akaratereje tekintélyes tudományos pályát ígér. Nem tévedett. Pais Dezső a huszadik századi magyar nyelvtudomány egyik legjelesebb képviselője lett. Az Eötvös Kollégium tagjaként végezte egyetemi tanulmányait századunk első évtizedében, a kollégium klasz-

szikus periódusában. Kollégiumi tanárai között legkedvesebb „Horváth tanár úr”, akinek — mint maga írta *Reg* című tanulmányában —: „magyar irodalomból való legelső tanítványai” közé tartozott. Később (1933-tól) Pais is a Kollégium tanára lett. Egyetemi tanulmányai után néhány, vidéki városokban töltött tanári év után irodalomtörténészként kezdte tudományos pályáját. Kemény Zsigmondról szóló tanulmánya volt első jelentősebb írása (*Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet*, 1911). Az irodalomtörténeti kezdetek után figyelme csakhamar a magyar nyelvtörténeti kérdések felé fordult. Olyan következetességgel s olyan mélységben művelte sajátos, sokoldalú tudományos területét (helynév-, személynévkutatás, szó-, hangtörténet, nyelvemlékmagyarázat stb.), hogy a *Magyar Nyelv* szerkesztése (1929) és egyetemi tanári kinevezése (1937) révén nemcsak iskolát teremtett, mélyen meggyökereztetve az utána következő nyelvész-nemzedékekben a nyelvtörténeti érdeklődést, de részben meghatározó szerepet is játszott. Ez a nyelvtörténeti érdeklődés különösen az általa több évtizeden át oly mintaszzerűen szerkesztett *Magyar Nyelv* karakterét befolyásolta. A szerkesztő Pais Dezső fogalom volt.

Nyelvtörténeti érdeklődése azonban soha nem volt kizárólagosan nyelvtudományi meghatározottságú, hiszen fontosabb írásaiban egy-egy szöfejtés ürügyén művelődéstörténeti kérdések sorát világította meg újszerű megközelítéseivel. Különösen a magyar középkorkutatás, a magyar őstörténet-kutatás, de általában a régi magyar irodalom történetének vizsgálata köszönhet sokat Pais Dezső művelődéstörténeti érdekű szöfejtéseinek.

Kemény Zsigmondról szóló tanulmányai mellett számos irodalomtörténeti érdekű írását kell szaktudományunknak számon tartania: Anonymus-fordítását és szöveg-értelmezéseit (1926), *Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok* (1910) c. forrástanulmányát, a *Szendről hegedős-énekekről* szóló dolgozatát (ItK 1954.). Balassi-szövegekhez írt nyelvtörténeti értelmezéseit, *Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér Zala vármegyében* (1913), *Madách Imre és Lamartine* (1919) c. tanulmányait. Szaktudományunk számára különösen fontos *A magyar irodalmi nyelvről* írt, a sokrétű, bonyolult történeti fejlődést kitérően megvilágító komplex elemzése (1953).

Feszés, pontos, félre nem érthetően szabatos fogalmazás, olykor ironikusan frappáns vitakozó tónus jellemezte írásait, de egyéniségét is. Magányosnak látszott, de baráti kör (a Kruzsok) és tanítványok nélkül nem tudott létezni. Nyolcvanhét évesen is rendületlenül megtartotta kedd délutáni egyetemi óráját.

Pályája irodalomtörténeti dolgozatokkal indult s érdekes, hogy élete utolsó éveiben újra irodalomtörténeti munkán dolgozott: a Janus Pannonius genalógia megoldásán. Sajnos, ezt a munkáját már nem tudta befejezni, de reméljük, hogy elkészült fejezeteit gazdag hagyatékából hamarosan publikálják, a magyar ósvallásról szóló, sok éve nyomdafestékre váró kéziratával. Már régen esedékes lett volna tanulmányainak, fontosabb cikkeinek gyűjteményes kötetét is kiadni, de ezt nyilvánvalóan szerénysége akadályozta meg.

A magyar nyelvtudomány, de egész tudományos életünk egyik legjelesebb, markánsan színes, emberségesen szigorú, vonzó egyénisége távozott Pais Dezsővel.

Komlowszki Tibor

Kunszery Gyula

(1906—1973)

Kunszery Gyula nevét az én nemzedékem még diákkorában tanulta meg tisztelni azokért a szellemes és bátor, a fasizmust támadó cikkekért, amelyek a Pethő Sándor alapította *Magyar Nemzetben* jelentek meg, az *Anschluss*t követő években. A szélsőjobboldali sajtó naponta támadta, sajtóperekkel próbálta megfélemlíteni, nevéhez megbélyegző és életveszélyes jelzőket ragasztott, amelyek azonban a gondolkodó értelmiség és az ellenzéki érzelmű ifjúság tudatában építetn ormansokká váltak. Ekkor már két verseskötet volt mögötte (*Vegyétek és igyátok*, 1932, *Magartól Istenig*, 1937), de érdeklődése ez idő tájt — nagyon érthető módon — a magyar írók ellen indított bűntügyi eljárások története felé fordult és ennek eredményeként 1942-ben megjelent a *Magyar írók bűnperei* c. műve, amely ma is gyakran idézett, fontos forrásmunka. A német megszállás hónapjaiban barátai bujtatták a gestapo várható bosszúja elől. 1945 után, a koalíció idején előbb a polgári radikálisok körében működött, majd a kiszagdapárt listáján a parlamentbe is bejutott mint országgyűlési képviselő. Közben gimnáziumi tanár volt, majd miután az ötvenes években elbocsátották állásából, újságíróként kereste kenyerét nyugdíjas koráig.

Újságírói tevékenysége mellett újította fel irodalomtörténeti-filológiai munkásságát is. Számos értékes adatközlése, hasznos reflexiója, vitacikke és egy-egy évfordulóhoz kötődő

megemlékezése mellett több fontos tanulmánya is megjelent. Első, nagyobb verstani dolgozatát, amely a Himfy-vers továbbélésével foglalkozik, 1957-ben az ItK hasábjain publikálta. Egy másik művében feltárta a magyar szonett kezdeteinek történetét. Nagy filológiai felkészültségéről tanúskodó munkáját az Irodalomtörténeti Intézet adta ki. Elsősorban a magyar reformkor problémái érdekelték, de nem maradt hűtlen ifjúkora izgalmas vadászterületéhez sem: megírta annak a hajszának a történetét, amelyet Szerb Antal irodalomtörténete ellen indított a reakció. Tanulmánya a két világháború közötti magyar szellemi mizériát leleplező, megdöbbentő dokumentum, amelynek tanulságai ma és bármikor is érvényesek.

Irodalomtörténeti és filológiai munkáinak eredményei továbbélnek szaktudományunkban, bátor publicisztikai írásai a magyar sajtótörténet legszebb lapjaihoz tartoznak, embert és életet szerető derűs egyéniségének emlékét pedig mindannyian őrizzük, akik személyesen is ismerhettük.

Vargha Kálmán

Vitéz János emlékünnepek Esztergomban

(1972. augusztus 7—9.)

Ötszáz évvel ezelőtt, Janus Pannonius halálának évében hunyt el Esztergomban Vitéz János, a magyar humanizmus első klasszikus egyénisége, jeles író, Mátyás király kancellárja, mecénásságáról híres reneszánsz főpap. Emlékének háromnapos ünnepség keretében adózott a Hazafias Népfront Városi Bizottsága, a Városi Tanács, a Vármúzeum, a Balassi Bálint Múzeum, az érseki főhatóság, a helybeli katolikus egyházi gyűjtemények valamennyi intézménye és az esztergomi Művelődési Központ.

Az első nap programjának középpontjában a Vármúzeum termeiben rendezett Vitéz János emlékkiállítás állott, melyet *Fülep Ferenc*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója nyitott meg. A második napon „Vitéz János és kora” címmel kódexkiállítás nyílt a Bibliotheca helyiségeiben a Főszékesegyházi Könyvtár, a Simor Könyvtár, a primási levéltár és a Keresztény Múzeum eredeti dokumentumokban gazdag anyagából. A szép számban összegyűlt közönség előtt *Beresztóczy Miklós*, az országgyűlés alelnöke, c. prépost mondott bevezető szavakat, majd *Kardos Tibor* akadémikus, egyetemi tanár tartott ünnepi előadást Vitéz János szerepéről és helyéről a magyar és az európai humanizmus történetében. Este a Vármúzeum termeiben színvonalas hangverseny zajlott le az esztergomi Monteverdi Kamarakórus és a Musica Antiqua Hungarica kamaraegyüttes előadásában. A várpalota reneszánsz termében „musica regia”, kápolnájában „musica sacra”, teraszán „musica mundi” csendült fel. A kórus karnagya *Hunyadi Zoltán*, a műsor vezetője *Lukin László* volt.

Az ünnepségsorozat utolsó napján, Vitéz János halála évfordulóján, koszorúzási ünnepség zárta a programot. A Bazilika kriptájában őrzött Vitéz-sírkőnél *Hegedűs Rajmund*, a Hazafias Népfront Városi Bizottságának elnöke mondott megnyitó és záróbeszédet, az ünnepi szónok *Vajay István* általános helynök volt. Közben egy antifona („Fons aeternae pietatis”), egy matutunum-részlet és egy himnusz („Regis regum civis ave”) hangzott fel a Pozsonyi-kódexből, majd *Vigassy Mihály* ihletett tolmácsolásában három Janus Pannonius-verset hallgatható a közönség.

V. Kovács Sándor

II. Kelet-Közép-Európai Felvilágosodás Szimpozionum

(Mátrafüred, 1972. október 2—6.)

A Magyar Tudományos Akadémia mátrafüredi üdülőjében rendezett II. Kelet-Közép-Európai Felvilágosodás Szimpozionumon a magyar kutatók mellett nagyszámú külföldi tudós is részt vett. A belga, francia, lengyel, német, osztrák, román és szovjet irodalomtudományt a következő professzorok képviselték: *P. Cornea* (Bukarest), *E. Donnert* (Halle-Wittenberg), *U. Focht* (Moszkva), *H. Grasshoff* (Berlin), *H. Hinz* (Varsó), *G. Klingenstein* (Bécs), *G. Klotz* (Berlin), *H. Kortum* (Berlin), *Z. Libiszowska* (Lódz), *A. Marino* (Kolozsvár), *W. Markov* (Lipce), *R. Mortier* (Brüsszel), *J. Mounier* (Párizs), *F. Mouret* (Liverpool), *D. Pageaux* (Rennes), *J. Roger* (Párizs), *D. Schiller* (Berlin), *Z. Sinko* (Varsó), *A. Soboul* (Párizs), *Váradí-Sternberg János* (Ungvár), *L. Versini* (Nancy), *J. Voisine* (Párizs) és *H. Wagner* (Salzburg).

A viták három problémakör kérdéseiről folytak. *Köpeczi Béla*, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, a Szimpózium elnöke nyitotta meg az első ülést, amelynek témájáról: „Társadalom, nemzet és kultúra a felvilágosodás kori Kelet-Közép-Európában”, *H. Balázs Éva*, *Benda Kálmán* és *Niederhauser Emil* tartottak előadást. Az ezt követő vitában, amelyen *Walter Markov* (Lipcse) elnökölt, felszólalt — többek között — *Albert Soboul* (Párizs) és hangsúlyozta a terminológia egységesítésének, ill. az alapfogalmak pontosabb meghatározásának szükségességét. Példaképpen a felvilágosult abszolútizmus különféle, egymástól erősen eltérő változatait elemezve, kiemelve a jobbgyrendszer konzerválásának vagy eltörlésének alternatíváját. A felvetett terminológiai kérdésekről élénk vita bontakozott ki, a felszólalók a különböző nemzetek történelmének szemszögéből vizsgálták és határozták meg a fogalmakat, végül pedig a vitáindító tanulmány szerzői válaszoltak az ellenvetésekre és javaslatokra.

A második témakörrel folytatott megbeszéléseket — *Jacques Voisine* (Párizs) elnökletével — *Sziklay László* nyitotta meg (rajta kívül az Irodalomtudományi Intézet munkatársai közül részt vettek a Szimpóziumon: *Bene Ede*, *Biró Ferenc*, *Bitskey István*, *Hopp Lajos*, *Németi Józsefné*, *Ludmilla Sargina*, *Szegedy-Maszák Mihály* és *Tarnai Andor*), az irodalmi-művészeti irányzatok és a felvilágosodott ideológia kapcsolatait tárgyaló összefoglalójával. A vélemények leginkább a felvilágosodás sajátos művészi stílusának kérdése körül ütköztek össze és részletesen kitértek a képzőművészetek, különösen az építészet, valamint a nyelvi jelenségek elemzésére. Felmerült az a kérdés is, hogyan határolható el a felvilágosodás stílusa, ha erről egyáltalán lehet beszélni, a klasszicizmustól és a romantikától. Az utolsó téma vitáin *Nagy Péter*, majd *Köpeczi Béla* látta el az elnöki tisztet. A referátum szerzője, *Roland Mortier* (Brüsszel), széles áttekintést nyújtott a felvilágosodásnak különböző területeken kialakult nemzeti változatairól. Összevetette a XVIII. századi tudomány történetét más korszakokkal és ismételten felhívta a figyelmet a korszakolás nehézségeire.

Ulrich Focht (Moszkva) részletes beszámolót tartott a „felvilágosodott realizmus” kérdéseiről az orosz irodalomban.

Köpeczi Béla elnöki zárszavában már a következő szimpózium szempontjából értékelt az interdiszciplináris tanácskozás eredményeit, meghatározva a további feladatokat. Az 1974. évi szimpózium során folytatódnak majd az októberben elindított viták azzal a céllal, hogy később esetleg egy nemzetközi kutatócsoport szótár formájában rögzítse a terminológiai viták eredményeit. A személyes találkozón kívül a munka folyamatosságát a tervezett „Mátrafüredi Füzetek” című sorozat biztosítja majd, amely újabb fórumot jelenthet a felvilágosodással kapcsolatos nemzetközi kutatások összehangolására. Az 1972. évi szimpóziumon elhangzott előadások és hozzászólások hozzáférhetőek lesznek az „Actes du 2ème Colloque des Lumières de Mátrafüred” című, francia és német nyelvű kötetben, amely az Akadémiai Kiadónál jelenik meg 1973 folyamán, *Bene Ede* szerkesztésében.

A szimpózium tudományos programját kétnapos kirándulás követte, amelynek során a vendégek ellátogattak Nyíregyházára és részt vettek a Bessenyei-ünnepségeken, utána pedig megismerkedtek Debrecen nevezetességeivel.

Kovács Ilona

Krónika

Szabolcsi Bence	(1899—1973) (<i>Sötér István</i>)	496
Pais Dezső	(1886—1973) (<i>Komlovszki Tibor</i>)	497
Kunszery Gyula	(1906—1973) (<i>Vargha Kálmán</i>)	498

Vitéz János emlékünnepek Esztergomban (*V. Kovács Sándor*) 499 — II. Kelet-Középeurópai Felvilágosodás Szimpozionum. (Kovács Ilona). 499

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сабод, Дь.</i> : «Политическое кредо» Мадача	357
<i>Мико, К.</i> : «Поиски разума» (Габор Халас о литературе венгерского просвещения)	367
<i>Хорват, И.</i> : Моделирование поэтического чувства	380

Краткие сообщения

<i>Вереш, А.</i> : Янош Эрдей и «Трагедия человека»	398
<i>Сегеди-Масак, М.</i> : Понимание бытия у Мадача и конструкция «Трагедии человека»	403
<i>Бернат, А.</i> : О некоторых вопросах концепции «Трагедии человека»	408
<i>Сабо, Й.</i> : Первый переводчик «Трагедии человека» (Адольф Дукс)	414
<i>Шеда, М.</i> : «Цветы лиры» и венгерская поэзия в духе бидермейера	417
<i>Хорански, Н.</i> : Материалы к истории надгробного памятника Мадачу	423

Документация

<i>Корзенский, М. Р.</i> : Сборник псалтырей, составленный Иштваном Кашшай в 1629-ом году	426
<i>Янкович, Й.</i> : Из венских писем Миклоша Бетлена	439
<i>Кокаи, Дь.</i> : Неизвестная до сих пор переписка Ференца Казинци по поводу образовательного дела	444
<i>Шейбер, Ш.</i> : Письмо Йожефа Этвёша к Йожефу Леваи	454
<i>Сёреши, Л.</i> : Письмо Яноша Аранья к Лёринцу Тоту	455
<i>Варшаньи, П.</i> : Письмо Жигмонда Морица	455
<i>Пергел, Ф.</i> : Против лубочной литературы, организация Группы рецензентов по лубочной литературе в 1942-ом году	456

Обзор

Панди Пал: На критической точке (<i>Б. Месарош, В.</i>)	463
Киши Ференц: Произведения вблизи (<i>Сурами, Л.</i>)	466
Трочани Жолт: Телеки Михай (Трансильвания и движение куруцев до 1690-ого года) (<i>Варга, И.</i>)	469
Les lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale (<i>Майуснэ Часар, Э.</i>)	471
Витайош Ласло—Орос Ласло: Библиография литературы об Эндре Ади (<i>Петер, Л.</i>)	474
Studia Litteraria (Tomus IX. (<i>Леринци, Х.</i>))	480

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon:
185-612.

SOMMAIRE

<i>Szabad, Gy.</i> : La „profession de foi politique” de Madách	357
<i>Mikó, K.</i> : „La recherche du sens” (Gábor Halász sur la littérature des lumières hongroises)	367
<i>Horváth, I.</i> : Une analyse du sens de versifier	380

Bulletin

<i>Veres, A.</i> : János Erdélyi et La tragédie de l'homme	398
<i>Szegedy-Maszák, M.</i> : Interprétation de l'existence et construction dans La tragédie de l'homme	403
<i>Bernáth, A.</i> : Sur quelques problèmes de la conception de La tragédie de l'homme	408
<i>Szabó, J.</i> : Un pionnier de la traduction de La tragédie (Adolf Dux)	414
<i>Schéda, M.</i> : Les Fleurs de la Lyre et la poésie de bidemeier hongrois	417
<i>Horánszky, N.</i> : Quelques contributions à l'histoire du monument funéraire de Madách	423

Documents

<i>Korzenszky, M. R.</i> : Un recueil de chant d'István Kassai de 1629	426
<i>Jankovics, J.</i> : Des lettres de Vienne de Miklós Bethlen	439
<i>Kókay, Gy.</i> : Une correspondance inconnue de Ferenc Kazinczy du domaine de la pédagogie	444
<i>Scheiber, S.</i> : Une lettre de József Eötvös à József Lévay	454
<i>Szörényi, L.</i> : Une lettre de János Arany à Lőrinc Tóth	455
<i>Varsányi, P.</i> : Une lettre de Zsigmond Móricz	455
<i>Pergel, F.</i> : Contre la littérature à quatre sous, la création du Lectorat des romans à quatre sous en 1942	456

Revue

Pál Pándi: Kritikus ponton (Sous l'angle de la critique) (<i>B. Mészáros, V.</i>)	463
Ferenc Kiss: Művek közelről (Des oeuvres de plus près) (<i>Szuromi L.</i>)	466
Zsolt Trócsányi: Teleki Mihály. (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig) (Mihály Teleki. La Transylvanie et le mouvement des „kouroutz” jusqu'à 1690.) (<i>Varga, I.</i>)	469
Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale (<i>Mme Mátyusz-Császár</i>)	471
László Vitályos—László Orosz: Ady-bibliográfia. (Une bibliographie des oeuvres d'Ady). (<i>Péter, L.</i>)	474
Studia Litteraria (Tomus IX.) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	480

Chronique

